

BULAK

و لئوعی جا ملازمه کلب و ص عن
ملازمه لاریت

源年

ISSN 1005-0876

2000.6

源泉 (布拉克)

بولاك

بىلاق

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە فولكلورنىڭ

قوش ئايلىق ژۇرنىلى

21 - يىل نەشرى

ئومۇمىي 75 - سان

2000

باش مۇھەررىر: ئابلەت ئىمىن
مۇئاۋىن باش مۇھەررىر: مۇھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت
مەسئۇل مۇھەررىر: ئەزىز تۇردى

بۇلاق

2000 - يىللىق 6 - سان

مۇندەرىجە

ئۇيغۇر كلاسسىك خاتىرە ئەدەبىياتىدىن

تارىخى رەشىدى مرزا ھەيدەر كۆرەگان (5)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مەھمەتتۇردى مىرزىئەخمەت

ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

كىتابى ئابدۇللاھ ئابدۇللاھ ئىبنى خەتب فوسكامى (17)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلىمىت ئەھەت، ئىلھام ئابدۇللا

تارىخ ۋە مەدەنىيەت تەتقىقاتى

بۇخارا ياكى ماۋەرائۇننەھر تارىخى ھېرمان ۋامبىرى (34)

نەشرگە تەييارلىغۇچى: باۋدۇن نىياز

شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن

ئىلاھنامە پەرىدىددىن ئەقتار (48)

ئۆزبېكچىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: بۇغدا ئابدۇللا

ئەدەبىي مۇھاكىمە

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەنئەنىۋى ئەدەبىياتشۇناسلىق ۋە شەمىسى قەيسى رازىنىڭ «ئەل - مۇئجەم» ناملىق ئەسىرى توغرىسىدا زەمىر سەيدۇللازادە (88) چاغاتاي ئەدەبىياتى ك . م . فۇئاد (95) تۈركچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى شەرق ئەدەبىياتىدا ئىسكەندەر زۇلقەرنەين ئوبرازى ۋە ئۇنىڭ مەنبەسى توغرىسىدا مېھرىئاي مەمتېلى (104) ئۇيغۇر خەلق ماقالى - تەمسىللىرىدىكى مىللىي تۇس ھەققىدە نۇرىسا باقى (109)

* * *

خەتتات: نىياز كېرىم شەرقى
نەققاش: تۇردى قادىر نازىرى

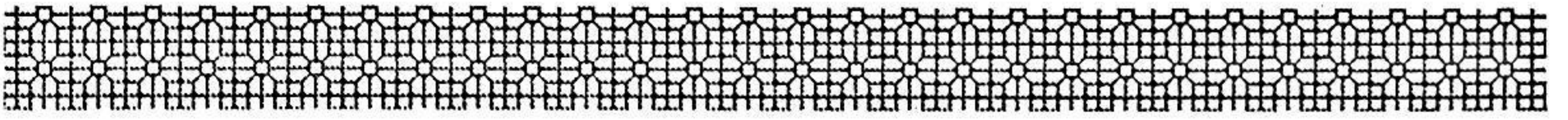
(71) مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ

* * *

مۇقاۋىنىڭ بىرىنچى بېتىدە: سۇلتان ھۈسەين ھۈزۈرىدا بەزمە «ھەيرەتۇل - ئەبرار» غا ئىشلەنگەن قىستۇرما رەسىم. تاشكەنتتە نەشر قىلىنغان «ئەلىشىر نەۋائىي ئەسەرلىرىگە ئىشلەنگەن رەسىملەر» ناملىق كىتابتىن ئېلىندى.

مۇقاۋىنىڭ ئىككىنچى بېتىدە: تۈگمەن (ئابلىز غوجامنىياز فوتوسى) مۇقاۋىنىڭ ئۈچىنچى بېتىدە: ① چەرچەن زاغۇنلۇق قەبرىستانلىقى 2 - نومۇرلۇق قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان ئەر جەسەتنىڭ باش قىسمى. ② لوپ ناھىيە سامپۇلا ئادىمىنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن ھەيكىلى. ③ تۇرپان ئاستانە قەبرىستانلىقى 216 - نومۇرلۇق قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان ئۇيغۇر ھەيكىلى. ④ قاش دەرياسى كۈنەس ئېقىنى بويىدىن قېزىۋېلىنغان ساكلار ئالاھىدىلىكىگە ئىگە مىس ھەيكەل.

مۇقاۋىنىڭ تۆتىنچى بېتىدە: قومۇلدىكى شاھمەخسۇت ۋاڭ مەقبەرىسى. مۇقاۋىنىڭ 3 - ، 4 - بېتىدىكى رەسىملەر «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ناملىق كىتابتىن ئېلىندى.

تارىخى رەشىدى

مىرزا ھەيدەر كۆرەگان

موللا مۇھەممەدنىياز ئىبن ئەبدۇلغەفور تەرجىمىسى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مەھەممەتتۇردى مىرزىئەخمەت

ئۇۋەيس خاننىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى

ئەھۋالىنىڭ بايانى

سۇلتان ئۇۋەيس خان شىرئەلى ئوغلاننىڭ ئوغلى ئىدى. ئۇ ئاتىسى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئاق - قارىنى پەرق ئەتكۈدەك ھالەتكە يەتتى - دە، تاغىسى شىر مۇھەممەدخاننىڭ دۆلىتى سايبىسىدە يۈرۈشنى ئېغىر كۆردى. ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ قاچاقلىق ئادىتى بويىچە ھايات كەچۈرۈشكە باشلىدى. موغۇل ئۇلۇسى ئىچىدىكى نامدار ياشلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ ئورنىنى ھىمايە قىلىش ئۈچۈن، ئۇۋەيس خاننىڭ ئالدىغا باردى. شۇلاردىن بىرى ئەمىرسەيد ئەلى ئىدى. ئۇ پېقىرنىڭ ئۇلۇغ بوۋام بولىدۇ. پېقىر ئانا تەرەپتىن ئۇنىڭغا پەي نەۋرە بولمىەن. ئەمىرسەيد ئەلى سەيد ئەھمەد مىرزىنىڭ ئوغلىدۇر. سەيد ئەھمەد مىرزا ئەمىر خۇدايدادنىڭ ئوغلىدۇر. ئەمىر سەيد ئەلىنىڭ ئەھۋالىنى بۇ يەردە بايان قىلىش لازىم كۆرۈندى. لىسام:

ئەمىر سەيد ئەلىنىڭ بايانى ۋە ئۇنىڭغا

ئالاقىدار ھېكايەت

بىلمەك كېرەككى، ئەمىر خۇدايداد موغۇلىستان خانلىرىنىڭ خىزمىتىدە ئىدى. يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك، قەشقەر ئەمىر خۇدايدادنىڭ ئەسلى يۇرتى بولۇپ، ئۇنىڭغا چىڭگىزخاننىڭ زامانىدىن باشلاپ ئەۋلادمۇ ئەۋلاد مىراس بولۇپ قالغان ئىدى، ئۇنىڭ بايانى «تارىخى رەشىدى» نىڭ ئىككىنچى تومىدا قەشقەر ئەھۋالاتى بايانىدا زىكىر قىلىنغۇسى. ئەمىر سەيد ئەلىنىڭ ئاتىسى ئەمىر سەيد ئەھمەدنىڭ تىلىدا كېكەچلىك بار ئىدى. شۇ دەرىجىدە ئىدىكى، ئەگەر ئۇنىڭ بىلەن كۆپ سۆھبەتداش بولغان كىشى بولسا، ئاندىن ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭقىرالايتتى. ئۇنىڭ قۇلقىمۇ ئېغىر ئىدى. ئادەتتىكى ئاۋازدىن يۇقىرىراق ئېيتىلغان سۆزنى ئاڭلىيالايتتى. ئەمىر سەيد ئەلى ئاتىسى بىلەن قەشقەر ھۆكۈمىتىگە

ئەۋەتلىدى. ناھايىتى ئۇزۇن مۇددەت قەشقەردە ھۆكۈم سۈردى. ئاندىن قەشقەر ئۇلۇغلىرىدىن خوجا شەرىف ئاتلىق بىر كىشى قەشقەرنى قولغا ئالدى. ھەممە خەلق ئۇنىڭغا يۈزلەندى. ئۇ كىشى دانا ۋە ئىنچىكە تەبىئەتلىك ئادەم ئىدى. شۇڭا سەيد ئەھمەد مىرزىدىن ئاغرىنىپ يۈرەتتى. ئاخىر مىرزا ئۇلۇغبېككە ئىلتىجا قىلىپ قەشقەرنى ئۇنىڭغا تەۋە قىلدى. ئەمىر سەيد ئەھمەد قەشقەردىن قېچىپ چىقتى ۋە ئاتىسى يېنىغا بېرىپ، ئاز ۋاقىتتىن كېيىن ۋاپات بولدى. ئەمىر سەيد ئەھمەد ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئوغلى ئەمىر سەيد ئەلى بوۋىسى ئەمىر خۇدايدادنىڭ خىزمىتىدە بولدى. ئەمىر خۇدايدادنىڭ ئۆز پەرزەنتلىرى ئىچىدە ئەمىر سەيد ئەلىگە شەپقەت ۋە مۇھەببەتتىن زىيادە ئىدى. چۈنكى ئەمىر سەيد ئەلى زور گەۋدىلىك، شىجائەت ۋە ئەقىل پاراسەتتە ئەقىلنى لال قىلغۇدەك دەرىجىدە تەڭداشسىز ئىدى. ئۇنى سەيد ئەلى ئالىپ (سەيد ئەلى پالۋان) دەپ ئاتىشاتتى. ئەمىر سەيد ئەلى ئىسان بۇغا خاننىڭ قىزىنى ئوغلى مۇھەممەد مىرزىغا ئېلىپ بەرگەن ئىكەن. بۇ ئەھۋال كېيىن بايان قىلىنغۇسى. شۇ توپدا كۈشەككە تارتىش ئۈچۈن، ئەمىر سەيد ئەلى تامغا مىخ قېقىپتۇ. پېقىر ئۇ مىخنى كۆرگەن ئىدىم. ئۇنىڭ ئېگىزلىكى شۇ دەرىجىدە ئىدىكى، بىر كىشى ئۆرە تۇرسا يەنە بىر كىشى ئۇ كىشىنىڭ مۇرىسىگە دەسسەپ ئۆرە تۇرۇپ، ئۇ مىخقا قولنى ئۇزارتسا قولى يەتمەيتتى. بەلكى يەنە ماتا گېزىدە بىر گەز ئارىلىق قالاتتى.

دېمەك، ئەمىر خۇدايداد مىر سەيد ئەلىگە باشقا پەرزەنتلىرىدىن بەكرەك ئامراق ئىدى. شۇ كۈنلەردە ئەمىر تېمۇر كۆرەگاننىڭ نەسلىدىن ئەھمەد مىرزا ئاتلىق بىر مىرزا شاھرۇخ مىرزىدىن قېچىپ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ بىر سىڭلىسى بار ئىدى. ئەمىر سەيد ئەلى ئۇ قىزنى ياقىتۇرۇپ قالدى. ئەمىر خۇدايداد ۋە چوڭلار بىلەن بىرگە ئارىغا چۈشۈپ كۆپ قېتىم ئەلچىلىك قىلغان بولسىمۇ، ئۇلار بۇ ئىشقا رازى بولمىدى. ئۇ ئېيتتىكى: «مەن موغۇلىستاندا تۇرالمايمەن. ئەگەر مېنىڭ بىلەن ۋىلايىتىمگە بارسا ئاندىن ئۇنىڭ بۇ مەقسىتى ھاسىل بولغۇسى». ئەھمەد مىرزا پات پۇرسەتتە ئۆز ۋىلايىتىگە يولغا چىقتى. ئەمىر سەيد ئەلى ئۇنىڭ بىلەن ۋىلايىتىگە بىللە باردى. ئەندىجانغا بېرىش بىلەنلا، مىرزا ئۇلۇغبېك كىشى ئەۋەتىپ ئەھمەد مىرزىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ سىڭلىسىنى نىكاھىغا ئالدى. ئەمىر سەيد ئەلىنى بولسا سەمەرقەندكە ئاپىرىپ قامدى. ئەمىر سەيد ئەلى بىر يىل قاماقتا ياتقاندىن كېيىن، ئىسھال (ئىچى سۈرۈش) كېسىلىگە گىرىپتار بولدى. كېسەل شۇ دەرىجىگە يەتتىكى، بىمار ئۆلۈمگە يېقىنلاشتى. ئاخىر مىرزا ئۇلۇغبېك ئۇنى داۋالاش ئۈچۈن تېۋىپلارنى ئەۋەتتى. تېۋىپلار ھەرقانچە چارە - ئاماللارنى قىلغان بولسىمۇ، نەتىجىسى بولمىدى. شۇنداق ئەھۋالدا تۇرغان كۈنلەردە بىر كىشى قىمىز ئېلىپ كەلدى. ئەمىر سەيد ئەلى تېۋىپلارغا ئىلتىماس قىلىپ: «مېنىڭ كېسىلىم دورا كار قىلىدىغان دەرىجىدىن ئۆتۈپ كەتتى، قىمىز ئىچىشنى بەكمۇ ئارزۇ قىلىمەن، ئەگەر تېۋىپلار رۇخسەت قىلسا بىر ئىچسەم، مەيلى پايدا قىلسۇن، مەيلى زىيان قىلسۇن ئارمانم يوق» دېدى. تېۋىپلار: «بەلكىم تەبىئەتكە قىمىز بىر ئاز قوۋۋەت بېغىشلار» دەپ ئۇنىڭغا ئىچىشچە قىمىز بەردى. شۇ ھامانلا ياخشىلىنىش ئالامىتى كۆرۈلدى. ئەتىسى يەنە قىمىز بەرگەندى، پۈتۈنلەي ساقىيىپ قالدى.

ئاشۇ كۈنلەردە مىرزا ئۇلۇغبېك بۇزۇكۋار ئاتىسى شاھرۇخ مىرزىنىڭ خىزمىتىگە بارماقچى ئىدى، ئەمىر سەيد ئەلى ساقايغاندىن كېيىن، ئۇلۇغبېك: «ئەمىر سەيد ئەلىگە ئات ۋە ياراغ بېرىڭلار، مېنىڭ بىلەن بىللە خۇراسانغا بارسۇن» دەپ پەرمان قىلدى. مىرزا ئۇلۇغبېكنىڭ ئۇنى بىللە ئېلىپ بېرىشتىكى مەقسىتى موغۇلىستاندا مانا مۇشۇنداق زور ۋە باھادىر دۈشمەنلىرىمىز بار، دەپ خۇراسان ئەھلىگە كۆرسىتىشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇ سەپەر

جەرياندا، بىر كېچىسى قارشىدا كېتىپ باراتتى، مىرزا ئۇلۇغبېك مەپىدە ئىدى، ئۇنىڭ ئالدىدا ئەمىر سەيد ئەلى مەشئەل ۋە پانۇسلارنى كۆتۈرۈپ ماڭاتتى. كېتىۋېتىپ مىرزا ئۇلۇغبېكنىڭ نەزىرى ئەمىر سەيد ئەلىگە چۈشتى. ئەمىر سەيد ئەلىنىڭ ئوقىنىڭ ئۈزۈنلۈكى تۆت مۇشت ئەتراپىدا كېلەتتى. ئۇنىڭ زور قۇۋۋىتى ۋە قەددى قامىتىنى مۇشۇنىڭدىن قىياس قىلىشقا بولىدۇ. مىرزا ئۇلۇغبېكنىڭ كۆڭلىگە ۋەھىمە چۈشۈپ: «ئەگەر مۇشۇ ھالەتتە مېنى ئوق بىلەن ئېتىپ، ئۆزى كېتىپ قالسا ئۇنىڭغا كىم تاقابىل تۇرالايدۇ» دەپ ئەنسىرەشكە باشلىدى. ئۇ يالغۇز ئەمىر سەيد ئەلىنى قىچقىرىپ: «خۇراسانغا بېرىشتا سىز ھەرەج تارتىپ قالغۇدەكسىز. شۇڭا مۇشۇ جايدىن يانغايىسىز، سەمەرقەندتە تۇرغايىسىز، مەن خۇراساندىن يېنىپ كەلگەندىن كېيىن، سىزگە رۇخسەت بېرىپ، موغۇلىستانغا ياندۇرىمەن، سىز بىز بىلەن شىر مۇھەممەدخاننىڭ ئارىسىدا ۋاسىتە بولۇپ، سۈلھى ۋە دوستلۇققا سەۋەب بولغايىسىز» دېگەن سۆزلەرنى قىلىپ ئۇنىڭغا رۇخسەت بەردى. ئەمىر سەيد ئەلىگە بىر كىشىنى ھەمراھ قىلىپ، كۆرۈنۈشتە ئۇ كىشىگە: «سەمەرقەند ھاكىمىگە ئېيتقىن ئەمىر سەيد ئەلىنى ئىززەت - ئىكرام قىلىپ ئاسرىسۇن» دېدى. ئەمما مەخپىي ھالدا ئۇ كىشىگە بۇيرۇق قىلىپ: «ئەمىر سەيد ئەلى بارغان ھامان قاماققا سالسۇن» دېدى.

ئەمىر سەيد ئەلى ئۇ كىشى بىلەن بىللە سەمەرقەندكە راۋان بولدى. يولدا كېتىۋېتىپ ئۇ كىشىنىڭ ئەلپازىدىن پاراسەت بىلەن ئەھۋالنى سېزىۋالدى: «بۇ كىشىنىڭ مەن بىلەن بېرىشىدا بىر سىر بار دەپ» گۇمان قىلدى. ئۇلار سەمەرقەندكە يەتتى. ئۇ كىشى ئەمىر سەيد ئەلىنى بىر مەنزىلگە چۈشۈرۈپ قويۇپ، ئۆزى ھاكىمنىڭ ئالدىغا كەتتى. ئۇ كىشى كەتكەن ھامان ئەمىر سەيد ئەلى پىيادە ھالدا ئۇ مەنزىلدىن چىقتى - دە، تاشكەنت تەرەپكە قاراپ راۋان بولدى. ئۇ كىشى بېرىپ ۋەقەنى بايان قىلىپ، ھاكىم بىلەن بىللە ئەمىر سەيد ئەلىنى چۈشۈرگەن مەنزىلگە كەلدى. قارىسا ئەمىر سەيد ئەلىنىڭ ئات ۋە ياراغلىرى تۇرۇپتۇ، ئۆزى غايىپ بولۇپتۇ. ئۇ مەنزىلدىكى خەلقتىن ئەمىر سەيد ئەلىنى سورىدى. ئۇلار: «بىر پۇرسەت ئۆتتى، پىيادە ھالەتتە تاشقىرىغا چىقىپ كەتكەندى» دېيىشتى. بۇلار ھەر قانچە ئىزدەشكەن بولسىمۇ تاپالمىدى.

ئەمىر سەيد ئەلى شۇ ماڭغىنىچە بىر توپ قەلەندەرلەرگە ھەمراھ بولدى. ئۆزىمۇ قەلەندەر سىياقىدا بولۇپ تاشكەنتكە كەلدى. قەلەندەرلەر ئەمىر سەيد ئەلىگە ئۇشتۇر ئابدال (ھابدال تۆگە) دەپ ئات قويدى. قەلەندەرلەرنىڭ ھەممىسى بارلىق ئوزۇق - تۈلۈك، سەكە - سەرەمجان ۋە قەلەندەرلىك ئەسۋابلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئەمىر سەيد ئەلىگە كۆتۈرگۈزگەن ئىدى. ئۇلار تاكى تىراز دېگەن جايغا كەلدى. ئۇ يەرنىڭ يەنە بىر ئىسمى «يېڭى» دۇر. ئۇ يەردە ئەسھابىكەھفنىڭ مازارلىرى بولۇپ، ئۇنى موغۇلىستاندا «ئىسەن مەملىكەت ئاتا» دەپ ئاتىشىدۇ. ئۇ مازارنىڭ شەيخى ئەمىر سەيد ئەلىنى تونىدى ۋە ئۆزىنىڭ شادىكە ئاتلىق ئوغلىنى ئەمىر سەيد ئەلىگە قوشۇپ، موغۇلىستانغا، ئەمىر خۇدايدادنىڭ ئالدىغا يەتكۈزدى. بۇ شادىكە ئەمىر سەيد ئەلىنىڭ يېقىنلىرىدىن بولدى ۋە ئۇنىڭغا «شادىكە ۋاپادار» دەپ لەقەم قويدى. ھازىرمۇ شادىكەنىڭ نەسلىدىن بولغانلار بار. ئەمما مۆتىۋەرلىرى قالماپتۇ.

شۇنداق قىلىپ ئەمىر سەيد ئەلى بۇزۇكۋار بوۋىسى ئەمىر خۇدايدادنىڭ خىزمىتىگە مۇشەرىپ بولدى. ئۇ چاغلاردا سۇلتان ئۇۋەيسخان تاغىسى شىر مۇھەممەد بىلەن ئايرىلىپ بىر چەتكە چىققانىدى. ئەمىر خۇدايداد ئەمىر سەيد ئەلىگە: «مېنىڭ كۆڭلۈمگە شۇنداق بىر مەسلەھەت كېلىۋاتىدۇكى، سەن ئۇۋەيسخاننىڭ خىزمىتىگە بارغىن. بۇ يەردە تۇرساڭ زايىا بولسىن» دېدى. ئاندىن ئەمىر خۇدايداد ئۆز مۇلازىملىرىدىن بىرقانچە ياشنى قوشۇپ ئەمىر

سەيد ئەلىنى ئۇۋەيس خاننىڭ ئالدىغا ئېلىپ باردى. ئەمىر سەيد ئەلى ئۇۋەيس خاننىڭ ئالدىدا ئۆز لايىقىدا خىزمەتلەرنى بەجا كەلتۈردى. ئۇۋەيس خان سىڭلىسى ئۇزۇن سۇلتان خانىمنى ئەمىر سەيد ئەلىگە نىكاھلاپ بەردى. ئۇۋەيس خان بارگاھدا ئەمىر سەيد ئەلىنىڭ تەرىپ - تۆسۈپلىرى ناھايىتى تولا، ئۇنى تەپسىلىي بايان قىلساق، سۆز ئۇزىراپ كېتىدۇ. بۇلارنىڭ تەپسىلاتى ئۇۋەيس خاننىڭ باياندا زىكر قىلىنغۇسى.

شىر مۇھەممەد خان بىلەن ئۇۋەيس خاننىڭ ئارىسىدا بولغان ۋەقەلەرنىڭ قىسقىچە بايانى

يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئۇۋەيس خان تاغىسى شىر مۇھەممەد خاندىن ئايرىلىپ، بىر چەتكە چىقتى. شۇندىن كېيىن ئۇنىڭغا بىر مۇنچە جامائەت ئەگەشتى. قاچاق ھالەتتە موغۇلىستاننىڭ چەت ئەتراپلىرىدا يۈردى. بىر مۇنچە ۋاقىت كېتىك ۋە سېرىق ئۇيغۇر تەرەپلىرىدە كۈن كەچۈردى. شۇ كۈنلەردە سىڭلىسى ئۇزۇن سۇلتان خانىمنى ئەمىر سەيد ئەلىگە نىكاھلاپ بەردى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، خانىمنى ئەمىر سەيد ئەلىگە بېرىدىغان چاغدا ئەمىر سەيد ئەلى توي جابدۇقى ئۈچۈن ئوۋغا چىقتى، ئوۋدا ئىككى بۇغىنى ئوۋلاپ ئېلىپ كېلىپ ئۇنىڭ گۆشى بىلەن توي قىلدى. بۇ تويىنىڭ ئەھۋالىنى مۇشۇنىڭدىن قىياس قىلىشقا بولىدۇ. لېكىن، موغۇلىستان چېگرىسىنىڭ ئىچىدە ئۇلار ھېچ ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرالمايدى. شۇڭا ئۇ يەردىن تۈركىستان تەرەپلىرىگە باردى. شۇ كۈنلەردە تۈركىستاندا ئەمىر شەيخ نۇرىددىن ئىبنى ساربۇغە قىپچاقى ھاكىم ئىدى. ئۇ كىشى ئەمىر تېمۇرنىڭ ۇلۇغ ئەمىرلىرىدىن ئىدى. ئۇۋەيس خان ئەمىر شەيخ نۇرىددىننىڭ ئالدىغا يېتىپ كەلدى. ئەمىر شەيخ نۇرىددىن بىلەن شىر مۇھەممەد خاننىڭ ئارىسىدا ئاداۋەت بار ئىدى. شۇ تۈپەيلىدىن، ئەمىر شەيخ نۇرىددىن ئۆز قىزى دۆلەت سۇلتان بېگىمنى ئۇۋەيس خانغا نىكاھلاپ بەردى ۋە شىر مۇھەممەد خانغا تاقابىل تۇرۇپ، قانلىق جەڭلەرنى قىلىش ئۈچۈن ئۇنىڭغا مەدەت بەردى. نەچچە مۇددەتتىن بېرى ئۇۋەيس خان بىلەن شىر مۇھەممەد خان ئارىسىدا قاتتىق جەڭ بولۇۋاتاتتى. بۇ جەڭلەردە كۆپ ۋاقىتلاردا شىر مۇھەممەد خان غەلبە قىلاتتى. شۇ جەڭلەر جۈملىسىدىن بىرى مۇنداق يۈز بەرگەن ئىدى: شۇ چاغدا شىر مۇھەممەد خان موغۇلىستاننىڭ قاراڭغايغلىغ دېگەن يېرىدە ئىدى. ئۇۋەيس خان يىراقتىن ئىلغار قوشۇن تەشكىللەپ تەڭ كېچىدە تۆت يۈز كىشى بىلەن شىر مۇھەممەد خاننىڭ ئوردىسىغا يېتىپ كەلدى. ۋاڭ - چۇڭ پەيدا بولۇش بىلەنلا شىر مۇھەممەد خان ئۆزىنى بىر تۇرغۇن سۇغا تاشلىدى. ئۇۋەيس خان شىر مۇھەممەد خاننىڭ ئوردىسىنىڭ ئەتراپىنى قورشىۋېلىپ تاكى سۈبھى ۋاقتىغىچە ئۇچراتقانلا ئادەمنى ئۆلتۈردى. نۇرغۇنلىرىنى قامىدى ۋە ئوردا ئەھلىگە قاتتىق سىياسەت قىلدى. شىر مۇھەممەد خان سۇدىن چىقىپ لەشكىرىنى توپلاپ يېتىپ كەلگەندە ئۇۋەيس خان نۇرغۇن مېھنەت - مۇشەققەتلەر بىلەن قېچىپ قۇتۇلدى.

دېمەك، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا مۇنداق جەڭ ۋە ماجىرالار دائىم بولۇپ تۇراتتى. شىر مۇھەممەد خان ئۆز ئەجىلى بىلەن ئاغرىپ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئاندىن خانلىق ئۇۋەيس خانغا قارار تاپتى.

ئۇۋەيس خاننىڭ خانلىق قىلغانلىقىنىڭ بايانى

خانلىق نۆۋىتى ئۇۋەيس خانغا يەتتى. ئۇ شۇنداق خان ئىدىكى، تەقۋادار مۇسۇلمان ئىدى. پاك ۋە كارامەتلىك ئىدى. جىمى خانلار ئارىسىدا ھىممەت ۋە شىجائەتتە يىگانە ئىدى. ئۇۋەيس خان موغۇللارنىڭ مۇسۇلمانلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلىشى ۋە ئۇلارنى بۇلان - تالان قىلىشىنى توسۇپ توختاتتى. قالماقلار بۇلارغا يېقىن ئىدى. ئۇۋەيس خان دائىم ئۇلار بىلەن جەڭ قىلاتتى. شۇنداقتىمۇ كۆپ ۋاقىتلاردا ئۇۋەيس خان مەغلۇپ بولاتتى. لېكىن جەڭدىن قول يىغمايتتى. شۇنداق قىلىپ ئىككى نۆۋەت قالماقلارنىڭ قولىغا ئەسىر چۈشتى. دەسلەپكى قېتىم ئەسىرگە چۈشۈش ئەھۋالى مۇنداق بولغان ئىدى: مىڭلاق دېگەن جايدا قالماقلاردىن ئىسان تايشى بىلەن جەڭ قىلدى. جەڭ پەيتىدە قالماقلارغا تۈتۈلۈپ قالدى. خاننى ئىسان تايشىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. ئىسان تايشى كۆڭلىدە: «ئەگەر ئۇ ھەقىقەتەن چىڭگىزخاننىڭ نەسلىدىن بولسا، ئەلۋەتتە ماڭا ئىززەت قىلمايدۇ ۋە مېنى ئۆز نۆۋىتىم قاتارىدا كۆرىدۇ» دەپ ئويلىدى. شۇنداق پىكىر قىلىپ تۇراتتى، ئۇۋەيس خاننى ئېلىپ كەلدى. ئىسان تايشى ئات ئۈستىدە ئىدى، خاننى كۆرۈپ ئاتتىن چۈشتى. تولۇق تەزىم قىلىپ بېشىنى يەرگە ئۇرا - ئۇرا خاننىڭ ئالدىغا كەلدى. لېكىن خان ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرىدى. قولىنىمۇ ئۇزارتمىدى. شۇ سەۋەبتىن ئىسان تايشىنىڭ ئۇۋەيس خانغا بولغان ئېتىقادى تېخىمۇ كۈچەيدى ۋە كۆپتىن - كۆپ ئىززەت ۋە ئىكراملار قىلىپ، ھۆرمەت ۋە ئىھتىرام بىلەن ياندۇردى.

كىشىلەر خانداندىن: «نېمە ئۈچۈن قورقىمىدىڭىز، ئىسان تايشىغا تەزىم قىلمىدىڭىز؟» دەپ سوراپتۇ. ئۇۋەيس خان جاۋاب بېرىپ: «ئەگەر ئىسان تايشى ماڭا غەزەپ بىلەن يۈزلەنگەن بولسا، ئەلۋەتتە جان ۋە ھىممىسى تۈپەيلىدىن ئۇنىڭغا تەزىم قىلار ئىدىم. ئەمما ئۇ قەدىمىي كۇپارلار رەسمى - قائىدىسى بىلەن ماڭا باش ئۇرۇپ سەجدە قىلىپ كەلدى. شۇ چاغدا كۆڭلۈمدە: «ھازىر شېھىت بولىدىغان چاغدۇر، ئۇنىڭ كۇپارلارچە قىلىقىنى كۆرۈپ تۇرۇپ ئۇنىڭغا تەزىم قىلىش ۋە چىراي ئېچىش مۇسۇلمانلىق جۈملىسىدىن ئەمەستۇر» دەپ ئويلىدىم. شۇ سەۋەبتىن تەزىم قىلمىدىم» دېگەنكەن. چۈنكى خان دىن ئىشىدا سادىق ئىدى. ئۇنىڭ بەركىتى تۈپەيلىدىن بۇنداق ھالاكەتلىك قىسمەتتىن قۇتۇلۇپ قالدى.

يەنە بىر نۆۋەتتە موغۇلىستاننىڭ چېتىدىكى پىشقابا دېگەن جايدا ئىسان تايشى بىلەن جەڭ قىلىشتى. بۇ نۆۋەتتىمۇ خانغا شىكەستە يەتتى. خاننىڭ ئېتىغا ئوق تېگىپ خان پىيادە قالدى. قالماقلار خاننى تۇتقىلى كېلىشكەندى، ئەمىر سەيد ئەلى ئېتىدىن چۈشۈپ خاننى مىندۈردى ۋە ئۆزى يۈزىنى يەرگە قىلىپ يىقىلىپ ياتتى. قالماقلار ئۇنى ئۆلۈك دەپ گۇمان قىلىپ، خاننىڭ ئەتراپىغا يېقىنلاشقاندى، ئەمىر سەيد ئەلى سەكرەپ قوپۇپ، قالماقلاردىن بىرىنى تۇتۇۋالدى. تۇتۇۋالغىنى قالماقلار ئىچىدىكى بىر مۇتئۇۋەر سەردار ئىدى. ئەمىر سەيد ئەلى ئۇنى كۆرۈپ ئۆزىگە قالغان قىلىۋالدى. ئوق كەلسە ئۇنى تۇتۇپ بېرەتتى. ئەمىر سەيد ئەلى خاننىڭ ئېتىنى يېتىلەپ پىيادە كېتىپ باراتتى. شۇڭا قالماقلار ئەمىرگە ئوق ئاتالمايتتى. شۇ تەرىقىدە جەڭ قىلا - قىلا ئۇ دۇبۇلغا - قۇياقلىق قالماقنى ئۆزىگە قالغان قىلغان ھالدا بىر پەرسەڭ يەرگىچە كەلدى. ئېلى دەرياسىنىڭ لىۋىگە كەلگەندە قالماقنى سۇغا تاشلىدى. ئۆزى خاننىڭ ئېتىنى مەھكەم تۇتۇپ سۇغا كىردى. دەريا سۇ بىلەن لىق تولغان مەزگىل ئىدى. باشقا خەلق چۆكۈپ كەتتى، ئەمما خاننىڭ ئېتى سۇ ئۈزەتتى. ئەمىر ئۇ ئاتنىڭ بېشىنى چۆككىلى قويمىدى. ئاتنىڭ بېشىنى ئۈستۈن كۆتۈرۈپ ئۆزى دۇبۇلغا

قۇياقلىق ھالدا خاننى دەريادىن سالامەت ئۆتكۈزدى. قالغان خالايقنىڭ كۆپ قىسمى بۇ دەريادا چۆكۈپ كەتتى. شۇنداق نەقىل قىلىنىدۇكى، خاننىڭ تاغىسىنىڭ ئوغۇللىرىدىن ئىككىيلەن بار ئىدى. بىرىنىڭ ئېتى ھەسەن سۇلتان، يەنە بىرىنىڭ ئېتى لوقمان سۇلتان ئىدى. ئۇلاردىن بىرىنىڭ كىيگەن ساۋۇتى قىزىل، يەنە بىرىنىڭ يېشىل ئىدى. ئۇلارمۇ دەرياغا كىرىپ چۆكۈپ كەتتى. ئەمىر سەيد ئەلىنىڭ بىر قولى خاننىڭ ئېتىنىڭ تىزگىنىدە ئىدى. يەنە بىر قولىنى ئۇ ئىككى سۇلتاننىڭ بىرىنى تۇتۇۋېلىش ئۈچۈن ئىككى نۆۋەت قول ئۇزارتتى، ئەمما قولغا كىرمىدى. ئۇۋەيس خان بۇ ھەقتە: «خېلى يەرگە بارغۇچە ئۇ ئىككىسىنىڭ ساۋۇتلىرىنىڭ ئېتەكلىرى قىزىل - يېشىل بولۇپ كۆرۈنۈپ تۇراتتى» دېگەنكەن. بۇ ۋەقەدىن كېيىن، ئۇۋەيس خان ئەمىر سەيد ئەلىنىڭ بۇ بەش تۈرلۈك ئىشىغا بەش مۇكاپات بېرىپتۇ. بۇ بەش ئىشنىڭ بىرى شۇكى، خاننىڭ ئېتىغا ئوق تېگىپ پىيادە قالغاندا، ئەمىر سەيد ئەلى ئۆزىنىڭ ئېتىغا مىندۈردى، ئىككىنچىسى قالماقنىڭ بىر سەردارىنى تىرىك تۇتتى، ئۈچىنچىسى شۇكى تاكى بىر پەرسەڭ يەرگىچە ئۇنى تىرىك قالغان قىلىپ ئېلىپ باردى، تۆتىنچىسى خاننى ئات ۋە دۈبۈلغا قۇياقلىرى بىلەن دەريادىن سالامەت ئۆتكۈزدى، بەشىنچىسى خاننى ئېلىپ ئۆتكۈزۈپ كېتىۋاتقان تۇرۇقلۇق يەنە ئۇ ئىككى سۇلتاننى قۇتقۇزۇۋېلىش ئۈچۈن ئىككى قېتىم قول ئۇزارتتى. خان بۇ ھەقتە: «شۇنداق خىيال قىلىمەنكى، ئەگەر ئۇ ئىككى بۇرادىرىمنىڭ بىرى ئۇنىڭ قولغا كىرىپ قالغان بولسا، جەزمەن ئۈنمۇ دەريادىن كۆتۈرۈپ سالامەت ئېلىپ چىققان بولاتتى. ئەمىر سەيد ئەلىدە شۇنچىلىك كۈچ - قۇدرەت بار ئىدى» دېگەنكەن. خان بۇ بەش ئىشنىڭ مۇكاپاتى ئۈچۈن بەش ئايماقنى ئەمىر سەيد ئەلىگە بېرىپتۇ. ئۇلارنىڭ بىرى تۈركات، ئىككىنچىسى تۆۋەن شىرانۇت، ئۈچىنچىسى ئۆزبېك ئايماقى بولۇپ خوتەندىدۇر. تۆتىنچىسى دورغا ئايماقى بولۇپ ئۈمۈ خوتەندە. بەشىنچىسى كۆكۈنۈت ئايماقى بولۇپ ئۈمۈ خوتەندىدۇر. سۇلتان ئۇۋەيس خان يەنە بىر نۆۋەت تۇرپان دىيارىدا ئىسان تايشى بىلەن جەڭ قىلدى. بۇ نۆۋەتمۇ خان مەغلۇپ، ئىسان تايشى غالىپ بولۇپ، خان يەنە ئەسىرگە چۈشتى. ئىسان تايشى ئېيتتىكى: «ئەمدى بۇ نۆۋەت سىزنى بىكارغا قويۇپ بەرمەيمەن. ئۆزىڭىزنىڭ ئورنىغا سىڭلىڭىز مەختۇم خانىمنى بەرگەيسىز» دېدى. ئۇۋەيس خان جان ۋەھىمىسى تۈپەيلىدىن، ئىلاجىسىز مەختۇم خانىمنى بېرىپ ئۆزى خالاس بولدى. بۇ مەختۇم خانىمنىڭ مەشھۇر نامى مەختۇم سۇلۇ ئىدى. خالايقنىڭ ئاغزىدا شۇنىسى مەشھۇركى، خان قالماق بىلەن 61 نۆۋەت جەڭ قىلىپتۇ، پەقەت بىر نۆۋەتلا غەلبە قىلىپتۇ. باشقا جەڭلەرنىڭ ھەممىسىدە شىكەستە يەپتۇ. تەڭرى ئەڭ ياخشى بىلگۈچىدۇر. پېقىر خوجا ئەھمەددىن نەچچە نۆۋەت ئاڭلىغانىدىم، ئۇ زات مۇنداق دېگەن ئىدى: «ئۇۋەيس خان ناھايىتى تەقۋادار ئىكەن. ھاياتىنى پاكلىق بىلەن ئۆتكۈزۈپتەن. خان ھەر يىلى ياۋا تۆگە ئوۋلاش ئۈچۈن تارىم، لوپ ۋە كېتىك تەرەپلىرىگە باراتتى. ئوۋلىغان تۆگىلەرنىڭ يۇڭىنى ئېلىپ كېلىپ ئانىسى سۇلتان خاتۇنغا بېرەتتى. ئانىسى ئۆز قولى بىلەن ئېگىرىپ كۆينەك، پايپاق تەييار قىلاتتى. خان ئۇنى كىيىپ ئۇنىڭ ئۈستىگە نەپىس ئېگىنلەرنى كىيەتتى. تۇرپاندا سۇ كەمچىلدۇر. خان ئۆزى زىرائەت قىلاتتى. زىرائەتكە ئېرىقتىن سۇ سورىمايتتى. ئۆزى قۇدۇق قېزىپ، ئۇ قۇدۇقتىن سۇ تارتىپ زىرائەتنى سۇغىراتتى». مەۋلانا خوجا ئەھمەد ئۆز تاغلىرىدىن رىۋايەت كەلتۈرۈپ مۇنداق دەيدۇ: «تاغلىرىم: كۆپ ۋاقىتلاردا خاننى ئىسسىق ھاۋادا ئۆزىنىڭ زىرائەتلىرىگە ئۆزى سۇ تارتىپ

سۇغرىۋاتقانلىقىنى كۆرەتتۇق. ئۇ يەردىن ئالدىنغان مەھسۇلاتى ھەرگىز ئون ئۇلاققا يەتمەس ئىدى. خاننىڭ يىللىق ئوزۇق - تۈلۈكى شۇ ئىدى، دېگەندى. خان ھەزرىتى مەۋلانا مۇھەممەد كاسانىنىڭ مۇردلىرىدىن ئىدى. مەۋلانا مۇھەممەد خوجا ھەسەن ئەتتار ئەتتەرەللاھنىڭ مۇردلىرى ئىدى. خوجا ھەسەن ئەتتار مۇرشىدلار سەردارى ھەزرىتى خوجا باھاۋۇددىن نەقىشپەندى (تەڭرى ئۇنىڭ سىرلىرىنى ئۇلۇغ قىلغاي) نىڭ مۇردلىرى ئىدى. سۇلتان ئوۋەيس خان ئۆزى پادىشاھ بولغان تۇرۇقلۇق ئۆزىنىڭ شەرەپلىك ئۆمرىنى ئەنە شۇنداق ئۆتكۈزگەن ئىدى». ئەمىر خۇدايداد بۇ دۆلەتمەن خاننىڭ زامانىدا ئۇلۇغ مەككىنى زىيارەت قىلىشتىن ئىبارەت شەرەپلىك سەپەرگە راۋان بولدى. موغۇللار ئارىسىدا مەشھۇردۇركى، ئەمىر خۇدايداد ئالتە خاننى ئۆز قولى بىلەن خانلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزدى. ئۇلارنىڭ بىرىنچىسى خىزىر خوجىخان ئىدى. بۇ ھەقتە يۇقىرىدا بايان قىلىندى. قالغانلىرى شەمى جاھانخان، نەقىشى جاھانخان، مۇھەممەد خان ۋە ئاخىرقىسى ئوۋەيس خان ئىدى.

ئەمىر خۇدايدادنىڭ ئەھۋالى، ئۇلۇغ مەككە زىيارىتىگە راۋان بولغانلىقى ۋە كېيىنكى ئىشلىرىنىڭ بايانى

ئەمىر خۇدايدادنىڭ ھال ئەھۋالى ۋە مۇبارەك نەسەبلىرى يۇقىرىدا بايان قىلىنغانىدى. بۇ يەردە ئۇنىڭ قالغان ئەھۋاللىرى ۋە كېيىنكى كۈنلىرى ھەققىدە زىكىر قىلىنىدۇ. شۇنى بىلىش كېرەككى، ھەممە موغۇل خەلقى ئەمىر خۇدايدادنى ئەۋلىيالىق دەرىجىسىگە يەتكەن كىشى دەپ قارايدۇ. بۇ جەھەتتە ئۇلار ئورتاق پىكىردە. ئەمىر خۇدايدادنىڭ شەرەپلىك تارىخى، ھۆكۈمەت ئىشىدىكى مۇئامىلىلىرى ئۇنىڭ ۋەلىيلىك دەرىجىسىگە يەتكەنلىكىگە، موغۇللارنىڭ ئۇنىڭغا بولغان ئەقىدىسىنىڭ ھەقىقىي ئىكەنلىكىگە دەلىلدۇر. موغۇل ئۇلۇغلىرىدىن ئاتام (تەڭرى ئۇنىڭ ھۆججەتلىرىنى نۇرلۇق قىلسۇن) رەمەتلىك ئۆزىنىڭ ئاتىلىرىدىن ھېكايەت قىلىپ مۇنداق دېگەندى: «ھېچ ۋاقىتتا ئەمىر خۇدايدادنىڭ خىزمىتىدىن 24 مىڭ ئۆيلۈك كىشى كەم بولماس ئىدى. ئەمىر خۇدايدادنىڭ ئەمىرلىككە تەيىنلەنگەن ۋاقتى تارىخنىڭ 760 - يىلىدىن ئىلگىرى ئىدى. تاكى 90 يىل مۇددەت ئىچىدە پۈتكۈل قەشقەر، يەركەن، خوتەن، ئاقسۇ، باي ۋە كۈس قاتارلىق جايلارنىڭ ئەمىرلىكى مۇستەقىل ئەمىر خۇدايدادقا تەئەللۇق ئىدى. شۇنچە زور ھاكىمىيەت قولىدا تۇرۇقلۇق ئۇلارنىڭ يىلقىلىرى يوق ئىكەن. كۆپ ۋاقىتلاردا بەلكى مىنگىلى ئاتلىرىمۇ يوق ئىكەن. ھەرقانداق جايغا كۆچۈدىغان بولسا، مۇلازىملىرى ئات - ئۇلاغ ئېلىپ كېلىپ كۆچۈرىدىكەن. لەشكىرى ئىشلاردا مۇرەسسەم - قائىدىلىرى شۇنداق ئىكەن. ھۆكۈمەتتىن ھاسىل بولغان مال - مۈلۈكلەرنىڭ ھەممىسىنى پۈتۈنلەي ئەسىرلەرنى قۇتقۇزۇش ئىشىغا سەرپ قىلىدىكەن. چۈنكى، ئۇ چاغلاردا موغۇللار ھەمىشە تۈركىستان، تاشكەنت ۋە ئەندىجاننى بۇلاپ - تالاپ، مۇسۇلمانلارنى ئەسىر قىلىپ كېتىدىكەن. ئەمىر خۇدايداد ئۇ ئەسىرلەرنى موغۇللاردىن سېتىۋېلىپ ئازاد قىلىدىكەن. ئۇلارغا ئېگىن - ئايغ ۋە يول ئوزۇقى بېرىپ ئۆز ۋەتىنىگە ياندۇرىدىكەن. ئەمىرنىڭ بىساتىدا بار بولغان مال - مۈلۈكلەرنىڭ ھەممىسى مۇشۇنىڭغا سەرپ قىلىنىدىكەن. ھەر دائىم ئەسىرلەرنى ئولتۇرغۇزۇپ قويۇش ئۈچۈن نەچچىلىگەن چېدىرلارنى تىكتۈرۈپ قويىدىكەن. سېتىۋالغان ئەسىرلەرنى ئاشۇ چېدىر ئىچىدە مۇھاپىزەت قىلىدىكەن. ئۆزى ئەسىرلەر ئولتۇرغان چېدىرنىڭ بىر بۇلۇڭىدا ئولتۇرغۇدەك ۋە سەجدە قىلغۇدەك بىر جايغا پەردە تارتىپ شۇ يەردە ئولتۇرۇپ ئىبادەت قىلىدىكەن. ئەمىر

خۇدايدادنىڭ پۈتۈن ئۆمرى مۇشۇ تەرىقىدە ئۆتۈپتۇ. ئەمىر خۇدايدادتىن كارامەت ئىشلار كۆپ يۈز بېرىپتۇ. شۇنداق كارامەتلەردىن بىرى شۇكى، پېقىر مەۋلانا خوجا ئەھمەدنىڭ مۇنداق دېگەنلىكىنى ئاڭلىغاندىم: خوجا زاھىد ئاتلىق بىر پاكىزە زات بار ئىدى. ئەمىر خۇدايداد خوجا زاھىدنىڭ ئائىلىسىگە موھتاجلىق ئىزھار قىلىپ كىشى ئەۋەتىپ، خوجا زاھىدنىڭ تەۋەرۈك لۆڭگىلىرىنى بېرىشنى ئىلتىجا قىلىپتۇ. خوجا زاھىدنىڭ ئايالى ئۇنى سىناپ بېقىش ئۈچۈن بىر لۆڭگىنى خوجىنىڭ لۆڭگىسى دەپ ئەۋەتىپ بېرىپتۇ. بارغان كىشى ئۇ لۆڭگىنى ئەمىر خۇدايدادقا بېرىپتۇ. ئەمىر خۇدايداد ئۇ لۆڭگىنى تەۋەرۈك بىلىپ يۈزىگە بىر سۈرتۈپ يەنە ئۇ كىشىگە قايتۇرۇپ بېرىپتۇ ۋە: «ئەگەر بۇ لۆڭگە ھەقىقەتەن خوجا زاھىدنىڭ لۆڭگىسى بولمىغان بولسا، مۇنداق لۆڭگىگە ئېھتىياجىم يوق، ياندۇرۇپ بەر» دەپتۇ. ئۇ كىشى لۆڭگىنى ئېلىپ زاھىدنىڭ ئائىلىسىگە بېرىپتۇ ۋە ئەمىر خۇدايدادنىڭ دېگەن سۆزلىرىنى بايان قىلىپتۇ. خوجا زاھىدنىڭ ئايالى بۇ ئىشقا ھەيران قاپتۇ ۋە بۇ ۋەقەنى خوجا زاھىدقا ئېيتىپتۇ. خوجا زاھىد ئۆز ئايالىغا ئاچچىقلىنىپ: «ئەمىر خۇدايداد خۇداگۇيلار جۈملىسىدىندۇر. ناھايىتى بولمىغۇر ئىش قىلىپسەن» دەپتۇ ۋە ئۆزىنىڭ لۆڭگىلىرىنى ئەمىر خۇدايدادقا ئەۋەتىپتۇ. بارغان كىشى لۆڭگىنى ئەمىر خۇدايدادقا ئەكىلىپ بەرگەندىن كېيىن، ئەمىر لۆڭگىنى يۈزلىرىگە سۈرتۈپ: «مانا بۇ خوجا زاھىدنىڭ لۆڭگىسى» دەپتۇ.

دېمەك، ئەمىر خۇدايدادتىن مۇنداق كارامەتلىك ئەھۋاللار كۆپ سادىر بولغان ئىكەن. ئەمىر خۇدايدادنىڭ شەرەپلىك ئۆمرى 97 گە يېتىپتۇ. ئۇنىڭدا قېرىلىقنىڭ تەسىرى بارغانسېرى كۈچىيىشكە باشلاپتۇ. ئۇنىڭ كۆڭلىدە ھەرەم شىرىپنى زىيارەت قىلىش ئارزۇسى بارغانسېرى زىيادە بولۇپتۇ. ئۇۋەيس خاندىن نەچچە نۆۋەت رۇخسەت سوراپتۇ. ئەمما ئىجازەت بېرىلمەپتۇ. شۇڭا ئەمىر مەخپىي ھالدا مىرزا ئۇلۇغبېككە كىشى ئەۋەتىپ: «مىرزا كەلسۇن مەن موغۇلنى بۇزۇپ، مىرزىنىڭ تەۋەلىكىگە كىرگۈزۈپ بېرىمەن» دەپ ئۇچۇر يەتكۈزۈپتۇ. چۈنكى، ئۇۋەيس خاندىن مىرزا ئۇلۇغبېككە كۆپ زىيانلار يېتەتتى. مىرزا ھەمىشە موغۇلنى خارۇ زار ۋە نابۇت قىلىش پىكرىدە ئىدى. بۇ ئۇچۇرنى ئاڭلىغان ھامان يۈرۈش قىلدى. موغۇلىستاننىڭ مەشھۇر جايى بولغان چۇ ساھىلىغا يېتىپ كەلدى. ئەمىر خۇدايدادمۇ قېچىپ شۇ يەرگە كېلىپ، مىرزا ئۇلۇغبېك بىلەن كۆرۈشتى ۋە مۇنداق دېدى: «مېنىڭ مەقسىتىم ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلىش ئىدى. ئەمما ئۇۋەيس خان بۇنىڭغا ئىجازەت بەرمەيتتى. شۇڭا مۇشۇ باھانە بىلەن قېچىپ چىقتىم. ئەمدى مۇندىن نېرسىغا ئۆتسىڭىز ياخشى ئەمەس». مىرزا ئۇلۇغبېك بۇ سۆزنى ئاڭلاپ شۇ يەردىن ياندى. ئەمىر خۇدايدادقا كۆپتىن كۆپ ئىززەت - ئىكراملار قىلىپ سەمەرقەندكە يېتىپ كەلدى. مىرزا ئۇلۇغبېك ئەمىرگە ئىلتىماس قىلىپ: «چىڭگىزنىڭ تۆرە قائىدىسىنى ھېچكىم سىزدەك ياخشى بىلمەيدۇ. ئۇنىڭ ھەممە قائىدىسىنى بىزگە ئۆگەتسىڭىز، چۈنكى ئۇ بىزگە ھەممە ئىشتا لازىم بولىدۇ» دېدى. ئەمىر خۇدايداد ئۇنىڭغا: «مەن چىڭگىزنىڭ تۆرە قائىدىسىنى يامان كۆرۈپ رەسۈللىلانىڭ شەرىئىتىگە كىرگەندىم. ئەگەر مىرزا چىڭگىز قائىدىسىنى ياخشى كۆرۈپ مۇنچە ئالىملىق ۋە دانىشمەنلىكىڭىز بىلەن شەرىئەتنى قويۇپ، چىڭگىز قائىدىسى بىلەن بولىدىغان بولسىڭىز، چىڭگىز قائىدىسىنى مىرزاغا ئۆگىتىپ قويۇپ، ھەجگە بارماي يېنىپ كېتىمەن» دېدى. مىرزا ئۇلۇغبېك ئۇنىڭ بۇ سۆزىنى ئاڭلاپ ناھايىتى خىجىل بولدى ۋە چىڭگىزنىڭ تۆرە قائىدىسىنى ئۆگەندى. تۆرە قائىدىسى دېگىنى چىڭگىزخان ئۆزى ئورناتقان قانۇن - قائىدىلەردۇر. ئەمىر خۇدايداد مەككىگە باردى. شۇ يەردە ئالەمدىن ئۆتتى. ئاتام (تەڭرى ئەلقىسى، ئەمىر خۇدايداد مەككىگە باردى. شۇ يەردە ئالەمدىن ئۆتتى. ئاتام (تەڭرى

ئۇنىڭ دەلىللىرىنى ئۇرلاندۇرسۇن) خۇراسانغا بارغاندى، بۇ ھەقتىكى قىسسە بۇ كىتابنىڭ ئىككىنچى تومىدا بايان قىلىنغۇسى. خۇراساندا سۇلتان ھۈسەين مىرزىنىڭ ئەمىرلىرى ئىچىدە سۇلتان ئەلى بارلاس دېگەن بىر كىشى بولۇپ، يۈز ياشقا يېقىنلاشقاندى. ئۇ كىشى سۇلتان ھۈسەين مىرزىنىڭ ھۇزۇرىدا ناھايىتى مۆتىۋەر ئىدى. ئاتام سۇلتان ئەلى بارلاسىنىڭ نام - نەسەبى بوۋا ئەجدادىنى سۈرۈشتۈردى. ئۇ كىشى: «ئاتامنىڭ ئېتى شاھ ھۈسەين بولۇپ، موغۇللارنىڭ بارلاس قەبىلىسىدىن ئىدى. ئەمىر خۇدايداد ئاتلىق كىشى بىلەن موغۇلىستاندىن كەلگەندى» دېدى. ئاتام بۇ سۆزنى ئاڭلاپ ئەمىرنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى پۈتۈن دىققىتى بىلەن سورىدى. سۇلتان ئەلى بارلاس ئېيتتىكى: «مېنىڭ ياش چاغلىرىم ئىدى. ئەمىر خۇدايداد مەككىگە سەپەر قىلدى. ئاتام شاھ ھۈسەينمۇ ئەمىر بىلەن ھەمراھ ئىدى. چۈنكى ئاتام ئەمىرنىڭ خىزمەتچىلىرىدىن ئىدى. موغۇلىستاندىن قېچىپ چىققاندىن كېيىن كۆپ شەھەر ۋە مەنزىلەرنى بېسىپ ئۆتۈپ، ئاخىر ئۇلۇغ مەككە زىيارىتىگە مۇشەررەپ بولدۇق. ھەجنى تۈگىتىپ ياندۇق. نەچچە كۈنلۈك يەرگە بارغاندىن كېيىن ئەمىر: «مەدىنە مۇنەۋۋەرەگە قاچان يېتىپ بارىمىز، دەپ سورىدى. كىشىلەر ئۇنىڭغا: «مەدىنە باشقا تەرەپتە قالدى» دېدى. ئەمىر خۇدايداد ناھايىتى خاپا بولدى: «مەن شۇنچە يىراق يەردىن نۇرغۇن مېھنەت - مۇشەققەتلەرنى تارتىپ كېلىپ، رەسۇللىلانىڭ پاك زىيارەت گامىنى تاۋاپ قىلماي يېنىشىم ماڭا مۇناسىپ ئەمەس، ئىنتايىن خاتا» دېدى ۋە پۈتۈن نەرسە كېرەك ۋە مۇلازىملىرىنى كارۋانلارغا قوشۇپ رۇخسەت بېرىپ ياندۇردى. پەرزەنتلىرىگە ۋە موغۇل ئەھلىگە مەكتۈپ ۋە يادنامىلەرنى ئەۋەتتى». شۇ ئەۋەتكەن يادنامىلەردىن بىرى بىر كالاموللاھ (قۇرئان) ھازىرمۇ پېقىر مۇھەممەد ھەيدەرنىڭ قولىدا بار. بۇ ئاتا - بوۋامدىن پېقىرغا مىراس بولۇپ قالدى. بىزنىڭ خاندانمىز ئۇنى تەۋەرۈك بىلىپ ساقلىغان ئىكەن.

سۇلتان ئەلى بارلاس مۇنداق دەيدۇ:
بىز ئارقىمىزغا يېنىپ يولغا راۋان بولدۇق. نەچچە كۈندە مەدىنە مۇنەۋۋەرەگە يەتتۇق. ئەمىر خۇدايداد پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇقەددەس زىيارەتگامىنى تاۋاپ قىلىشقا مۇشەررەپ بولدى. كېچىسى ئادەتتىكى بىر مەنزىلگە چۈشتۇق. كېچىدىن بىر نەچچە سائەت ئۆتكەندى. ئەمىرنىڭ ئەھۋالىدا چوڭ ئۆزگىرىش پەيدا بولدى. ئەمىر ئاتام بارلاسىنى سۈرە ياسىنى ئوقۇپ تامام قىلىشقا بۇيرۇدى. ئاتام سۈرە ياسىنى قىرائەت قىلىپ: «مىسلەھۇم بەلا ...» دېگەن كەرەملىك ئايەتكە كەلگەندە ئەمىر خۇدايدادنىڭ نەپىسى تامام بولدى. بۇ ۋەقەدىن بىزگە ئاجايىب ھالەت يۈزلەندى، ھەيران قالدۇق. كېچە تاڭ ئاتتى. ئەتىسى مەدىنە ئۇلۇغلىرى پۈتۈن جامائەت بىلەن پەيدا بولۇپ كېلىپ: «بۈگۈن كېچە بىرەر كىشى ۋاپات بولدىمۇ؟» دەپ سورىدى. بىز ئەھۋالنى بايان قىلدۇق. ئۇلارنىڭ ھەممىسى كېلىپ تەزىيە بىلدۈردى. ئاندىن مۇنداق دېيىشتى: «بىز ھەممىمىز چۈشمىزدە پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنى كۆردۇق. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام دۇر - گۆھەرلەرنى تۆككۈچى مۇبارەك تىللىرى بىلەن: بۈگۈن كېچە بىزنى زىيارەت قىلماق ئۈچۈن يىراقتىن بىر مېھمانمىز كەلدى. ئۇ نۇرغۇن مېھنەت - مۇشەققەتلەر بىلەن يېتىپ كەلگەندى. بۇ كېچە ۋاپات بولدى. سىزلىرى بېرىپ ئەمىرىل مۇئمىنن ئۇسماننىڭ قەبرىسىنىڭ ئايىقىدا دەپنە قىلىڭلار، دەپ دەپنە قىلىدىغان يەرنى ھاسىلىرى بىلەن سىزىپ كۆرسەتتى. ئويغانغاندىن كېيىن ئۇ يەرگە بېرىپ كۆرسەك، ھاسا بىلەن سىزىق سىزىپ كۆرسەتكەن جاي چۈشمىزدە كۆرگەندەكلا تۇرۇپتۇ. بۇ ئاجايىپ سائادەتمەن بەندە ئىكەن. بۇنچىۋالا مەرھەمەت ۋە شەپقەتكە مۇشەررەپ بولۇپتۇ». مەدىنە ئۇلۇغلىرى شۇ سۆزلەرنى بايان قىلغاندىن كېيىن، ئەمىرنىڭ جەستىنى ئەزىز ۋە مۇكەررەم

تۇتۇپ ھەزرىتى ئۇسمان (تەڭرى ئۇنىڭدىن رازى بولغاي) نىڭ قەبرىلىرىنىڭ ئايىغىدا دەپنە قىلدى. ئىككىنچى كېچىسى ئەمىرنىڭ ئايالىمۇ ۋاپات بولدى. ئۇنى ئەمىرنىڭ يېنىدا دەپنە قىلدى.

سۇلتان ئەلى بارلاس سۆزىنى تامام قىلغىنىدا، ئاتامغا ناھايىتى چوڭ ھاياجان ۋە شادلىق پەيدا بولدى. سۇلتان ئەلى بارلاس بۇ ھاياجانلىقنىڭ سەۋەبىنى سورىدى. ئاتام: «ئەمىر خۇدايداد مېنىڭ ئۇلۇغ بوۋام بولىدۇ» دېگەن ھامان، سۇلتان ئەلى بارلاس يۈگۈرۈپ قوپۇپ ئاتامغا تەزىم بەجا كەلتۈردى ۋە ئېيتتىكى: «سىزگە بۇنى ئېيتىپ ناھايىتى ياخشى قىلىپتىمەن. چۈنكى ئەمىرنىڭ ۋاپاتى ھەققىدىكى ئەھۋاللاردىن موغۇلىستاندا ھېچ كىشى خەۋەرسىز. بىز مەدىنە مۇنەۋۋەرىدىن يېنىپ نەچچە مۇددەتكىچە ئىراقتا تۇرۇپ قالدۇق. ئاندىن خۇراساندا تۇرۇپ قالدۇق. بۇ خەۋەرنى ھېچ كىشى ئېلىپ بارمىدى. خۇداغا شۈكرى، تەڭرى تائالانىڭ ئەمىر خۇدايدادنى مۇشۇنداق ئەلا دەرىجىگە يەتكۈزگەنلىكىنى سىزگە خەۋەر قىلدىم».

ئەمىر خۇدايدادنىڭ مەنىسى ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى مىر مۇھەممەد شاھقا بېرىلدى. ئەمىر خۇدايدادنىڭ خۇدانىڭ سائادەتمەن بەندىسى بولغانلىقى يەنى ئۇنىڭ ھەج شەرىپى ۋە مەدىنە مۇنەۋۋەرە زىيارىتىگە مۇشەرىپ بولغاندىن كېيىن، ئاشۇ جەننەت نىشان ماكاندا دەپنە قىلىنغانلىقى ھەققىدىكى بۇ تەسىرلىك ھېكايىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، بۇ كىتابنىڭ تەرجىمانى مۇھەممەد نىياز ئىنتايىن تەسىرلىنىپ ئىختىيارسىز ھالدا ئۆزىنىڭ ئارزۇ تەلەپلىرىنى نەزم تەرىقىسىدە ئىزھار قىلدى. چۈنكى، پېقىرىمۇ بۇ مۇبارەك ھەج ئارزۇسى بىلەن دائىم بىقارار ئىدىم ۋە بۇ ئارمان تۈپەيلىدىن كۆزلىرىمدىن قان - ياش تۆكەتتىم. نەزم:

زېھى ساھىب سەئادەتكىم، ئاڭا بۇ رۇتبەنى ۋالا،
 مۇيەسسەر ئەيلەمىش تەئىبىدى فەزلى مەفزەلى يەكتا.
 نەسىب ئولماس جەھاندە كىمسەگە مۇنداق شەرەق ھەرگىز،
 تاپىلماس كىمسەگە ئالەمدە مۇنداق دەۋلەتى ئۇزما.
 تىلىمدا بۇ شەرەق ھىرماندىن، ۋا ھەسرەتا، ھەردەم،
 بۇ دەۋلەتنىڭ تەمەنناسىدا جانىم زىكرى، ۋا شەۋقا.
 قاچان بولغايكى ئول رەۋزە سارى مەن، ئاسئىي جافىي،
 ئېتەرمەن ئەزم باشمىنى قەدەم ئەيلەپ قۇيۇن ئالسا.
 تەئەللۇق تەرك ئېتىبان بار ئەلايىقىدىن بولۇپ فارىخ،
 دىلىمدىن مەھۋ ئېتىپ ھەببى جەمالى زىنەتى دۇنيا.
 كېچىپ مۈلكۈ ۋەتەندىن، ئايرىلىپ يارۇ دىيارىمدىن،
 رەۋان بولغايىمەن ئول يولغە كۆزۈم گىريان، دىلىم شەيدا.
 بولۇپ ئازادە قەيدى بەندى ئەسبابى تەئەللۇقدىن،
 جۇنۇن ئەھلى مەسەللىك پۇيە ئۇرسام مەستۇ بىپەرۋا.
 دىلىمدا قالمادى ئول كوي ئارزۇسىدىن بۆلەك فىكرى،
 دىماغىمدىن كېتىپ ئول رەۋزە تەۋفىدىن بۆلەك سەۋدا.
 تۇنۇ كۈن تىنمايىن يول قەتئ ئېتەردىن شەۋق ئولۇپ غالىپ،
 كۆزۈمدىن ئىلگەرى ياشىم يۈگۈرسە رەشكىدىن غەمدە.
 قاچانكىم بولسام ئول مۈلكى بېھىشت ئايىن ئارا داخىل،
 مەقامىم بولسا گەھ شۇرىي، مەكانىم بولسا گەھ بەتھا.

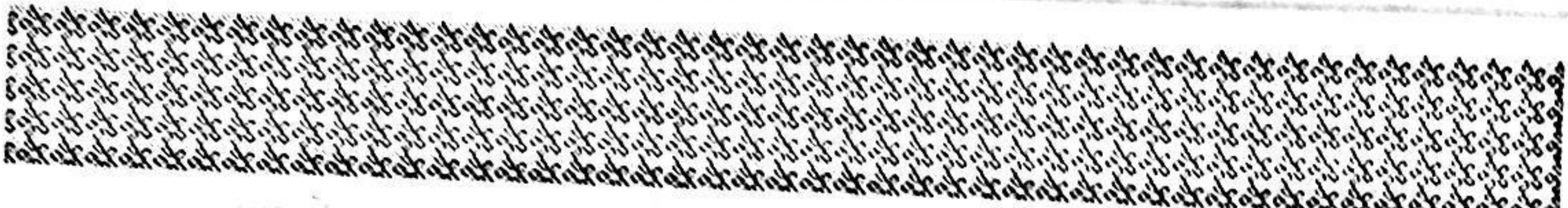
ئەدايى ھەججى شۇكر ئايتىپ، مەدىنە سارى يۈزلەنسەم،
كۆرۈنۈپ كۆزۈمە فىردەۋىدەك ئول يولداكى سەھرا.
يىراقىدىن رەۋزە كۆزۈمگە كۆرۈنگەچ يەتسە بىر جىزبى،
كېتىپ ئۆزىدىن يۈگۈرسەم بەرقەدەك گەھ پەستۇ گەھ بالا.
يېتىشكەچ كەلسەم ئۆزگە توختابان ئول دەم ئەدەب بىرلە،
سەلام ئەتسەم دەپانكىم: ئەسسەلام، ئەي خاجەئى تاھا.
سەن ئول تەختى رسالەت شاھىسەن ئىقلىمى قۇرب ئىچرە،
تەمامى ئەنبىيالار ئېردى خەيلى تاپىنىڭ گويىا.
ئەگەر زاتى شەرىفىڭ بولماسا، بولماس ئىدى مەۋجۇد،
نە توققۇز گۈنەزى گەردۈن، نە يەتتە ئەرزەئى غەبرا.
مۇقەددەم رۇتبەلىكىدىن ئەنبىيالار ئاخىرى بولدۇڭ،
مەقامىڭ غايەتى ئەللىقىدىن كەلدى ئەۋ ئەدنا.
چىراغى دەئۋەتنىڭ ئىسلام ئۆيىنى ئەيلەدى رەۋشەن،
بولۇپ شەرىئەت قۇياشى نۇرى بىرلە دىن يولى پەيدا.
ئېرۇر زاتىڭ ھەمە ئالەمگە ھەق دەرگاھىدىن رەھمەت،
ئەگەر سالىھ، ۋەگەر فاسىق، ۋەگەر مۇئمىن، ۋەگەر تەرسا.
پەناھىڭغە ساغىنغانلارغەدۇرسەن دائىما ھامىي،
ئەللىق مەئىسىيەتكە دەرگەھىڭ دارۇش - شىفا گويىا.
يۈدۈپ ئىسيان يۈكىن كەلدى گەدايى ئاستانىڭغە،
نىيازى ئاسىئى گۈمرە، سىيەھ رو، بىئەمەل رەسۋالە.
ھەمە ئۇمىرنى جۈرمۇ پىسقۇ فىئلى بەدكە سەرق ئەتكەن،
نۇقۇدى گەنجىئى ئىسلامنى نەفسى ئەيلەگەن يەغما.
ھەۋاغە تاپىئۇ ئولغان، شەرىئەت ئىچرە بولماغان سابىت،
تەرىقى سۈننەتنىڭ تەبىئىيەتنى قىلماغان قەتئىا.
نەكىم بىدئەت ئىدى، مىڭدىن بىرىنىڭ تۇتماغان تەركىن،
نەكىم ئەمىرىڭ ئىدى، مىڭدىن بىرىن كەلتۈرمەگەن بەرجا.
قارا يۈز بىرلە دەرگاھىڭغە كەلدىم لۇتق ئېتىپ ئۇممىد،
كى كەلمەي نەيلەيىن يوقتۇر جەنابىڭدىن بۆلەك مۇلجا.
زەلالەت دەشتىدە سەرگەشتە بولغان ئۈممەتنىڭدۇر مەن،
ھىدايەت قىل مېنى بۇ ۋادى ئىچرە قويماغىل تەنھا.
ھەۋاۋۇ نەفسى شەيتان زورى كۆپ قىلدى مېنى ئاجىز،
ھىمايەت قىلكى مەن مەغلۇب، كۆپ غالىب ئېرۇر ئەئدا.
كېلىپ دەرگاھىڭغە مۇھتاج ھەرگىز يانمامىش نەۋمىد،
ئەگەر ئاسىي، ۋەگەر زاھىد، ۋەگەر جاھىل، ۋەگەر دانىا.
ئەگەرچە جۈرمۇ ئىسيانمىغە يوقتۇر ھەددۇ غايەتلىك،
ئېرۇر لۇتقۇڭغە نىسبەت قىلسە ئول بىر قەترە، بۇ دەريا.
ئېرۇرمەن بىكەسۇ بىخانمانۇ بىنەۋا، دىلىرىش،
كۆزۈم پۇر، نەم دىلىم پۇر غەم، غەربىيۇ بىسەرۇ بىپا.
قىلىپ ئاجىزلىقىمغە رەھم، رەد قىلمە سەلامنى،
ئەگەر رەد ئەيلەسەڭ، مىڭ ۋايۇ يۈز مىڭ ئاھۇ ۋاۋەيلا.
سەلام ئەيلەپ ئەدا، بۇ ئەرزى دادىمىنى تەمام ئەتسەم،
سۇڭ ئاندىن ئەيلەسەم قەسدى تەۋافى رەۋزەئى ئەئلا.

(ئىتلىق)

قايۇ رەۋزەكى، يەئنى فەخرى ئالەم مەرقەدى پاكى،
كى تۇفراغىغە بىر ھىندۇئى قۇلدۇر ئەنبەرى سارا.
كۆرۈپ ئول رەۋزەئى ئالىينى جەننەت ئەينى خىجىلەتدىن،
قالىبدۇر تا قىيامەت ئىنزىۋا كۈنجىدە چۈن ئەنقا.
ئىبارەت تەڭدۇر ئول رەۋزە سىفاتىن قىلغالى تەئىبىر،
ئولۇۋۇبى مەرتەبەتدە كەلدى بىمانەندۇ بىھەمتا.
چۇ بولسام رەۋزە تەۋفىدە قۇيۇندەك چەرخ ئۇرۇپ دايرى،
تەرىقى دەۋرنى ئۆرگەنسە مەندىن گۈنبەزى خۇزرا.
جىگەر قانىن ئىكى كۆز جۇيىدىن ئانداغ ئاقىزسامكىم،
ئانگدا غەرق ئولۇردىن ۋەھم ئېتىپ ئۆبۈرۈلسە ناپەيدا.
نەچە مىڭ دەۋر قىلسام بۇ سىفەت تا باردۇر ئىمكانىم،
ئەدەب تەركىگە مۇخبىر بولسا ئول دەم توختاسام ئەمما.
يەنە قىلسام زەبانى ھال ئىلە بۇ ھالەتمىنى ئەرز،
دەبانكىم: ئەل غىياس، ئەي سەرۋەرى دۇنياۋۇ ھەم ئوقبا.
بەھىشت ئايىن دىيارىڭ ئىچرە بىر ناپاك ئىتىڭ كەلدىم،
يوق ئات بەلكىم، ئىتىڭنىڭ ئىتلارىدىن كەمتەرىن رەسۋا.
نېتەي ئالى جەنابىڭدىن بۆلەك پۇشتۇ پەناھىم يوق،
ئەگەر سەن قوغلاساڭ، مەن ئەمدى قايدا بارغامەن، ئايا.
تەرەھۇم ئەيلەگىلىكى، رەھمەتەن لىل ئالەمىندۇرسەن،
ماڭا بەرگىل مەدىنەڭ گەردى ئەترافىدا بىر مەئۋا.
ئوشۇل مەئۋا ئارا ساكىن بولاي تاكىم ھەياتىم بار،
كى بىر كۈن بولمايىن مەھجۇر رەۋزەڭ تەۋفىدىن ئەسلا.
ئەجەل يەتتى قاچانكىم يەتسە ئول دەرگەھتە جان بەرسەم،
كى بولسە دەفنەگاھىم ئول زەمىنى پاكۇ فەيز ئەفزا.
بۇ ئەرز ئىزھارىدا يوق ئىختىيارىم، يا رەسۇلىللاھ،
ۋەگەر نە مەندە يوق گوستاخلىقغە نې ھەدۇ يارا.
تەمام ئەتسەم بۇ ھالىمنى قەبۇل ئەتسە كېلىپ رەھمى،
نە دەۋلەتدۇر مۇيەسسەر بولسا مۇنداغ مەقسەدى ئەسنا.
مېنىڭ بۇ ھاجەتمىنى قىل رەۋا، ئەي قازىيۇل ھاجات،
بەھەققى زاتى پاكىڭكىم ئېرۇر بىمىسلۇ ھەم يەكتا.
بەئىزى كۇرسىيۇ لەۋھۇ قەلەم ئەرشى ئەزىمۇل قەدر،
بەنۇرى كەئبەئى ئەئزەم، بەفەيزى مەسجىدى ئەقسا.
رۇسۇللار ھۈرمەتتىدىن ھەم خۇسۇسەن ئول ھەبىبىڭكىم،
ئېرۇر رەئنا گۈلى خۇش رەڭگى بۇيى گۈلشەنى ئەسرا.
تەمامى دەردى ھالىمدۇر سېنىڭ دەرگاھىڭ مەئلۇم،
ئېرۇرسەن، كىردىگارا، ئالمۇس - سىر، ئالمۇل، ئىنخفا.
نىيازى، بولماغان نەۋمىد، ئەمما بول ئەدەب بىرلە،
نە ھەد سەن رو سىيەھ ھەددىڭدىن ئارتۇق قىلغالى دەئۋا.

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

كىتابى ئابدۇللاھ

ئابدۇللاھ ئىبنى خەتب مۇھەممەد سادىق ئاخۇند فوسكامى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: ئابلىمىت ئەھەت، ئىلھام ئابدۇللا

كاغەز بىلەن بولغان سەرەمجانلارنىڭ بەيانى

[ئاچقۇچ سۆزلەر]: قۇرئان، كىتاب، سەھىپ (شىرازىچى)، كىتاب مۇقاۋىلىرىنى (تۈپلىگۈچى)، ۋەتەۋارەك، ئەندەزە (ئەندىزە)، يەلفۇگۈچ، گۈل، تۈگمە ساندۇقى، دەرىپەردە، گۈگۈت قافى، تۇمار.

مەن خۇداغە ھەمد ئايتماقغە تىلىمدا بار غەرەز،
يەنە ھەم تىلىدىن ئۆتۈپ بەلكى دىلىمدا بار غەرەز.
جانۇ دىلنى ھەق ياراتىپ بەندەگە بىلىمەك ئۈچۈن،
قىلغالى كاغەزدە ھەر نەرسە، شىلىمدا بار غەرەز.
ئۇشبۇ كاغەز - نەرسەلەرنى ئەمدى مەن قىلغۇم بەيان،
گەر قىلالماي يۆتەلىپ يۈرسەم گېلىمدا بار غەرەز.
كۆپ نېمەرسە بولدى كاغەزدىن، ئاننىڭ ئىسمى بۇدۇر،
ئەۋۋەلى قۇرئان - كىتاب فۇتكەن يىلىمدا بار غەرەز.

بار كىتابلارنىڭ سەھىپى ۋەتەۋارەك ئەندەزە،
يەلفۇگۈچ، گۈل، تۈگمە ساندۇق بار مىلىمدا بار غەرەز.
قالماسۇن دەرىپەردە، گۈگۈتنىڭ قافى بەلكى تۇمار،
بۇ تۇماردىن مەندە ھەربىر تال قىلىمدا بار غەرەز.

كاغەز ئەسباب يەنە ھەم بولغايدۇ بولماي قالماغاي،
بارچەسىنى فۇتكەلى ئاغرىپ يېلىمدا بار غەرەز.
بارمۇ، ئابدۇللاھ، سېنىڭ ھېچبىر غەرەز قىلماس يېرىڭ،
سەندىن ئۆزگە بەڭگىلەرگە بىر چىلىمدا بار غەرەز.

ئىگىنىگە تەئەللۇق نەرسەلەرنىڭ بەيانى

ھەمدى ھەققە ئۆزى بىر، ئاندىن ئوشۇق بولماس فەقەت،

كىم ئوشۇق دەر يۈزدە قاندىن بىر قوشۇق بولماس فەقەت. قىلدى بىزنى جىسمى جان خورەك ئۈچۈن ھەر قىسمى نان، كىمكى مۇئىمىن كۆڭلى ئىماندىن فۇجۇق بولماس فەقەت. قويدى ئىماننى مۇسۇلماننىڭ كۆڭۈل ساندۇقىدا، ئىگىنى يۆرگەپ تەننى زىبىجاندىن ئوچۇق بولماس فەقەت. مەن بەيان قىلسام ئىگىنىڭ ئىسمى نەچچە قىسىمدۇر: سەللە، تەلفەك، بۆكنى ئايغاندىن سولۇق بولماس فەقەت. بار كۇلاھ، جەندە، چافان، كۆڭلەكۈ يەكتەك ھەم لېچەك، جۇببە، چەچمەك بىرلە ئىشتاندىن سۇۋۇق بولماس فەقەت. يەنە ھەم فەشمەك، جۇيازە، ئاق فەرەنجى، رويىمال، قۇركەمەر، بەلباق، بۇ مەرداندىنمۇ يوق بولماس فەقەت. قالماسۇن قالفاق، قۇلاقچە، قولغە فەيلەي، ئويماق ھەم، قىش كۈنى توڭاپ يىقىلغاندىنمۇ يوق بولماس فەقەت. دەفكۈ، فايفاق يا كەفش، مەيسە، ئۆتەك، چورۇق، جوراپ، ئىچىگە فۇتى سافىلغاندىن يورۇق بولماس فەقەت. ئۆز دىيارىم ئەھلىنىڭ كىيگەن ئىگىنلەردىن دېدىم، سۆزكى يوق ئىگىن قاتىلغاندىن بۇزۇق بولماس فەقەت. مەن سوراپ ئايتسام ئىگىنىڭ قىسمىنى مېڭدىن ئاشار، كىم دېگەي: ئىگىن تافىلغاندىن يۇتۇق بولماس فەقەت. كىيدى ئابدۇللاھ يۇتۇقنى، كىم دېدى: سەن كىيمە دەپ، كىيمەسە جىسمى ئاچىلغاندىن يوفۇق بولماس فەقەت.

بىسىمىلاھىر - رەھمانىر - رەھىمىم
بابى ئەۋۋەل بەيانى دادا - ئانا

ئەۋۋەلقى باب ئاتا - ئانا، خىشاۋەندىلەرنىڭ بەيانى

[ئاقچۇچ سۆزلەر]: بۇ باب - ئاتا، ئانا، بوبا، موما، ئاكا، ئوكا، ئايچا، سىڭىل، قارىنداش، فەرزەند، نەبىرە، ئوغۇل، قىز، كۈيەۋ، خوتۇن، قىيناتا، قىينانا، كۈيئوغۇل، كېلىن.

ئاتا

ئەي يارانلار، لۇتقى ھەقدىن يەر - جەھان قىلغان ئاتا، ۋاي بالام دەپ يەرگە ھاۋلى، ئۆي - مەكان قىلغان ئاتا. ئاناسىدىن بىر قىزىل گوشتدەك تۇغۇلسە سۆيۈنۈپ، ئۆزىنى مېھمان قىچىرماقغە رەۋان قىلغان ئاتا.

①

www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇر كىتاب تور بېكەتى

كۆتەرىپ ئون ئاي قوساقتا تۇغسا يەرگە بىر كۈنى،
 قىلغۇسى مۇنداغ جەفادا جانىدىن ۋەھشەت ئانا.
 ئانى يۇپ پاكىزە ئەيلەپ كۆرفەدە يۆرگەپ باقىپ،
 ئىچۈرۈر ئاغزىغا دەرھال سۈت بىلەن شەربەت ئانا.
 چايناغان نانغە بۇ فەرزەند بولغۇسى دائىم شىرىك،
 قايسى تاتلىق نەرسەنى يەپ تاقۇسى لەززەت ئانا.
 تۇغۇلۇپ فوتى توكار، قولى چولاق، ئاغزى گاچا،
 تاقسە سالغاي بۇ كوماكنىڭ ئاغزىغا نېمەت ئانا.
 ئۆيدە يوتقان، كۆرفە بەلكى جايىنەماز، ئەسكى كىگىز،
 ھەم چافان، كۆڭلەكنى فاتلاپ فوق بىلەن مەنەت ئانا.
 بەئزى ئاشغىز، بەئزى نانباي، بەئزى سەيفۇڭلۇق قىلىپ،
 قاچانى يۇپ، فوق ئېرىغلاپ، سۇفۇرۇپ ئەخلەت ئانا.
 ھاجىلار ئىككى ھەرمەدە تەڭرىنى تافتى دەپسەم،
 ھەقنى تاپماقلىق رىزايى ئۆيدەكى دەئۋەت ئانا.
 خاتۇن ئال دەيدۇر ھەمە راستدۇر ئاڭا ئال تۈشكەنى،
 ئوغلىنى ئالداپ بۇ دۇنيادىن قىلۇر رىھلەت ئانا.
 يىغلاغان بىرلە تىرىلمەي كەتكۈسى يەر قەئىرگە،
 تاپماغاي بىر كۈن ئەجەلنىڭ دەستىدىن مۇھلەت ئانا.
 بالانى دەپ روزگارنىڭ راھەتتىن ئايرىلىپ،
 مۇز بۆشۈك بىرلە كۆرەلمەي لەززەتى شەھۋەت ئانا.
 بىلسەڭ، ئابدۇللاھ، سېنى ھەم شۇنچە باققاندۇر ئاناڭ،
 ئايتماغىل شول خىزمەتنىڭ ئورنىغا لەئىنەت ئانا.

چوڭ دادا

ئاتاسىنىڭ ئاتاسىنى بارچە دەپدۇر چوڭ دادا،
 ئۆزى بىرلە ئاتاسىغا بىر سەبەبدۇر چوڭ دادا.
 شۇبۇ بۇزۇرگۇار ھەياتلىقتا ئەجەب ياخشى مەزار،
 ھەركۈنى فەرزەندىگە مەقسەد - تەلەبدۇر چوڭ دادا.
 ھەرقاچان بىر مېۋە تاپسە نەبرەسىنى ياد قىلۇر،
 ھېچ شىرىن نەرسەنى يالغۇز يېمەپدۇر چوڭ دادا.
 ئوقۇتۇپ ئالىم قىلۇرغە سەئىسى كۆپىدىنمۇ كۆپ،
 بىلىشى گويا ئەجەم بىرلە ئەرەبدۇر چوڭ دادا.
 ئەھلى فەرزەندىنى ياخشى يولغە سالماقدۇر غەرەز،
 نەبرەنى ئادەم قىلىپ بائىس ئەدەبدۇر چوڭ دادا.
 بۇباسىنىڭ ياخشىلىق فەرمانىغە قىلسە خىلاق،
 شول زەمان ئول نەبرەغە كۆڭلى غەزەبدۇر چوڭ دادا.
 بالا خىرمەن كالاسىدۇر، بۇباسى ئاندا مومۇن،
 ئاراسىدا يۈگۈرۈپ يۈرسە ئەجەبدۇر چوڭ دادا.
 بالا بەچچە ئۆزى بىر ئەۋلادلارغە پىر ئېرۇر،

كۆپ ئۇلۇغلىقۇدىن بوبا بىرلە لەقەبدۇر چوڭ دادا. ئەمە
 بوباسىز بىچارە ئابدۇللاھ ئەجەب كۆڭلۈك سۇنۇق،
 كۆپ سەنەددۇر ساڭا دائىم خۇب نەسەبدۇر چوڭ دادا.

چوڭ ئانا

ئەي يارانلار، تەربىيەت ئەيلەپ بېقىشلىق چوڭ ئانا،
 ياشىغە يەتكەندىن مىزاجى خۇش بېقىشلىق چوڭ ئانا.
 ھەرقاچان كەلسە كۆرۈپ بۇ نەبرە - فەرزەند دەپ سۆيۈپ،
 نارەسىدە بولسەلەر قولغە ئېلىشلىق چوڭ ئانا.
 بەئزىلەردە بالا - بارقە، نەبرەلەرنى قىچقىرىپ،
 تاپقاننى قازانغە يۈپ سېلىشلىق چوڭ ئانا.
 ئانى پىشقاندا ئالىپ فەرزەندىنى قول چايقاتىپ،
 ۋاي بالام دەپ ئالدىدا خىزمەت قىلىشلىق چوڭ ئانا.
 مېۋە، نان، قايماق، قېتىق، دۇغ، شورپە، شىرچاينى قۇيۇپ،
 يەنە لەڭمەن، ياغلىق ئاشلارنى ئېتىشلىق چوڭ ئانا.
 بالا - بارقە، ئەبرە - نەبرە يانسەلەر ئۆز جايىغە،
 باغ ئىچىدە ھەرنە بار - يوقنى قېقىشلىق چوڭ ئانا.
 خوبلاشىپ بۇ چوڭ ئاناسى بىرلە شول كەلگەن يىغىن،
 ھەممەسىدىن ئايرىلىپ ئۆيدە يېتىشلىق چوڭ ئانا.
 يەنە نەچچەند كۈن ئۆتۈپ فەرزەندلەرنى سېغىنىپ،
 نەبرەسىنىڭ ئۆيىگە زەللە ئېلىشلىق چوڭ ئانا.
 بارسە ئاندا نەبرەلەر گۈل غۇنچەسىدەك كۆرۈنۈپ،
 بىر چىرايلىق ئەسسەلام بىرلە كىرىشلىق چوڭ ئانا.
 ئەھلى فەرزەند، نەبرەلەردىن ھال سوراپ بىردىن سۆيۈپ،
 ھەممەگە كۆپ تۇھفە كەلتۈرگەچ بېرىشلىق چوڭ ئانا.
 بالالارنىڭ باشىغە گۈل، قاشىغە ئۈسمە تېرىپ،
 قويدۇرۇپ بۇ ئۈسمەلەرنى بىر غېرىشلىق، چوڭ ئانا.
 قاتلاما، سامسۇ، توقاچلارنى قويۇپ ئالدىدا كۆپ،
 بارچەلەرنىڭ ئاغزىنى قىلغاي يېمىشلىق چوڭ ئانا.
 قىزلارى بىرلە كۈيەۋ ئوغلى مۇۋاپىق بولماسە،
 ياخشىلاشتۇرماقغە غەيرىدىن كېلىشلىك چوڭ ئانا.
 نەبرەلەردىن قىز - ئوغۇل بولسە ئۆزى خۇب سۆزلەشىپ،
 مەسلىھەت بىرلە ئانىڭ يولىن بىلىشلىق چوڭ ئانا.
 ئەھلى فەرزەند ئاراسىدا جەڭ - جەدەل بولسە سوراپ،
 بىر ئېغىز سۆز بىرلە ئاغزىنى يىغىشلىق چوڭ ئانا.
 يا ئۇلارگە بىر مۇسەيبەت يەتسە ھەم دەرھال كېلىپ،
 تەئزىيەت ئەيلەپ يانىپ ئۆيگە كېتىشلىق چوڭ ئانا.
 ئەھلى ئەتراپىدا توي بولسە ئاڭا شامىل بولۇپ،
 سۆزلەرى ئالەم ئاراسىدا سىغىشلىق چوڭ ئانا.
 ھەرقاچان بىر مەنقەئەتلىك سۆزنى تاپسە ئاڭلاشىپ،

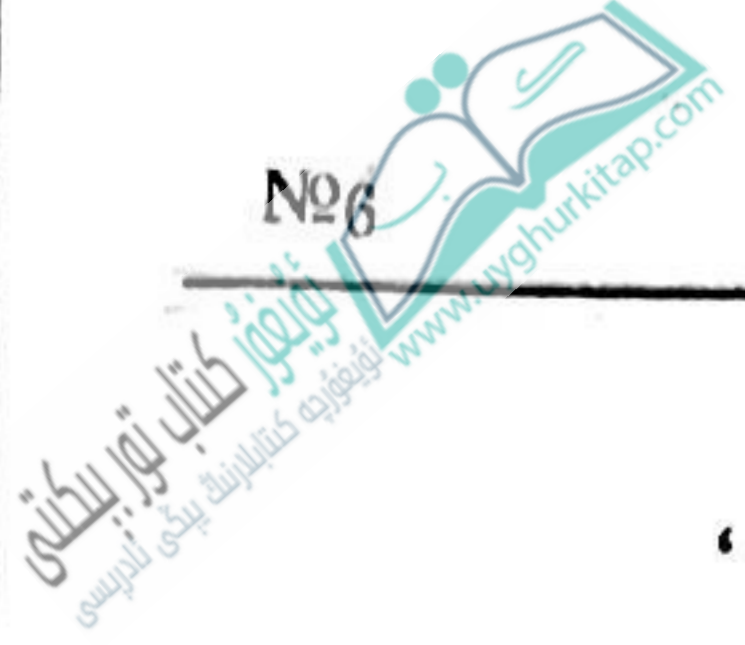
قۇلاقنىڭ توفاسى بولسە قېقىشلىق چوڭ ئانا. باشى ئەتمە، قاشى ئوسمە، ئۇفە - ئەڭلىك يۈز بىلەن، ئۆيىدىن چاققان جۇۋان قالتاق چىقىشلىق چوڭ ئانا. ئاھ، ئابدۇللاھ، سېنىڭ ھېچ چوڭ ئاناڭ بارمۇ ھەيات، بولسە ئەلبەتتە سېنى ئىستەپ تېقىشلىق چوڭ ئانا.

ئاكا

شۈكر، ھەق بەردى قارىنداش بەئزىگە ئول يار - ئاكا، ئۇكاسىنىڭ غەمىنى يەپ كۆرگەلى شول زار ئاكا. كەلسە تەڭلىك ئۇكاغە دەرھال كېلىپ ھەمدەم بولۇپ، ئەنبىيالار رۇھىدەك ئول كۈن ئانى قولدار ئاكا. يا خەلايىقدىن مەلۇل بارسە قاشىغە ناگەھان، كۆڭلىگە تەسكىن بېرىپ سەبرى بىلەن يوللار ئاكا. بەئز كۈنلەردە سەرەمجان ياكى قەرز سورسە بېرىپ، بولغۇسى ئاندا ھەمە بىگانەدىن شول يار - ئاكا. بىر چىنى چايدا مۇبادا يادلانىپ قىچقىرسەلەر، ۋاي ئۇكام دەپ بويىنىنى ئاندىن قاچان تولغار ئاكا. جانىغە ئەھلى جەھانلاردىن جەزا يەتسە ئەگەر، دوستلارى بىرلە ئاڭا ھامى بولۇپ غولدار ئاكا. بەئزى دۇشمەن كاشۇغاندا دەرەھەل پەيدا بولۇپ، ئانداغ ئادەملەرنى ھەم رەسۋا قىلىپ بولغار ئاكا. ئاش - ئوزۇقسىز كۈنلەرى بارسە مۇبادا قاشىغە، خورجۇنىغە ئون قويۇپ قىلغاي ئانى كۈلبار ئاكا. سورسە ناگاھ بەئزى نەرسەم يوق، ئۆيۈڭدە بارمۇ دەپ، ئايتقۇسى ئۆيىدىن سوراپ جانىم ئۇكام ئول بار، ئاكا. ھەر كىشىگە ئۇكا لازىم ئاكا ھەم ئاندىن زۆرۈر، سەن كىچىك دەپ گەردەننى قىلماغاي بولجار ئاكا. كۆپ خەلايىقلار قارىنداشدەك يۈرەر بەش - ئالتە كۈن، ئايتماغاي يانچۇقدا فۇل بولسە ماڭا غول بار ئاكا. ئاھ، ئابدۇللاھ، سېنىڭمۇ بىر ئاكاڭ بولسە ئىدى، نېش ئۇرۇپ سېنى چاقارمۇ زەرىنى ئاخۇند مار، ئاكا.

ئۇكا

ھەق بېرىپدۇر ئاكالارغە ئەھلى ئۆلفەتلىك ئۇكا، ئۆلفەتى بىرلە ئانىڭ ئالدىدا خۇلقەتلىك ئۇكا. كېچە - كۈندۈز مۇنىسى ھەم مۇڭداشى ھەم مۇخلىسى، ھەم قاياشى ھەم ئاداشىدۇركى سۈلكەتلىك ئۇكا. بولسە ھەر يەردە قارىنداش بىر - بىرىگە كۆپ ياراش، يوق ئۇرۇش بىرلە تالاش بولۇرمۇ كۆلفەتلىك ئۇكا.

ئولتۇرۇردا ھەمدەمدۇر، يول يۈرەردە ھەمرەھى،
 ئۆزگەلەردىن مەھرەمدۇر ئۆيگە رۇخسەتلىك ئۇكا.
 كۆرسەتپ كۆپ مەسلەھەت ھەم مەنقەئەت ھەم مەرتەبەت،
 ھەق تەرەفكە مەئرىفەتنى دىندا قۇربەتلىك ئۇكا.
 غەيرىدىن كۆپ ئاشنا، قىلغان ئىشىدۇر جابدجا،
 سۆزلەرىدە نارەۋا يوق ھېچ سۈرەتلىك ئۇكا.
 كۆڭلىدە سىر بولسە مەخفى لايىقىدۇر ئايتقالى،
 بەئزى دەردىگە خەرىدار بولغۇسى چۇققەتلىك ئۇكا.
 كۆرگۈسىدۇر ئۆزنى مەئقۇل، سۆزنى مەقبۇل ھەرزەمان،
 تېرىغاندىن قىلدى مەھسۇل تافسە فۇرسەتلىك ئۇكا.
 ئاكاغە ئىززەت قىلۇر، ئىش بۇيرۇسە خىزمەت قىلۇر،
 كۆڭلى خۇب ھىممەت قىلۇر، كۈچ بىرلە قۇۋۋەتلىك ئۇكا.
 بولسەلەر تەبئىي بېسىق بولغاي ئاكاسىغە رەفىق،
 كۆرگەلى ئوتدەك قىزىق كەلمەككە جۇرئەتلىك ئۇكا.
 ئۆلسە ناگاھ، ۋاي قارىنداشىم دېمەسمۇ يىغلاشىپ،
 ئەھلى ماتەم ئاراسىدا ئىسمى شۇھرەتلىك ئۇكا.
 بۈگۈن - ئەرتە ئۆلسە ئابدۇللاھ، كېلۇرمۇ ئۇكاسى،
 قايدا كەتتىڭ تاز ئاكام دەپ خۇشمۇ غەيرەتلىك ئۇكا.

ئايچا

ئۇلارنىڭ ھەممەدىن خىل يار ئايچا.
 ۋەفاسىز بولسە چوڭ ھەمىشىرە ناگاھ،
 ئانى كۆڭلۈڭدە سەن بىل خار ئايچا.
 ھەر ئادەم بەرسە دەشنام ئۇكاسىغە،
 ئانىڭ ئاغزىدا ھەم تىل بار ئايچا.
 ئەگەر ئول ئۆلسە ئىلگىر ئايچاسىدىن،
 قاياشىم دەپ بۇ يىغلار زار ئايچا.
 مەدەدسىز قويماسۇن رۇھۇڭغە دەپ قوي،
 ھەياتلىقىدا ئانى بىل، بار ئايچا.
 يوق، ئابدۇللاھ، سېنىڭ ئايچاڭمۇ ئەسلا،
 ساڭا ئۆزنى سۇۋار گىلكار ئايچا.

بېرىپ ھەق بەندەگە دىلدار ئايچا،
 ئۇكام دەپ يىدىنى يىلدار ئايچا.
 ئاناسىدەك قىلىپ كۆپ مېھرىبانلىق،
 ئانى بىگانەدىن ئىلغار ئايچا.
 قايندا ئاڭلاسا بىر فايدالىقنى،
 قولىنى شول تەرەق شىلتار ئايچا.
 ۋە بەئزەن نەرسەلەرنى سورسە ئاندىن،
 دېگەي ئاندىن نەچە خىل بار، ئايچا.
 يەمانلىق قىلسە ھەر دۇشمەن ئانىڭغە،
 ئانى يوق - بارىدا تىللار ئايچا.
 كىشىكىم بولسە مەزلۇملار بىلەن يار،

سىڭىل

بولسە ھەمىشىرەڭ كىچىك ئايتقىل ئانى، ئەي يار، سىڭىل،
 ئايتماغىل ھەرگىز ئانى لازىم ئەمەس بىكار سىڭىل.
 ھەر كىشىنىڭ سىڭىلىسى باردۇر قارىنداشى ئېرۇر،
 سەن ئانى سىڭىلىم دېسەڭ سەندىن ئەمەس بىزار سىڭىل.
 ئول ئاتاڭ بىرلە ئاناڭنىڭ كۆزلەرىنىڭ نۇرىدۇر،

سۆزى بۇلبۇل، يۈزى گۈل ھەم يىدلارى ئىنار سىڭىل.
 ئاكا - ئۇكا ئايچاغە مۇھتاج ئوشۇل بىچارەلەر،
 بولسە قاشىدىن يىراق ئەلبەتتە كەمىدىدار سىڭىل.
 كىم ئانى بىۋەجھ ئاغرىتسە ئانىڭدىن ھەق مەلۇل،
 ئانى كىم ئاغرىتماسە كۆڭلى ئېمەس بىمار سىڭىل.
 ھەق ئوشۇل ھەمشىيرەلەرنىڭ بەختىنى بەرسۇن دەۋام،
 بەختى بولسە ھەرقاچان ئاتلىق كېلىپ ياپىرار سىڭىل.
 بولسە ھەمشىيرە مۇبادا تۇلۇ بەدتالىڭ زەبۇن،
 ئولتۇرۇپ مەنەت بىلەن كۆڭلەك ياماپ شەيدار سىڭىل.
 كىيسە بۇ شىداق ئىگىنلەرنى قاياشنىڭ ئالدىدا،
 ھەممەسىنىڭ كۆڭلىگە ئار كەلتۈرۈپ قىينار سىڭىل.
 ئاندىن ئۆتسە دۈشمەننىڭ ئىشىكىدە خارۇ زار،
 ئاغزىنى قاتتىق كۆيۈك نانلار بىلەن غىدار سىڭىل.
 ئۆلمەگۈنچە كىم بىلۈر ھەمشىيرەلەرنىڭ قەدرىنى،
 بىلسە بىر تۇغقان قارىنداش، بىلمەسە نې ئار سىڭىل.
 ھەرقاچان ھەمشىيرە بۇلبۇل بار، چەمەن گۈل باغ ئېرۇر،
 گۈلدىن ئايرىلسە چالۇر دىۋانەدەك سېفار سىڭىل.
 شۇكر قىلمايسەنمۇ، ئابدۇللاھ، ئىكى سىڭلىڭمۇ بار،
 سېنى ياد ئەيلەپ تۆنەكدە ئۇخلاماي بىيدار سىڭىل.

قارىنداش

ئىشتىكىل جانۇ جانانم، قارىنداش،
 ماڭا سەن گۈلۈ رەيھانم، قارىنداش.
 كۆزۈم رەۋشەنلىكى دىيدارىڭ ئۈچۈن،
 قىزىل گۈل ھەم گۈلىستانم، قارىنداش.
 جەمالىڭنى كۆرەرگە زار بولدۇم،
 ئىچىمدە كۆپدۈر ئارمانم، قارىنداش.
 ماڭا سەندەك كۆرۈشلىك قايدا بولغاي،
 كۆڭۈل شەھرىدە سۇلتانم، قارىنداش.
 خەزان يافراغىدەك سارغاردى يۈزۈم،
 بارۇرغە يوقدۇر ئىمكانم، قارىنداش.
 يولۇڭغە تەلمۈرۈپ يىغلارمە ھەر كۈن،
 كېلۈر دەپ ئۆيگە مېھمانم، قارىنداش.
 كچە - كۈندۈز ساڭا ھالىمنى ئايتسام،
 بۇ دەردىمدىن فەرىشانم، قارىنداش.
 ئەجەب ئۆلمەي ئىكۈۋلەن ئايرىلىپمىز،
 يۈرەكلەر بولدى بىريانىم، قارىنداش.
 سېنى مەن كۆپ سېغىنغاچ زار ئەيلەپ،

يېتىشمەس زارۇ گىريانىم، قارىنداش.
 تىرىكلىكدە ماڭا سەن بىر دۇئاگوي،
 ئەگەر ئۆلسەڭ شەھىدانم، قارىنداش.
 دۇئاينىڭ مۇستەجابىدىن يۈرۈپمەن،
 نە ئارماندۇر قارىغانم، قارىنداش.
 سېنىڭ ئالدىڭدا بارچە فايدا بىكار،
 نەدۈركەسىم تېرىغانم - قارىنداش.
 كۆرەي دەپ مەن قاشىڭغە بارغانىمدا،
 دېگەيسەن: كەل، غەربانىم، قارىنداش.
 خۇدادىن ئۆزگە سەندەك نە كىشىم بار،
 ئېرۇرسەن پىرۇ ئىشانم، قارىنداش.
 ماڭا سەنسىز بۇ كەڭرۇ شۇنچە دۇنيا -
 قاراڭغۇ، تار زىندانم، قارىنداش.
 بۇ كۆڭلۈم بىر نەزەر چەشمىڭغە مۇشتاق،
 نەزەر يوق بولسە سىنغانم، قارىنداش.
 تۇتۇپدۇر سىرنى ئابدۇللاھ كۆڭۈلدە،
 گۇۋاھدۇر ئاڭا ئىمانم، قارىنداش.

فەرىشاندۇر كۆڭۈل يادىڭدا، ئەي جانىم قارىنداشىم،
 جىگەر پارەم، كۆزۈمنىڭ نۇرى ئىمانىم قارىنداشىم.
 ئەجەب بۇ جاننى تەرك ئەتمەي تىرىكدۈرمەن بۇ ئالەمدە،
 ھەياتىمغە سەبەب سەن پىرۇ ئىشانىم قارىنداشىم.
 ئوشۇل كۈن سەندىن ئايرىلدىم قاراڭغۇ بولدى بۇ ئالەم،
 كىشى بىلمەس ئۆزۈمدىن ئۆزگە زىيجانىم قارىنداشىم.
 كۆزۈمگە بىر كۆرۈنمەيسەن، كۆڭۈلدىن ياكى چىقمايسەن،
 فىراق دەردى فۇتۈلگەندۈركى فىشانىم، قارىنداشىم.
 جۇدالىق دەردى بىرلەكىم، كۆڭۈلنىڭ تاقەتى يوقدۇر،
 يېتىشمەيدۇر ساڭا بۇ نەۋھۇ ئەفغانىم، قارىنداشىم.
 فەلەك كەجرەۋلىقىدىن دەردۇغەمگە مۇبتەلادۈرمەن،
 دېگىلىكىم سېنى سورماق خەيرۇ ئېھسانىم، قارىنداشىم.
 ئىبەرمەككە تۈزۈك - لايىق نېمەرسە تافىمىم تۇھفە،
 ساڭا تۇھفەم ياشىمدۇر، ئەي ئەزىزانىم قارىنداشىم.
 ئىرادەدۇر ئەجەب ئۆلمەي تۇرۇپ بىز ئايرىلىپ كەتتۈك،
 كۆڭۈلدىن ئايرىماسەن بولسە ئىمكانىم، قارىنداشىم.
 بۇ كۆڭلۈم ئىچى پۇر غەمدۇر غەمىڭدىن ئۆزگە غەم يوقدۇر،
 سېنى كۆرگەندە قالماس غەم، ئەزىزانىم قارىنداشىم.
 ھەياتىم ئەترى خۇشبۇيۇم، مەماتىمدا دۇئاگوپۇم،
 ۋە خۇشروي، ياخشى خۇشخۇي گۈلى رەھمانىم، قارىنداشىم.
 قۇرۇق تىل بىرلە يازدىڭ بىر قارىنداش نامە ئابدۇللاھ،
 دېمەسمۇ تۇھفەگە ئىچى ئېچىشتانىم قارىنداشىم.

× × ×

كېلىپ دەردىم سوراپ ئايتساڭچۇ ھالىمغە، قارىنداشىم،
 قالدۇرسەن سورماساڭ ئاخىر ۋەھالىمغە، قارىنداشىم.
 ئەزەل كۈندە يازىلمىش بىز تىرىكلىككە جۇدا بولماق،
 سەبەب نېدۇر فەلەك بەدكار زالىمغە، قارىنداشىم.
 سېنىڭسىز ھېچ يارۇغلۇق يوق كۆزۈمگە ھەرقايان باقسام،
 خۇدادىن ئۆزگە كىم يەتكەي بۇ ئالىمغە، قارىنداشىم.
 ئۆزۈڭدىن ئۆزگەسىنى بىرنەزەرگە ئالماغۇم سەنچە،
 مەگەر بەرمەس سېنى كۆڭلۈم بۇ ئالەمغە، قارىنداشىم.
 ئەگەر بولسە ماڭا سەندەك قەدىم غەمخار بىر مۇنسى،
 ئالاي ھەربىر سۆزىنى قانچە مالىمغە، قارىنداشىم.
 ئەجەب ياخشى مۇھەببەتلىك كۆرەشلىك بىر رەفىق ئېردىڭ،
 ئەسىز سەندىن قالىپ ئۆتكەن بۇساتىمغە، قارىنداشىم.
 سوراپ باقسام خەلايىقىدىن قارىنداش تافىلۇرمۇ دەپ،
 جەۋاب بەرمەس كىشى ھەرگىز سوئالىمغە، قارىنداشىم.
 كېچە - كۈندۈز تەلەبكارىڭ ئېرۇرمەن كۆرگەلى مۇشتاق،

كېلىپ فاتراق مېنى يەتكۈز ۋاسالىمغە، قارىنداشىم.
 مۇيەسسەر بولماسە ۋەسلىك مېنىك ھەم ئۆلگەنم شولدۇر،
 سەبەبدۇرسەن ئەگەر ئۆلسەم زەۋالىمغە، قارىنداشىم.
 مۇبادا سەن ئاتام بىرلە ئانامنىڭ نەسلى دەپ كۆرسەڭ،
 يېتەرمەن ئىلتىفاتىڭدىن كەمالىمغە، قارىنداشىم.
 قارىنداشنىڭ جەمالىدەك جەھان باغدا گۈل بارمۇ،
 نە باقمايسەن تىكەن گۈل دەپ جەمالىمغە، قارىنداشىم.
 كىشى ھېچكىمنى بىر تۇغقان قارىنداشدەك سېغىنغىمۇ،
 سېنى كۆرگەندە كەلگەيمەن مەجالىمغە، قارىنداشىم.
 بىراۋنىڭ مىڭ قارىنداشى ئۆزىنىڭ بىرگە يەتكەيمۇ،
 نە سۆزنىڭ تەھتىگە يەتكەي، نە ھالىمغە، قارىنداشىم.
 كىشىنىڭ مىڭ قارىنداشىنى مەن بىرگە تېگىشمەسمەن،
 ئۇلار تەڭدۇر فۇچۇق سىنغان سەفالىمغە، قارىنداشىم.
 سېنىڭ غەيرىڭ يۈزى، قاش، كىرەمكىيۇ باشدا ساچى،
 قاچان تەڭ بولغۇسى بىرتال ساقالىمغە، قارىنداشىم.
 قارىنداشىم تەرەقدىن كەلسە بىر قارغە قايشىمدۇر،
 تەڭ ئېرمەسمۇ ئىتىڭ ئەھلى ئەيالىمغە، قارىنداشىم.
 ئەگەر كۆرمەي سېنى ئاخىر جانىمنى ئالسە ئول قادىر،
 مۇبادا قالماغايىسەن بۇ كەشالىمغە، قارىنداشىم.
 دېگەيسەن: ۋاي قارىنداشىم، بۇ شىرىن جاننى بەرگەندە،
 نەخىش ئوخشار، نە بىگانە مىسالىمغە، قارىنداشىم.
 مۇنى مەخفى تۇتاي دەرمەن كۆڭۈلگە ئەسلا سىغمايدۇر،
 فۇتەي دەپ كەلدىلەر كۆپ سۆز خىيالىمغە، قارىنداشىم.
 ئەگەر كەلسەڭ مەن ئۆلگەندە جىنازەم ئىچرە ئايتۇرمەن،
 كۆرۈپ: «ھارماڭ قارىنداشىم، قارىنداشىم، قارىنداشىم!»
 تىرىكلىكىدىن نىشانە بەردىڭ، ئابدۇللاھ، قېنى تۇھفەڭ،
 تەرەھھۇم بارمۇدۇر قەددى نېھالىمغە، قارىنداشىم.

فەرزەند

خۇدايىم بەندەلەرگە بەردى ئەمىرىنى تۇتار فەرزەند،
 بۇيۇرغاننى قىلىپ ئاش - ناننى تاپسە يۇتار فەرزەند.
 ئانىڭ مېھرىنى سالمىش ھەق ئاتاسى ھەم ئاناسىغە،
 تىلى يوق تۇغۇلۇپ چوڭ بولغاندا سۆز ئۇقار فەرزەند.
 فۇتى يولغە، قولى ئىشقى، تىلى كىم كەلسە ئىمانغە،
 كۈلۈپ شەھ تۇتىدەك سۆزلەپ بېرىپ، ئويىناپ تۇرار فەرزەند.
 ئېرۇر ھەقىنىڭ قولى، ساتسە فۇلى، جەننەت گۈلى ھەم بۇلبۇلى دائىم،
 ئۆزى مەتلۇب، يۈزى مەھبۇب، سۆزى مەرغۇبمۇ بار فەرزەند.
 ئاتاسىنىڭ قاناتدۇر، ئاناسىنىڭ نەباتدۇر،
 ئىكەۋلەننىڭ ھەياتدۇر مۇدام ھەمراھ بولار فەرزەند.
 ئانىڭ ئولتۇرغانى خىزمەت، ئەيالى بارغە كۆپ خىسلەت،

ئاتاسىدىن ئالۇر قىسمەت، ئانى گۆردە قويار فەرزەند.
 بالاسى بار كىشى قىلغان دۇئانىڭ مۇستەجابى بار،
 يەنە ھەر مۇددەئاسى بار ئاڭا بولغاي دۇچار فەرزەند.
 ئېرۇر فەرزەندلەر زىيىنەت، خۇدا قىلغان ئانى قىيمەت،
 ئوقۇتسە ئىلمى گەۋھەردىن دۇكانلارنى قۇرار فەرزەند.
 ئوقۇپ فەرزەندى ئالىم بولسە ئەجرى بىننەھايەتدۇر،
 قىيامەت كۈنىدە ئەۋۋەللى سەفدىنراق قوفار فەرزەند.
 بۇ سۆزنىڭ راستلىقىغە كۆپ ھەدىسلەر بار كىتابلاردىن،
 ھەممە تاپىنلارنى ئاندا دەۋزەخدىن تۇتار فەرزەند.
 ئايىغى ئىلىمنى دەپ بولسە تۇفراق بىرلە ئالۇدە،
 ھەرامدۇر جىسمىغە دەۋزەخ، بۇ سۆزلەرگە ئۇنار فەرزەند.
 مۇبادا قارى يا غازى ۋەيا ھاجى بولۇپ ئۆلسە،
 بۇ قىلغان ئەجرىنى تاڭلا قىيامەتدە ئۇيار فەرزەند.
 ئەگەر كەززاب، ھەرامخور ياكى فاسىق بولسە ئەۋلادى،
 ئوشۇل مەھشەر كۈنىدە ئىت - ئىشەكلەردىنمۇ خار فەرزەند.
 بولۇپ ئول يەردە دەرماندە، قىلۇر بارچەنى شەرمەندە،
 ھەمىشە بولغاي ئەرماندە، ئەزىز جاندىن تويار فەرزەند.
 ئاتاسىنىڭ سەناجوبى، ئۆلۈپ كەتسە دۇئاگوبى،
 ئەجەب يىدىلىقىغا بۇيى، خەلايىقىدىنمۇ يار فەرزەند.
 بۇلار بىرلە ئۆيى ئاباد، كۆڭۈل غەمدىن بولۇپ ئازاد،
 ئۇلار يوق بولسەلەر ناشاد ئەقلى بەر قۇتار فەرزەند.
 خۇدانىڭ لۇتقى - ئېھسانى بىلەن ياخشى ئەتاسىدۇر،
 دۇئانىڭ بەرەكاتى بىرلە ئورنىدىن قوفار فەرزەند.
 ئانا بىرلە ئاناسىغە كىشىكىم زەخم يەتكۈرسە،
 ئوشۇنداغ دۈشمەننى كافى تۇتۇپ گالدىن بوغار فەرزەند.
 بەھار بولسە ئاتاسىنىڭ زىرائەت ئىشىدا ھەمدەم،
 زەرەر ئۇرغان كىشىلەرنى تۇتۇپ مۇشلاپ ئۇرار فەرزەند.
 زىغىر، زاغۇن، قوناق، بۇغداي، تېرىق، شال، ئارفا، فۇرچاق، ماش،
 تېرىپ قوغۇن بىلەن تاربۇزنى تۇبىدىن ئۇلار فەرزەند.
 زىرائەتكە ئۇلاغ كىرسە ئانى دەرھال ئۇرۇپ ھايداپ،
 قاشىغە ئىگەسى كەلگۈنچە ھاۋلىغە سۇلار فەرزەند.
 ئۈنۈپ چوڭ بولسە ئول يەرگە تېرىغان ئاشلىقى بىر كۈن،
 يۈلۈپ غەيرى گىياھلار بولسە كۆپ ياخشى ئوتار فەرزەند.
 ھەممە ئەھلى ئەيالى ئول زىرائەتنى ئوتاپ قويسە،
 يەنە ئايتۇر: «زىغىر بىرلە قوناقلارنى سۇغار، فەرزەند.
 قاچان كۈز فەسلى بولغاندا زىرائەت بارچە پىشقاندا،
 كېلىپ ئويغاق ① بىلەن ئاندا تېرىغاننى ئويار ② فەرزەند.
 قوناقلارنى ئۈزۈپ يا ئۈزدۈرۈپ ئەتسە ئاڭا خىرمان،
 ئۇلۇغ - ئۇششاق كېلىپ زوڭ ئولتۇرۇپ بىردىن سويار فەرزەند.

① ئويغاق - ئورغاق.
 ② ئويار - ئورار. بولمىسە فەرزەندى فاسىق، گوغرى، يالغانچى، ھەرىقەت - بەھش ①

قۇرۇپ قالسا قوناقلار يەنە نەچچە كۈنمۇ ئۆتكەندە، ئاتا ئاكا دۇمبال بېرىپ شالنى چاناق بىرلە سوقار فەرزەند. كەفەزلەر ئاچىلىپ ئۆيدە خوتۇن - قىزلار بىلەن تەرگەچ، قولىنى توڭدۇرۇپ ھەركۈن ئېتىزلىقىغا قونار فەرزەند. ئاتاسى ھەم ئاناسى بوپرۇغان فەرمانچە ھەركۈن، ھەمە ئىشنى قىلىپ كەچ بولسا ئۇخلاپ كۆز يۇمار فەرزەند. ۋە نەچچە كاسىب ئوغلانلار ھۈنەر قىلغاچ ئاتاسىغا، ئانى بازاردا ساتسە خۇب ھەياندن فۇل قوشار فەرزەند. ۋە بەئزىلەرنىڭ ئوغلى سوداگەرلىك قىلدىلار دائىم، ھەيەن يېدى قايندا شول تەرەفلەرنى بودار فەرزەند. ۋە بەئزى بالالار مەنسەب تۇتۇپ كۆپ ئابرو ئالغاچ، خەلايىقلارنىڭ ئەرزى بولسەلەر ئاڭلاپ سورار فەرزەند. فەقىرلىق كوچەسىدە قانچەسى باقتى ئاتاسىنى، يېمەككە فارچە نان، كىمەككە يۇرتۇق خام چوتار فەرزەند. گەدالىق كويىدا بەئزەن يىگىتلەر ماڭدى خىزمەتتە، خەلايىقىغا چالىپ بەرگەچ رەباب، تەنبۇر، دۇتار فەرزەند. ئاتا بىرلە ئانانىڭ خىزمەتدەك ياخشى ئىش بارمۇ، بۇ خىزمەت بىرلە دەۋلەت تاپسە خۇب ئېگىز مۇنار فەرزەند. كىشى فەرزەند قەدرىنى بىلىپ ئۆتمەس ھەياتلىقىدا، ۋە بەئزەن ئاتانىڭ بەرگەن ئاشىنى يەپ قۇسار فەرزەند. ئاتاسى يا ئاناسى قىلسە ناگاھ بىر زەرەر ئىشنى، قاشىدا ئوغلى ئاقىل بولسا ئول ئىشنى بۇزار فەرزەند. قايندا ئاڭلاسا بىر فايدالىقنىكىم ئاتاسىغا، ئوشۇل يەرگە باراي دەپ ئاندا لاچىندەك ئۇچار فەرزەند. بارىپ كەلگەندە سورسە: بىزگە قانچە فايدا باردۇر دەپ، بۇ يەردىن سۆز ئۇزالتىپ قىسسەنى لەڭمەن سوزار فەرزەند. مۇبادا سودەلىقلاردىن زەرەر يەتسە بەيەن ئەيلەپ، دېگەيكىم ئاتاسىغا فايدالىق يوقدۇر بۇ بار فەرزەند. خۇسۇمەت قىلسە دۇشمەنلەر جەدەل ئەيلەپ ئۇلار بىرلە، ئاتا بىرلە ئاناسىغا قىلۇر ئانى چوقار فەرزەند. كۆڭۈلنىڭ دەردىغە تەسكىن بېرىپ قويسە ئانى ئاڭلاپ، بۇ قاتتىق ئاچچىغى بۇ سۆزدىن ئەلبەتتە بوشار فەرزەند. ئىبەرسە ئانى تويغە ياكى نەزۇللاھغە بارغىل دەپ، لېگەنگە ئۆزگە مېھمانلاردىن ئىلگىر قول سۇنار فەرزەند. ئانىڭ ھەمراھلارى ھەربىر كەفام يەپ بولغۇچە ئاشىنى، ئالىپ گوشتىنى ئىلغاپ ئاشىنى قارمىلاپ بولار فەرزەند. بۇ مېھمانلارنىڭ ئالدىدا چىنى - چاي، دۇغ - قېتىق قويسە، بۇ سىنچاينى ئىچىپ ھەم ئول قېتىقلارنى شوپار ① فەرزەند. قاچان فارۇغ بولۇپ يانماقغە ئۆيدىن چىقسەلەر ناگاھ، رۇكۇت قىلغان مەسەللىك خوبلاشىپ ئاندىن ئۇزار فەرزەند.

① شۇپار - شورار.

يەنە ئۇششاق ئەياللار مېۋە، ئاش - نان دەپ قىلىپ دەئۋاي،
 يېمىش يەپ ئەركەلەپ ئويىناپ ئاتاسىنى يونار فەرزەند.
 ۋە ھەركىمنىڭ يۈسۈف بىرلە زىلەيخادەك بالاسىدىن،
 ئۆزىنىڭ ياخشىراقدۇر بىر چولاق بىرلە توكار فەرزەند.
 ئانى ھەقدىن ئەتا، قولغە ئەسا، نەغمە - نەۋا دەرمەن،
 باقىپ گەردەنگە مىندۈرگەندە بويىنىغە تۇمار فەرزەند.
 خۇداغە شۈكرى، ئابدۇللاھ، سېنىڭمۇ بىر ئەيالىڭ بار،
 ھەيات بولساڭ ئۆيۈڭدە ئاغاچاڭ قانچە تۇغار فەرزەند.

نەبىرە

خۇدانىڭ لۇتقىدىن چوڭ بولسە فەرزەندى تۇغۇپ نەبىرە،
 ئاتاسىنىڭ ئاتاسىنى بوبامدۇر دەپ ئوقۇپ نەبىرە.
 ئېرۇر فەرزەندىنىڭ جانى، كۆڭۈلنىڭ خۇشلۇقى كانى،
 يېگەن ئاشى غەنىمەت ئالدىنى يىغلاپ توسۇپ نەبىرە.
 تومۇچۇق سايراغاندەك سۆزلەرى ھەم بۇلبۇلى گويا،
 قىزىل ئالمە - ئاناردەك چىقىپ ئالدىدا تۇرۇپ نەبىرە.
 بوبام دەپ يۈگۈرۈپ ئالدىغە كەلگەننى دېگەيلىكمۇ،
 كېلىپ ئولتۇرماقنى دەرھال قۇچاقىغە قونۇپ نەبىرە.
 ئۆزىنىڭ ئەھلى ئەۋلادى ئېرۇر ئۆي - خانە ئابادى،
 ھەمىشە كۆڭلىنىڭ شادى يېمىشلارنى چوقۇپ نەبىرە.
 كۆڭۈللەرنى قىلۇر رەۋشەن، ئۇلاردىن ھەم بولۇپ خۇرسەند،
 ئاشى ھەلۋا ۋەيا گۈلقدەند بولۇر يېسە تونۇپ نەبىرە.
 ئۇرۇغ - ئەۋلادلىرى كۆپ بولغۇچىنىڭ ئاتى ئۆچمەسلەر،
 بۇ باسىغە خۇسۇمەت قىلغۇچىلارنى سوقۇپ نەبىرە.
 بۇلار ئابادىغە يەتسە فۇتۇن بىر يۇرت ئۇلارنىڭدۇر،
 جەھاندىن ئۆتكۈسى ئاش - نان تاپىپ چايناپ يۇتۇپ نەبىرە.
 خۇدا بەختىنى بەرسە بىر شەھەرنىڭ ئۇلۇغى بولغاي،
 جەزاسىنى بېرۇر ھەربىر يەمانلارنى تۇتۇپ نەبىرە.
 مۇبادا تالىنىڭ يوقىدىن يۈرسە گەدالىقدا،
 يېگەننى ئاتاغاى بىركۈن ئەگەرچە ھەم جۇنۇب نەبىرە.
 ئەگەر ھەق رەھمەتى بىرلە ئۇلار بولسە سەئادەتمەند،
 ئوقۇپ ئالىم بولۇر كۆپ ئىلىم كۆڭلىگە يۇقۇپ نەبىرە.
 مەھالدۇر نەبىرە كۆرمەك ئەمدى سەن بىچارە، ئابدۇللاھ،
 دۇئا قىلغاي ئىدى بولسە سېنى گۆردە قويۇپ نەبىرە.

ئوغۇل

بەردى تەڭرىم بەندەگە ياخشى دىيانەتلىك ئوغۇل،
 ئاتا - ئانا ھەققىغە قىلماس خىيانەتلىك ئوغۇل.
 بولماسە فەرزەندى فاسىق، ئوغرى، يالغانچى، ھەرىق،

ئاقبەت شول بولغۇسى تەۋفىق - ھىدايەتلىك ئوغۇل .
 نارەسىدە ئوغلى كۆڭلى ئارامىدە بولسە ساق ،
 تەڭرىنىڭ بۇ ئالەمدە شول ئىقامەتلىك ئوغۇل .
 يەتسە فەرزەندى بەلاغەتكە ھەمە مەقسۇد بۇدۇر ،
 ئاتاسىغە ھەقتە ئالدىن ئىنايەتلىك ئوغۇل .
 بارچە ئوغلانلار ۋەزىردۇر ئۆزگەلەردىن بىنەزىر ،
 كۆپ غەنىدۇر يا فەقىر مۇھىمى كىفايەتلىك ئوغۇل .
 ئۆيدە غەمخاھ ، يولدا ھەمراھ ، ئاتاسى شاھ بۇ سىپاھ ،
 ياخشى ئىشنى تاپسە قىلماقغە ئىرادەتلىك ئوغۇل .
 ئاتاسىغە ئىتتىفاق گام ئىختىلاق يوللار بىلەن ،
 ھەر نېچكە بولسە ھەر ئىشدا خۇب تىجارەتلىك ئوغۇل .
 خەلق ئاراسىدا ئاتاسىنى ئاتاندۇرغان سۆزى ،
 فايداسى ئۆيىنىڭ ئىچىدە ھەم بەغايەتلىك ئوغۇل .
 ئىلىمنى دەپ بەئزى فەرزەندى ئوقۇپ ئالىم بولۇر ،
 موللا بولغانلار بۇ دۇنيا ھەم قىيامەتلىك ئوغۇل .
 ياكى قۇرئان ياد قىلىپ بولغاي بۇ قارى ئاخۇنۇم ،
 ھەممە مەجلىس ھەم نەمازدا خۇش قىرائەتلىك ئوغۇل .
 بەئزىلەرنىڭ ئوغلىنى كۆرسەك دېگەيمىز ھەزرەتم ،
 ئىستىقامەتتىن دۇئاسى كۆپ ئىجابەتلىك ئوغۇل .
 مەقسەدى شۆھرەت ئۈچۈن يۈرگەن ئوغۇل ئىشان بولۇر ،
 خانەقادا چېرە «ھۇ» بىرلە ئىبادەتلىك ئوغۇل .
 شۇبۇ ئىشانىمنى كۆرگەن بالالار بولغاي مۇرىد ،
 بولغۇسى خەلفەم بۇ ئىشانغە ئىنايەتلىك ئوغۇل .
 بار بۇ خەلفەمنىڭ ياندا يۈزدىن ئارتۇقراق سۇفۇم ،
 ھېچ شەرىئەتسىز تەرىقەتكە ئىتائەتلىك ئوغۇل .
 ھەر كىشىنىڭ بولسە فەرزەندى ئاڭا ئىككى قانات ،
 بۇ قاناتلاردا ئۇچۇرماقغە بىشارەتلىك ئوغۇل .
 تېرىسە بۇغداي ، قوناق ، شال ، ماش ، كەفەز ، ئارقە ، تېرىق ،
 لوبىيا ، فۇرچاق ، زىغىر ، زاغۇن - زىرائەتلىك ئوغۇل .
 بەئزى ئوغلان خەلقىنى قوغلاپ يۈرۈر بازارغەچە ،
 خەلق مالنى مەندىن ئالغاي دەپ خىيانەتلىك ئوغۇل .
 بەئزىنىڭ فەرزەندى كاسىبلىقنى قىلدى ئىختىيار ،
 ئاتاسىغە يارى بەرگەچ بۇ ھىمايەتلىك ئوغۇل .
 ھەر كىشىنىڭ نەچچە ئوغلى بولسە جانى شۇنچەدۇر ،
 گاچا ھەم بولسە ئەگەر قولغە ئىشارەتلىك ئوغۇل .
 ئاتا بىرلە ئاناسى ئۆلسە نەمازنى ئوقۇپ ،
 گۆردە قويغاق قەبرىنى ھەركۈن زىيارەتلىك ئوغۇل .
 نەزرەسىنى بېرىپ ئاندىن قاراسىنى ئۇشاتىپ ،
 كەڭرۇ ئاش - گوشت بىرلە مېھماننى زىيافەتلىك ئوغۇل .
 نەچچە يىللار ئاتا بىرلە ئاناسىنى سېغىنىپ ،
 ئىككىسىنىڭ سۆزىنى ئايتىپ ھېكايەتلىك ئوغۇل .
 كىم ئۇلار بىرلە ئەداۋەتلىك ئانى دۈشمەن تۈتۈپ ،

قايدا بارسە ئانداغ ئادەمنى شىكايەتلىك ئوغۇل،
 بۈگۈن - ئەرتە ئۆلسەڭ، ئابدۇللاھ، سېنىڭ ئوغلۇڭمۇ يوق،
 گۆردە بولغايسەن دۇئاسىز كۆپ بىتاقەتلىك ئوغۇل.

قىز

خۇدانىڭ سۈننىنى دەفتەر قىلىپ بۇ قۇل فۇتەرلەر قىز،
 نېچۈككىم بارچە مەزلۇملار ئاراسىدا بۇ سەرۋەر قىز.
 كىشىگە قىز ئەيال فەرزەندلەرنىڭ چىلگەسى بولمىش،
 ئاتا بىرلە ئاناغە ئۆيدە بىر ساھىب سۇخەنۋەر قىز.
 جەھاننىڭ ئۆيلەرنى كۆرسە قىز بىرلە ئېرۇر ئاباد،
 چەراغنى ياندۇرۇپ ئاخشام قىلۇر ئۆينى مۇنەۋۋەر قىز.
 ياراشۇر ئوسمە قاشىغە ۋەيا گۈل قىسسە باشىغە،
 جەۋاھىر ئاسسە ساچىغە بولۇر يىدىلىق گۈلئەنبەر قىز.
 باشىدا سەكىلەك بىر جۇفت كۆرەر كۆزلەر ئانى مەھبۇب،
 كۆڭۈلدە ھەممەگە مەتلۇب ئوغۇلدىنمۇ ئۆتەرلەر قىز.
 كۆزى سۈنبۇل، سۆزى بۇلبۇل، يۈزى گۈل، ئاغزى فۇل، ھەيھات!
 سەدەفدەك تىشلارنى كۆرسەتپ بەئزەن كۈلەرلەر قىز.
 تۇغۇلسە قىز - ئەيال تەڭرى تەئالانىڭ ئەتاسىدىن،
 خۇدا بەختىنى بەرسە خەجلەگەي فۇلنى تۆمەن سەر قىز.
 كىشىكىم قىز - ئەيالىنى باقىپ كۆپ تەربىيەت قىلسە،
 بۇ قىلغاننى ئۈنۈتماي ئانداغ ئادەمگە كۆيەرلەر قىز.
 كىشىنىڭ قىزىغە ھەركىم يەمانلىق قىلسە بىۋەجھى،
 ئانى بىر ئاڭلاسا قىرغال كەبى ئاندىن ھۈكەرلەر قىز.
 ئاڭا كىم ياخشىلىق قىلسە ئۆزىگە قىلغانى شولدۇر،
 ئوشۇنداغ كىشىدىن كۆپ خۇش بولۇپ يىلداپ سۆيەرلەر قىز.
 ئاتا بىرلە ئاناسىدىن تىرىك ئايرىلماسۇن ھەرگىز،
 ئەگەر ئايرىلسە يىغلاپ كۆزلەردىن ياش تۆكەرلەر قىز.
 بۇ قىز بىچارەلەر ناگاھ ئۆگەينىڭ قولىدا قالسە،
 چىرايى سارغارىپ ئۈمرى مۇشەققەتدە ئۆتەرلەر قىز.
 ئەگەر بولسە كۆرەشلىكراق قارىنداشىنىڭ ئالدىدا،
 ئانىڭ كۆڭلى چەكىلمەي ھەر كۈنى تەبىئى ئۆسەرلەر قىز.
 باقىپ ھەركىم ئانىكىم پەردەئى ئىسمەتدە چوڭ قىلسە،
 خۇدايىم بەرسە ياخشى ئادەمىيلەرگە تۈشەرلەر قىز.
 جەھاننىڭ قىزلارىغە سەن كۆدۈڭنى قويمە، ئابدۇللاھ،
 سېنى كۆرسە فۇخاق ساھىب كېلىپدۇر دەپ بۈكەرلەر قىز.

كۈيەۋ

مىھرى شەققەتتىن خوتۇنلارنى بېقىشلىق دۇر كۈيەۋ،
 قايسى خاتۇن ئەرگە تەگسە خۇش بېقىشلىق دۇر كۈيەۋ.

ھەق تائالانىڭ ئەتاسىدۇر خوتۇنلارغا ئېرى، قىشۇ ياز خاتۇنغا ئىشلەپ فۇل تېغىشلىق دۇر كۈيەۋ. ئاغاچام توڭدى ساۋۇقغە دەپ ئىگىنىڭ غەمىدە، ئانىڭ ئۈستىگە مەتائىلارنى يېغىشلىق دۇر كۈيەۋ. نازۇ نېمەت ئۆي سەرەنجامى بىلەن ھازىر قىلىپ، فىشتۇرۇپ بەرگەننى يەپ تۈزنى تېتىشلىق دۇر كۈيەۋ. يەپ - ئىچىپ فارۇغ بولۇپ ئىش بولسە دەرھال قىلدۇرۇپ، ھەر تەرەفكە بارغالى ئاتدەك چېغىشلىق دۇر كۈيەۋ. ئۆزگەلەر بىرلە جەھانساللىق قىلىپ ئاندىن يانىپ، شول يەردىن ئۆزىنىڭ ئۆيىگە كېتىشلىق دۇر كۈيەۋ. كەتسە ئاندىن بارغانچە ئەندەكى ئارام ئالىپ، خوتۇننىڭ ياندا بىللە يېتىشلىق دۇر كۈيەۋ. كېچە ھەم خىزمەتكە سالىسە ئالمەلىقدا ئالمەخان، باغ ئىچىدە كۆڭلىنى كۆپ خۇش ئېتىشلىق دۇر كۈيەۋ. يېگەلى ئۇن، گوشت، ياغ، سەي، چاي، گۈرۈچ، تۈز، گوگۈت، سۇ، ئوتۇننى تاپقالى ياخشى رەۋىشلىق دۇر كۈيەۋ. يەنە ھەم بىر نەرسە بار يۇمشاق، مۇلايىم رەڭگى ئاق، ئانى سورسە ئىسمىنى فاختە دېمىشلىق دۇر كۈيەۋ. يەنە ھەم بارمۇ ياۋاش - يۇمشاق مۇنىڭدەك ئەۋلىيا، ئاڭا كۆپ ئىخلاس قىلىپ كەفەز تېرىشلىق دۇر كۈيەۋ. ئەر كىشىنىڭ تەئرىفى ئايتىپ تۆگەنمەس ھېچقانچان، ھەممە قىلغان ئىشلارى ياخشى رەۋىشلىق دۇر كۈيەۋ. تاپسە مەزلۇملار كۈيەۋنى ئاڭا ئول بولدى خوتۇن، ئۆيدە يوقلارنى تافالغانچە بېرىشلىق دۇر كۈيەۋ. بىلمەدى تا ئۆلمەگۈنچە ھېچ خوتۇن ئەر قەدرىنى، ئاغاچام دەپ يۈز كۆرۈپ كۆڭلى ئېرىشلىق دۇر كۈيەۋ. چافلادى بىزنى ئەزەل كۈندە ئوشۇل بايتالغە ھەق، مېھرىبانلىقدىن يۈرەكلەرنى يېرىشلىق دۇر كۈيەۋ. ئېرىنىڭ قەدرىنى ھېچ بىلمەس خوتۇنلارنى ئالىپ، سەبىر بىرلە كېچە يوتقانغە كىرىشلىق دۇر كۈيەۋ. ھەق ئىگەمنى ھەم مەلائىكلارنى بەرھەق بىلدۈرۈپ، خوتۇننى مەئسىيەتلەردىن يىغىشلىق دۇر كۈيەۋ. ئۆلسەلەر گۆردە تىرىلمەك بىرە مىزان پىلسىرات، سۆزلەرى جەننەت بىلەن دەۋزەخ ئېمىشلىق دۇر كۈيەۋ. قايدا فۇل تاپسە ئانى بازارغە بىر كۈن ئافارىپ، خوتۇنغە كۆڭلەك - ئىشتانلىق ئېلىشلىق دۇر كۈيەۋ. بۆكچى - تەلفەك، راست قىرىم مەيسە ئانىڭغە كىيدۈرۈپ، بەقەسەم بىرلە ئانى چاققان قىلىشلىق دۇر كۈيەۋ. ھەر قاينغە بارغاندا خوتۇننى سېغىنىپ،

بۇخارا ياكى ماۋەرائۇننەھر تارىخى

ھېرمان ۋامبىرى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: باۋدۇن نىياز

شايبانى بۇ يەردىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، چوڭ بوۋىسى ئوردىسىنىڭ تۈرلۈك تەرەپلەرگە تارقىلىپ كەتكەن كىشىلىرىنى مۇقەددەس قان قىساسىنى ئېلىش مەقسىتىدە ئۆز ئەتراپىغا توپلىدى ۋە خېلى كۆپ تەييارلىقتىن كېيىن، سۇلالىنىڭ يوقالغان شانۇ - شەۋكىتىنى قايتۇرۇپ ئېلىشقا بەل باغلىدى. بولۇپمۇ ئەبۇلخەيرخانغا يۈزسىز لەرچە خىيانەت قىلغان ۋە ئەينى ۋاقىتتا سىر دەريانىڭ يوقىرى ئېقىمى تەرىپىدىكى بىر ئورماننىڭ ئېتىكىدە ياشاۋاتقان بۈرگە سۇلتاندىن قىساس ئېلىش قەستىگە چۈشتى.

شايبانى كۈچ توپلاپ، تەييارلىق كۆرۈپ بۈرگە سۇلتان بىلەن رىياكارانە تەرىزدە دوست بولۇشتى. تەييارلىق تولۇق پۈتكەندىن كېيىن، سەھراغا ئىنساندىنمۇ قىساسكارراق ھەقىقىي بىر دەھشەت سالغۇچى ئۇزۇن قىش كېچىلىرىنىڭ بىرىدە، سەممىي ئۈچ باتۇرى بىلەن دۈشمىنى بۈرگىنىڭ سارىيىغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇنىڭ ئائىلە ئەزالىرى ۋە قېرىنداشلىرىدىن نۇرغۇن كىشىنى قەتلى قىلدى. قېچىپ كەتمەكچى بولغان بۈرگە سۇلتانمۇ ھالاكەتتىن قۇتۇلالمىدى. شايبانى ئۇنى تاپقۇزۇپ كېلىپ قەتلى قىلدى. شۇ مۇۋەپپەقىيەتلىك ھۇجۇمدىن كېيىن ياش شاھزادە خېلى كۈچەيگەن ئۆزبېك سۇۋارىيلىرىغا باشلىق بولدى. ئۇلارنىڭ پاناھلىقىدا چوڭ جەڭلەرگە قاتنىشىش ئىمكانىيىتى تۇغۇلدى.

مەركەزدىكى ئەھۋال شۇ تەرىقىدە بولغاچقا، ئەمدىلىكتە تېمۇرىيلار بىلەن توقۇنۇشماسلىققا ئىلاج يوق ئىدى. بۇ دەۋردە سەمەرقەند تەختىنىڭ ئىگىسى ئەبۇسەئىدنىڭ ئوغلى سۇلتان ئەھمەد ئىدى. مەملىكەتنىڭ شىمالىي چېگرىسىنىڭ ئائىبى قۇشلىقخان ئوغلى مەجىد تارخان ئىدى.

شايبانى ئۇنىڭدىن ئۆزىنى ئۆز خىزمىتىگە ئېلىشنى ئىلتىماس قىلدى. مەجىد تارخان رازىلىق بىلدۈردى، مائاشىنىمۇ بەلگىلىدى. لېكىن مەجىد، ئۆزبېك باشلىقلىرىنىڭ يەلكىسىگە چىقىۋېلىشنى ھېس قىلغاندىن كېيىن، خەۋپتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئۇلارنى بۇخارا ھاكىمى ئابدۇلئەلى تارخانغا ئەۋەتتى. بۇخارانىڭ مۇتلەق ھاكىمى ئابدۇلئەلى تارخاننىڭ سارىيى زىننەت ۋە ھەشەمەت جەھەتتىن ئۆزى تەۋە ھۆكۈمدارنىڭ سارىيىدىن قېلىشمايتتى. ئۇ ئۆزبېكلەرنى ياخشى قوبۇل قىلدى ۋە مۇغۇللار شەرقىي شىمالدىن ھۇجۇم قىلغاندا ئۇلاردىن پايدىلاندى.

تۈركىستاننىڭ شىمالىي ۋىلايەتلىرىدىكى ئىمتىيازلىق ھاكىملار (تەۋەلەر) ئىسيان كۆتەرگەن پەيتتە، ئەبۇلخەيرنىڭ ۋارىسلىرىدىن ئىسياننى باستۇرۇش ئۈچۈن پايدىلاندى. لېكىن ئۆزبېك شاھزادىلىرى بۇ يەرنى ئۆز ۋەتىنىدەك ھېس قىلغانلىقى ئۈچۈنمۇ ياكى

تۈپلىغان كۈچلىرىنىڭ تەسىرى بىلەنمۇ، ئىش قىلىپ، ھەرقانداق قوراللىق خىزمەت ئۈچۈن توپلانغان ئاددىي مائاشقا قانائەت ھاسىل قىلمىدى. شۇ سەۋەبتىن ئوتتۇرا، سەۋران، سىغناق شەھەرلىرىنى ئۇلارغا بېرىپ، رازى قىلىش لازىم كۆرۈلدى. كېيىنچە ناھايىتى كېڭىيىپ كەتكەن شايبانىي مەملىكىتى شۇ تەرىزدە تەسىس قىلىندى.

ئۆزبېك شاھزادىلىرىگە ئۇلارنىڭ كۆپلىگەن تەرەپدارلىرى ۋە باتۇرلۇق ھەرىكەتلىرىنى سۆيگۈچى سەھرا پەرزەنتلىرى ئارقا تەرەپتىن ياردەم قىلغانلىقتىن، يېڭىدىن مەيدانغا چىقىپ كېلىۋاتقان شايبانىيلار بىلەن ئىنقىرازغا ئۇچراۋاتقان تېمۇرىيلار ئوتتۇرىسىدىكى تىنىچ مۇناسىۋەتنىڭ ئۇزاق داۋام قىلالماسلىقى تەبىئىي ئەھۋال ئىدى. توقۇنۇشۇشنىڭ سەۋەبى تېز تېپىلدى. سۇلتان ئەھمەدنىڭ ھايات ۋاقتىدىلا شايبانىي كېلەچەكىنى ئويلىغان ۋە نائىب مەجىد تارخانغا قاراشلىق سىر دەريانى تارتىپ ئالغان، ئەمدىلىكتە ئاۋۋالقىدەك مائاشقا خىزمەت قىلىشتىن ۋاز كەچكەن، شۇندىن بېرى تېمۇر سۇلالىسىنىڭ قورقۇنچلۇق دۈشمىنىگە ئايلانغان ئىدى. ياش كۆچمەنچى خانلارنىڭ ناھايىتى كۈچەيگەن جەڭگىۋار ئەسكەرلەرگە خاس روھى ئۇلارنىڭ ئۆزئارا نىزا جەڭلىرى ئۈچۈن كۈپايە ئىدى، بۇنىڭدىن تاشقىرى، شۇ زاماندا ماۋەرائۇننەھرنىڭ بەكمۇ چۇۋالچاقلىشىپ كەتكەن سىياسىي ھاياتى، بەگلەرنىڭ باشباشتاقلقلىرىغا ئوخشاش ھالەتلەر شايبانىينىڭ مەملىكىتىنى ئىستىلاھ ئېتىشىگە سەۋەبچى بولدى.

ئۇ ھىجرىيە 905 (مىلادىيە 1500) - يىلىدا بىرىنچى قېتىم سەمەقەرىدە تاجاۋۇز قىلدى. «شايبانىنامە» مۇئەللىپىنىڭ بايانىغا قارىغاندا، سۇلتان مەھمۇد بايسقۇر زامانىدىمۇ شايبانىينىڭ قېرىندىشى جىزاخ ئەتراپىغا ھۇجۇم قىلىپ، چوڭ تالاپەت بىلەن چېكىنىشكە مەجبۇر بولغان ئىكەن. ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم باشلىغانلىقى ئۈچۈن شايبانىي قېرىندىشىغا تەنبەھ بەرگەن ۋە مەغلۇپ بولغانلىقىنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىش ئۈچۈن مىڭ نەپەر يىڭىتى بىلەن دەرھال سىر دەريانى كېچىپ ئۆتكەن. ئەمما ئۇنىڭ بۇ يۈرۈشى ئەسكەرلىرىنىڭ خىيانەتكارلىقى تۈپەيلىدىن مۇۋەپپەقىيەتسىز بولغان. شايبانىي مەجبۇرىي ئارقىغا قايتقان.

شەيخ مەنسۇر شايبانىينىڭ پىرى ئىدى. ئۇ پىرىنىڭ: «ئوتتۇرىسىدىن ئەمەس، چەت تەرەپلىرىدىن باشلاش لازىم» دېگەن كۆرسەتمىسىگە ئاساسەن، مەملىكەتلەرنى ئىستىلا قىلىش پىكرىگە كەلگەن. ئاۋۋال ئۇ ئەتراپتىكى تۈرك بەگلىرىگە مۇراجىئەتنامە ئەۋەتىپ، ئۇلارنى تېمۇرىيلار ھاكىمىيىتىنى پۈتۈنلەي تۈگىتىشكە دەۋەت قىلدى. بۇنىڭغا دەل پەيتى كەلگەنلىكىنى ئوقتۇردى.

تېمۇرىيلار ھاكىمىيىتىنىڭ تايانچلىرى نەقەدەر چىرىگەن ۋە ئاساسى بوشىشىپ كەتكەنلىكىگە قارىماي، سەمەرقەند ھۆكۈمدارىغا سادىق تۈركلەر ھامان كۆپ ساننى ئىگىلەيتتى. شايبانىي ھەر ھالدا ئۇلارنى ئۆز تەرىپىگە جەلپ قىلىشنى لازىم تاپتى ۋە بۇنىڭغا ئېرىشتى. بۇلار ئارىسىدا ئەڭ مۇھىملىرى كۆچمەن سۇلتان، سۇيۇنچۇجا سۇلتان، ھەمزە سۇلتان ۋە سەئىد سۇلتانلاردىن ئىبارەت ئىدى. ئەنە شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ ئۆزىنىڭ ئاۋۋالقى مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ، كۈچلۈك قىلىپ تەييارلانغان قوشۇن بىلەن سەمەرقەند ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى.

بابۇر بۇ يەردىن ئەنجانغا قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، دۆلەت بېشىدا قالغان سۇلتان ئەلى نامدىلا ھاكىم ئىدى. چوڭ بوۋىلىرى 400 يىلدىن بۇيان سەمەرقەندتە تەشەيخۇلئىسلاملىق قىلىپ كېلىۋاتقان قازى كالان ئابۇلمەكارىم (ئەسلى نامى خۇجايەھيا) ھەقىقىي ھاكىم ئىدى. لېكىن ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى رەھبەرلىك ئىشلىرىغا مۇكەممەل ئەمەس ئىدى، ئون كۈنلۈك

قامالدىن كېيىن شەيخزادە ئىشىكىدىن چىقىپ، قىلىنغان ھۇجۇم مۇۋەپپەقىيەتلىك قايىتۇرۇلغاندىن كېيىن، شايبانىي چەرراخ دەرۋازىسىدىن كىرىپ، باغى نەۋگە يېتىپ باردى ۋە دۈشمەن لەشكەرلىرىنى ئىسكەنجىگە ئالدى.

ئۇرۇش كۈن چۈش بولغاندا باشلاندى. شايبانىي ئۆلۈمگە تىك تۇرۇپ، ئۇرۇشقا شەخسەن ئۆزى قاتناشتى. پۈتۈن تۈن بويى ھەر ئىككى تەرەپتىن قىرىلىش داۋام قىلدى. ئەتىسى شايبانىيغا خىزمەت قىلغان ئابدۇلئەلى تارخاننىڭ ئوغلى باقى تارخان سەمەرقەندكە ياردەمگە كەلدى، ئۇنىڭ دابۇسىيە ئىستېھكامىنىڭ يېنىدا قارارگاھ قۇرغانلىقى ھەققىدە خەۋەر ئېلىندى. ئۆزبېكلەر شۇ مۇناسىۋەت بىلەن سەمەرقەندنى قامالدىن بوشىتىپ، تېز سۈرئەتتە بۇخاراغا چېكىندى. ئۆزىنىڭ پۈتۈن ياردەمچى ئەسكەرلىرىدىن ئايرىلىپ قالغان بۇخارا ئۈچۈن ئۆزبېكلەرگە شەرتسىز تەسلىم بولۇشتىن باشقا چارە قالمىغاندى. شايبانىي بۇخارانى ئۆزىنىڭ باش قارارگاھى قىلدى. ئانىسى بىلەن ئائىلىسىنى شۇ يەردىكى ساراياغا ئورۇنلاشتۇرغاندىن كېيىن، لەشكەرلىرى بىلەن قارا كۆل ئۈستىگە يۈرۈپ كەتتى. چۈنكى بۇ يەر بىرىنچى قېتىم ئىگىلەنگەندىن كېيىن باباي سۇلتان رەئىسلىكىدە قالدۇرۇلغان مۇھاپىزەت قىسىملىرى شىددەت بىلەن ئاغدۇرۇپ تاشلانغاندى. شۇ سەۋەبتىن ئۇنى يېڭىدىن ئىگىلەشكە ئېھتىياجلىق ئىدى. ھالبۇكى ئۆزبېك ھەربىي قانۇنىنىڭ پۈتۈن شىددىتى بىلەن ئىسيانكارلارغا جازا بېرىلگەندىن كېيىنلا سەمەرقەندنى قايتا قامال قىلىش مۇمكىن بولاتتى. سەمەرقەند يېڭىدىن قامالغا ئېلىندى. شەھەردىكىلەر توققۇز ئاي قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. ئەگەر ئەمەلپەرەست ئابۇلمەكارىم بىلەن خان سۇلتان ئەلى ئوتتۇرىسىدىكى ئىختىلاپ ئوچۇقتىن ئوچۇق دۈشمەنلىك دەرىجىسىگە بېرىپ يەتمەسە، ئېھتىمال، مۇستەھكەم بۇ قەلئەنى ئىگىلەش مۇددىتى يەنىمۇ ئارقىغا سۈرۈلۈشى مۇمكىن ئىدى. بۇ زىددىيەتلىك ئەھۋالدىن ياخشى خەۋەردار بولغان شايبانىي سەمەرقەند ھۆكۈمدارى سۇلتان ئەلىگە: «خۇجاۋاسىيلىقىدا ياشاشتىن ھازىرغىچە تويمىدىڭمۇ، ئەبۇلخەير خانىداندىن ئىنايەتسى رەببىنىيە بىلەن تۇغۇلمىش يۇلتۇزنى تەبرىكلەپ، ھاياتىڭنى ئۇنىڭ بىلەن دوستلۇق يولىدا ئىزلەشكە ھازىرمۇ ۋاقىت يەتمەمدۇ؟» دېگەن مەزمۇندا مەكتۇپ ئەۋەتتى. شايبانىي ئۆزىنىڭ بۇ دوستلۇق تەكلىپىنىڭ ياخشى نىيەتتە يېزىلغانلىقىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن سۇلتان ئەلىنىڭ ئانىسىنى ئۆزىگە خوتۇنلۇققا سورىدى. سۇلتان ئەلىنىڭ ئانىسى بۇنىڭغا رازىلىق بىلدۈردى. بۇ ئىشلار شۇ قەدەر مەخپىي ئېلىپ بېرىلدىكى، بىر جۈمە كۈنى شايبانىي مۇھەممەدخان قامالدىكى سەمەرقەند شەھرىگە بىر تەرەپتىن كىرىپ كەلدى. بۇنىڭدىن مۇتلەق خەۋەرسىز خوجا ئابۇلمەكارىم شەھەرنىڭ ئىككىنچى تەرىپىدىكى مەسچىدە ئولتۇراتتى. بۇ ۋەقە ھىجرىيە 906 (مىلادىيە 1500) - يىلىدا سادىر بولدى.

تېڭىرقاپ قالغان سەمەرقەند ئاھالىسى ئۆز تەقدىرىگە تەن بەردى. ئۆزبېك خانى بىلەن سۇلتان ئەھمەدنىڭ تۇل خوتۇنى زوھرا بېگىم ئوتتۇرىسىدا نىكاھ ئوقۇتۇلدى. لېكىن بابۇرنىڭ ھىكايىسىغا قارىغاندا ئۇنىڭغا ئاددىي ئاق چاپلارغا مۇئامىلە قىلغانغا ئوخشاش مۇئامىلىدە بولغان. شۇنىڭدىن كېيىن سۇلتان ئەلى ئۇزۇن ئۆتمەي ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ ئۆلۈمىنىڭ مەجبۇرىيەت ئاستىدا بولغانلىقى ھەققىدىكى گەپلەرمۇ بار. دەرۋەقە بۇ ۋەھشىي ۋە يىرىتقۇچ سەھرا خەلقىنىڭ ھاكىمىيىتى سەمەرقەند ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئەللەر ئۈچۈن ناھايىتى مالال كەلدى. شۇ سەۋەبتىن سەمەرقەندلىكلەر ھەر تۈرلۈك يوللار بىلەن بۇ مەھكۈملۈك زەنجىرىدىن قۇتۇلۇش چارىسىنى ئىزدەشكە باشلىدى ۋە نىھايەت، ئالىجاناب بابۇرمىرزىنى ئۆز بوۋىلىرىنىڭ پايتەختىنى ئازاد قىلىشقا دەۋەت قىلدى. ئۇنىڭغا نىھايەت

يۇقىرىقىلاردىن مەلۇم بولغان ۋە ئۆز سۇلالىسى مەنپەئەتكە غايەت سادىق بولغان بابۇر بۇ دەۋىردە ئۆزىنىڭ بىرقانچە ساداقەتلىك تەرەپتارلىرى بىلەن زەرەپشاننىڭ يۇقىرى جايلىرىدا قوشۇن توپلىماقتا ۋە خوجا ئابۇلمەكارىمۇ ئۇنىڭ يېنىدا ئىدى. ھىجرىيە 906 (مىلادىيە 1500) - يىلى كۆز پەسلىنىڭ قاراڭغۇ بىر كېچىسىدە قوقەندلىقلار سەمەرقەند دەرىۋازىسىغا يېقىنلىشىشى بىلەن خەلق ئۇلارغا قول ئۇزاتتى. شايبانىي سەمەرقەندنى قانچىلىك ئاسان ئالغان بولسا، شۇنچە ئاسان قولدىن بەردى. چۈنكى، ئۆزبېكلەرنىڭ كۆپىنچىسى قارا كۆل چۆلىدىكى قارارگاھتا ئىدى. شۇ سەۋەبتىن بىرلىكتە ھەرىكەت قىلىشقا ئەسلا مۇمكىنچىلىك يوق ئىدى.

بىرىنچى جەڭدە 400 گە يېقىن ئەسكەردىن ئايرىلغاندىن كېيىن، ئەتىسى ئۆز ئەھۋالىنىڭ پالاكەت بىلەن تۈگىشىنى سەزگەن شايبانىي تېز قۇتۇلۇش ئۈچۈن بارلىق چارە - تەدبىرلەرنى كۆرۈپ، بۇخاراغا چېكىنىشتىن باشقا چارە تاپالمىدى. بابۇر سەمەرقەندنى يېڭىدىن ئىشغال قىلدى. لېكىن ئۇنىڭ بۇ يەردىكى ھاكىمىيىتى باھارغىچە، يەنى ھارماي - تالماي تۇرغان ئۆزبېك خانىنىڭ يېتەرلىك دەرىجىدە ئەسكەر توپلاپ، يېڭىدىن ھۇجۇم باشلىغان دەۋرىگىچە داۋام قىلدى. ئاڭسىز، شىددەتلىك ھۇجۇملار ۋە شۇ پەيتتە ھەر ئىككى تەرەپ نامايىش قىلغان ھەمدە ھەيرەتكە سالدىغان قەھرىمانلىقلار كۆپلىگەن ئومۇمىي ئۇرۇشلار بۇخارا سەمەرقەند ئارىسىدا، سارەپول يېنىدا سادىر بولۇپ تۇردى. بابۇر بۇ ئۇرۇشتا پۈتۈن غەيرەتلىرى زايا كېتىپ يېڭىلدى. كۆپ قىيىنچىلىقلار بىلەن سەمەرقەند قەلئەسىگە مەجبۇرىي قېچىپ كىرىپ، ئامالسىز تەھدىتتىن قېچىپ قۇتۇلدى.

بابۇر بۇ چاغدىكى پالاكتىننىڭ ئاساسىي سەۋەبىنى ياردەمچى موغۇل ئەسكەرلىرىنىڭ خىيانەتلىرىدىن كۆرسىمۇ، بۇنىڭدىن باشقا سەۋەبلەرنىڭمۇ بارلىقى ئىنكار قىلىنماسلىقى لازىم. كېيىنرەك ھىندىستان موغۇل (بابۇرىيلار - س. ئا) مەملىكىتىنى بەرپا قىلغان بابۇر ھەم ئۇنىڭ سەركەردىلىرىنىڭ مانا شۇ بۈيۈك جەڭدە كۆرسەتكەن ماتانەت ھەم قەھرىمانلىقلىرى ھەر جەھەتتىن تەقدىرلەشكە لايىق، ئەلۋەتتە. ئەمما بابۇر لەشكەرلىرىنىڭ سانى، «شايبانىنامە» مۇئەللىپىنىڭ رىۋايىتىگە كۆرە 40 مىڭغا يەتكەن بولسىمۇ، ماۋەرائۇننەھردە ۋە ئەنجاندا تىنچ ھايات كەچۈرگەن ئەسكەرلەرنىڭ جەڭگىۋار لېكىن شەپقەتسىز ئۆزبېكلەرنىڭ تاجاۋۇزىغا قارشى تۇرۇشى ئۈچۈن ئىمكانىيەت يوق ئىدى. بۇ ئۇرۇشتا بابۇر چوڭ زىيان تارتتى. ئۇرۇش جەريانىدا ئۈچ ئىبراھىم (ئىبراھىم تارخان، ئىبراھىم سارى، ئىبراھىم جانى) ھالاك بولدى. ھەرقانچە مۇنەۋۋەر پىكىرلىك بولسىمۇ، قىيىنچىلىق ھەم خۇراپاتلىققا ئىشىنىشتىن خالى بولالمىغان بابۇر ئۈچۈن بۇ مەشئۇم ۋەقە بىر پالغا ئوخشاش ھەر ۋاقىت كۆز ئالدىدا تۇراتتى. ئۇ ئۇرۇشنى ئاۋالقى غەيرىتى بىلەن ھەرقانچە داۋام قىلدۇرۇش ئۈچۈن سەمەرقەندتە تەييارلىق كۆرسىمۇ، ماۋەرائۇننەھردە تېمۇرىيلار ھاكىمىيىتىنى بۇنىڭدىن كېيىن ئۆز ئەكسىگە قايتۇرۇپ بولماسلىق پىكىرىگە ئەپسۇسلۇق ئىچىدە قانائەت ھاسىل قىلىشقا مەجبۇر ئىدى. شايبانىي ئۆزىنىڭ غەلبىسىدىن پايدىلىنىپ، رەقىبلىرىنى تېزلىك بىلەن تەقىپ قىلىشقا باشلىدى ۋە سەمەرقەندنى قاتتىق قامال قىلدى. تۆت ئاي سوزۇلغان بۇ قامال تېمۇر پايىتەختى تارىخىدىكى ئەڭ ئېغىر مىنۇتلاردىن ئىدى. قامال قىلغۇچىلار گۈزەل پايىتەخت ئەتراپىدىكى بايلىق ۋە نېمەتلەردىن خالىغانچە پايدىلاندى. ئەمما قامال ئىچىدىكى چاغاتايلىقلار بولسا ئوزۇق - تۈلۈك يېتىشمەسلىكتىن مۇسۇلمانلار ئارىسىدا پەۋقۇلئاددە يامان

ھېسابلىنىدىغان ئات ۋە ئېشەك گۆشلىرى ھەتتا ئۆسۈملۈك يىلتىزلىرىنى يېيىشكە مەجبۇر بولدى. ئاتلىرىغا بولسا ياغاچ قىرىندىلىرىنى بەردى. بۇنىڭ ئۈستىگە تەرتىپسىزلىك ۋە ئىتائەتسىزلىكلەر قوشۇلدى. شۇنداق قىلىپ بابۇر قۇپ - قۇرۇق قەلئە ئىچىدە ئۆزىنىڭ يالغۇز قالغانلىقىنى كۆرۈپ، مىڭ تۈرلۈك تەھلىكە ۋە قورقۇنچ ئىچىدە ھېچ بولمىسا ئۆز ھاياتىنى ساقلاپ قېلىش خىيالىدا بىر كېچىدە شەيخزادە دەروازىسىدىن چىقىپ، قەلئەنى تەرك ئەتتى. چوڭ ئاپىسى خانزاد بېگىم بولسا ئەسەرگە چۈشۈپ، شايىيانىنىڭ نىكاھىغا ئېلىندى. سەمەرقەند ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىرگە تېمۇرىيلار ھاكىمىيىتى شۇ تەرىقىدە ئىنقىرازغا ئۇچرىدى. ئىنتىقام ھېسسىي جۈش ئۇرغان ئۆزبېكلەر شەھەردە بار بولغانلىكى ھەممە نەرسىنى تالان - تاراج قىلدى. شەھەر ئاھالىسى غالىپلارنىڭ جازاسىدىن قورقۇپ، قېچىپ قۇتۇلۇش يولىغا چۈشتى. بۇلار ئارىسىدا شايىيانىنىڭ ئىنتايىن خەۋپلىك دۈشمىنى مۇۋەققەت ئاقساقال خوجا يەھيامۇ بار ئىدى. ئۇ ئۆزىنى تونۇتماسلىق ئۈچۈن مۇسۇلمانلارنىڭ نەزەرىدە ناھايىتى يامان كۆرۈلىدىغان بىر ئىشنى قىلىپ، ساقىلىنى قىرىپ تاشلىدى. لېكىن بۇنىڭ بىلەن قۇتۇلۇپ قالالمىدى. ئاخىر تونۇلۇپ قېلىپ تۇتۇلدى - دە، شايىيانىنىڭ ھوزۇرىغا كەلتۈرۈلدى. شايىيانى نېمىشكە بۇنداق ئىشقا جۈرئەت قىلغانلىقىنى سورىغىنىدا يەھيا ئۇنىڭغا: «خۇدا ياندۇرغان شامنى ئۆچۈرۈش ئۈچۈن ئۇنى پۈۋلىگەن ئادەم ئۆزىنىڭ ساقىلىنى كۆيدۈرىدۇ» دېگەن مەزمۇندا پارسچە بىر شېئىر ئارقىلىق جاۋاب بەرگەن. لېكىن، خۇدانىڭ شامى، يەنى شايىيانى ئۇنىڭ بۇ خىل سەمىمىيلىكىگە قىلچە ئەھمىيەت بەرمىدى. خوجا يەھيا جامائەتنىڭ تەلەپ - ئارزۇسى بىلەن ئىش قىلغانلىقى ئۈچۈن ئۇنىڭ بېشىنى جاللاتقا تاپشۇردى.

شايىيانى بۇرۇنقى سۇلالە تەرەپدارلىرىغا ئىنتايىن قاتتىق قول ۋە مەرھەمەتسىز مۇئامىلە قىلىپ، ئادەملەرنى دەھشەت ۋە خەۋپكە سالدى. بۇنىڭ ياردىمىدە ئۆرەتۆپە ئەتراپىدا ئۆزىگە قارشى خەۋپ ۋە تەشۋىش پەيدا قىلغان قېرىندىشى بىلەن بىتەم تۈزگەندىن كېيىن، قول ئاستىدىكى ئازغىنە لەشكەر بىلەن ئامۇ دەريانى كېچىپ ئۆتۈپ، ھەرىكەت باشلاشقا ئىمكان تاپتى. ئۆزبېك فەتھىنىڭ قانائىتى، كەمتەرلىكى، سەبىرۇ قەھرىمانلىق دەرىجىسى ناھايىتى تەئەججۈپلىك ئىدى.

سەمەرقەند تەختىنى ئىگىلەش بىلەنلا شايىيانىنى خۇراسان يايلاقلىرى ئۆزىگە جەلپ قىلىشقا باشلىدى. لېكىن ئۇ يەردىكى ھىرات تەختىدە كۈچلۈك ۋە شەۋكەتلىك مىرزا ھۈسەيىن بايقارا ئولتۇراتتى. شايىيانى ئۇنىڭ ھالىدىن تولۇق خەۋەردار ئىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇ بايقاراغا توغرىدىن - توغرا دۈشمەنلىك ھەرىكىتىنى باشلاشتىن تەپ تارتىپ، خۇراساننىڭ مىرزا ھۈسەيىن ھاكىمىيىتىگە تەۋە، لېكىن زەئىپ جايلىرىغا تاجاۋۇز باشلىدى. بۇلارنىڭ بىرىنچىسى بەلخ ئىدى، ئۇ يەردە شاھزادە بەدىئۇز زامان مىرزا ھۈسەيىنگە قارشى ئىسيان بايرىقىنى كۆتەرگەن ئىدى. ئىككىنچىسى سۇلتان ئەھمەدنىڭ سابىق ۋەزىرى خىسراۋ شاھىنىڭ مۈلكىگە قاراشلىق يەرلەر ئىدى، شايىيانى ئۆز ھامىيىسىنىڭ ئوغۇللىرىنى ئىنكار قىلىش يولى بىلەن چەتلەشتۈرۈلگىنىدىن كېيىن، ھىسار، خەتلان، قۇندۇز، بەدەخشاننى ئۆز مەملىكىتىگە قوشۇۋالدى.

شايىيانى مىرزا ھۈسەيىن بايقارا بىلەن ئۇرۇشقا كىرىشىشتىن بۇرۇن يۇرتىنىڭ ئارقا تەرەپلىرىنى تەھلىكىدىن ئاسراش، يەنى بابۇرنىڭ موغۇل قېرىنداشلىرى خانىكە سۇلتان ۋە ئالاچە سۇلتانلار بىلەن جەڭ قىلىپ، ئۇلارنى يېڭىشىنى لازىم تاپتى. سىر دەريانىڭ ئوڭ ساھىلىدا، شاھروخىيە ۋە تاشكەنت ئەتراپلىرىدا ئۇلارنىڭ موغۇل ۋە قالماقلاردىن ئىبارەت

شايبانى ئارقا تەرەپتىكى مۇخالىپلىرىدىن قۇتۇلغاندىن كېيىن، ئەمدى ھۇجۇم نەزەرىنى ئامۇ دەريانىڭ سول تەرىپىدىكى رەقىبلىرى ئۈستىگە قاراتتى، لېكىن بۇ ئورۇندا ئەھۋال بىر ئاز ئۆزگەردى. ھىسار، قۇندۇز، خەتلان، بەدەخشان ھاكىمى خىسراۋ شاھ بىلەن سۇلتان ھۈسەيىن مىرزىنىڭ قول ئاستىدىكى بەگلەرنىڭ ئەركىنلىكىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ھەر قانچە ئۇرۇنۇشلىرىغا قارىماي، ئۇلار ئارىسىدىكى زىددىيەتلەر شىددەتلىك داۋاملاشمىمۇ، ئومۇمىي بىر تەھلىكنىڭ پەيدا بولۇشىنى بايقاپ، شايبانىغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن ئىتتىپاق تۈزدى ۋە بىرلەشتى. لېكىن بۇ ئىتتىپاقچىلار ئۆزلىرىنىڭ بارلىق تەدبىرلىرىنى ئەمەلدە قوللىنىمۇ، ھىچقانداق مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشەلمىدى.

شايبانى ئالدى بىلەن خىسراۋ شاھقا ئۇرۇش ئاچقان بولسىمۇ، لېكىن تەنبەلخان ئۆز شەپقەتچىسىگە قارشى ئىسيان كۆتەرگەنلىكى ئۈچۈن شايبانى يېڭى ئۇرۇشتىن ئۆزىنى توختاتقان ئىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۆز مەملىكىتىنىڭ غەربىي شىمال چېگرىسىغا يېڭى كۈچ ئەۋەتىشكە مەجبۇر بولدى. ئىسيان تۈزكۈر تەنبەلخان ئۈچۈن ئاكا - ئۇكا قېرىنداش ۋە سىڭىللىرى بىلەن ھاياتىدىن ئايرىلىش بەدىلىگە ئاياقلاشتى.

شايبانى شۇنىڭدىن كېيىن تېزلىك بىلەن ئامۇ دەريانىڭ سول ساھىلىغا ئۆتتى. ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتىدىن مۇخالىپلىرىنىڭ بىرلەشكەن لەشكەرلىرى دەرھال خەتلانغا چېكىندى. بۇ دەۋردە بابۇر خەتلاندا ئەڭ كۆپ تونۇلغان ئادەم ئىدى. شۇ پەيتتە شايبانىنىڭ قېرىندىشى سۇلتان مەھمۇد قۇندۇزنى ئىگىلىدى ۋە شۇ جايدا كېسەل سەۋەبى بىلەن ۋاپات بولدى. ئەينى ۋاقىتتا سۇلتان ھۈسەيىن مىرزىنىڭ ئەڭ سادىق تەرەپدارلىرىدىن خارەزم ھاكىمى چىن سوپىغا قارشى شايبانى ھەرىكەت باشلىدى. لەشكەرلەرنىڭ ئىلغارلىرىغا شايبانىنىڭ ئۆزى قوماندانلىق قىلدى. قوغدىغۇچى ۋە قاراۋۇل ئورنىدا ئون تۆت كۈنلۈك ياش رەپىقىسىنىڭ باغرىدىن ئايرىلىپ، ئۇرۇش مەيدانىغا ئاتلانغان ئۈبەيدۇللا رەھبەرلىكىدىكى لەشكەرلەرمۇ بارماقتا ئىدى.

ئەسكەرلەرنىڭ ئامۇ دەريادىن كېچىپ ئۆتۈشى قاتتىق قىش ۋاقتىغا توغرا كەلدى. شايبانىنىڭ قوشۇنى، ئارىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي چىن سۈپى ئوردىسىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئەسكىرى ھېسابلانغان تۈركمەنلەرنىڭ قارشى تەرىپىدە جايلاشتى. تەرەپلەرنىڭ كۈچلىرى بىر - بىرىگە تەڭ دىيەرلىك ھالدا ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ، ھازىرقى خىۋا بىلەن ھازارەسىپ ئارىلىقىدىكى خارەزم قەلئەسىنى قامال قىلىش ئۇزۇن ۋاقىتقا قەدەر داۋاملاشتى. قەلئەدىكىلەر تەرىپلەشكە سىغمايدىغان دەرىجىدە پەۋقۇلئاددە قارشىلىق كۆرسەتتى. چىن سۈپىنىڭ چەتتىن ياردەم ئېلىش ئۈمىدىنى يوقىتىش ئۈچۈن شايبانى ئالدى بىلەن خىسراۋ شاھنى يوقىتىشنى لايىق تاپتى. ئامۇ دەريانىڭ يۇقىرى تەرىپىدە ناھايىتى كۈچلۈك ھېسابلانغان خىسراۋ شاھ شايبانى قوشۇنىنىڭ زەربىسىگە بەرداشلىق بېرەلمەي، مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى. قېچىپ كېتىۋاتقان پەيتتە قولغا چۈشۈپ، ئۆزىنىڭ سادىق 700 نەپەر ئادىمى بىلەن ئۆلتۈرۈلدى. ئۇنىڭ بېشى كېسىلىپ چىن سۈپىغا ئەۋەتىپ بېرىلدى. بۇ چاغدا چىن سۈپى ئاچ قالغان ئەسكەرلىرىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا ناھايىتى خاراپ ھالەتتە تۇرماقتا ئىدى. لېكىن بۇ «تۆھپە» قەھرىمان چىن سۈپىنى دەھشەتكە سالالمىدى. ئۇ دۈشمەننىڭ بارلىق ھۇجۇملىرىغا ئاجايىپ غەيرەت بىلەن ئالتە ئايغا قەدەر قارشىلىق كۆرسەتتى. پەقەت، ئىچىن قەلئەسى قولدىن كەتكەندىن كېيىن، چىن سۈپى ئاشۇ قەلئەنىڭ خارابىلىرى ئارىسىدا ئۆز ئادەملىرىنىڭ ئوقلىرى بىلەن ھاياتىدىن ئايرىلدى.

سەمەرقەند ئېلىنغاندىن كېيىنكى بەش يىل ئىچىدە ئاشۇ كېيىنكى مۇۋەپپەقىيەت

تۈپەيلىدىن پۈتۈن توران شايىيانىنىڭ قول ئاستىغا ئۆتتى. ئۇنىڭ ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە پارلىغان يۇلتۇزنى شەرقتە ئەنجان، شىمالدا شاھرۇخىيە بىلەن تاشكەنت، جەنۇبتا ھىسار، بەدەخشان، بەلخ ۋە خارەزم تەبرىكلىدى. سەمەرقەندنى بېسىپ ئېلىش ھارپىسىدا قوي تېرىلىرىگە ئورالغان ئۆزبېكلەر ئەمدى ماۋەرائۇننەھرنىڭ بايلىق ۋە پاراغەتلىرىگە كۆمۈلدى؛ ئەبۇلخەير ۋارىسلىرىنىڭ شەۋكەت ۋە قۇدرىتى ھەققىدىكى خەۋەرلەر ئۇزاق مەملىكەتلەرگە يېيىلدى.

شايىيانىنىڭ سۇلتان ھۈسەيىن مىرزىغا قارشى ئاساسلىق ھەرىكىتى ئەنە شۇنىڭدىن كېيىن باشلاندى. بولۇپمۇ ئۆزبېكلەر بىلەن تېمۇرىيلار ئارىسىدىكى قەتئىي كۈرەش پەيتى يېتىپ كەلگەندى. شۇنىڭغا ئاساسەن، ھەر ئىككى تەرەپ كۈرەش مەيدانىغا ئۆزلىرىنىڭ پۈتۈن كۈچلىرى بىلەن چىققانلىقى ھەققىدە ئارتۇقچە سۆزلەپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوق. شايىيانى ئۆزىنىڭ جەڭگىۋار ھەرىكەتلىرى بىلەن ئامۇ دەريا ۋە سىر دەريا ئۆلكىلىرىدىكى بارلىق جەڭگىۋار ئونسۇرلىرىنى ئۆز بايرىقى ئاستىغا توپلاش بىلەن كۇپايىلىنىپ قالمىدى، بەلكى ئەڭ مەشھۇر تەرىقەت ئەھلىلىرىمۇ ئۇنىڭ پايدىسى ئۈچۈن پائالىيەت كۆرسەتتى. ئامۇ دەريا قىتئەسىدىكى ئىران قەۋمى ئۇزۇندىن بېرى ئۆز ئەھمىيىتىنى يوقاتقانلىقى ئۈچۈن، ھەر تۈرلۈك تۈرك قەبىلىلىرى تالان - تاراجغا ئېلىپ بارغۇچى بۇ يېڭى تېمۇر ئەتراپىغا يۈكسەك زوقمەنلىك ۋە ھاياجان بىلەن توپلاندى.

سۇلتان ھۈسەيىن مىرزىغا كەلگەندە، ئۇ مەملىكەتنى تەھلىكىگە ئېلىپ كېلىش ئېھتىمالى بولغان خەۋپنى ئېتىبارغا ئېلىپ، ئوغۇللىرىغا ۋە قېرىنداشلىرىغا پەرمان چۈشۈرۈپ، ئۆز ئەسكەرلىرى بىلەن تەخت ئەتراپىغا توپلىنىشقا ۋە مەملىكەتكە باستۇرۇپ كىرگەن ئۆزبېك قوشۇنىغا قارشى ھەرىكەت ئېلىپ بېرىشقا ئەمىر قىلدى. شۇ سەۋەبتىن ھىراتنىڭ شىمال تەرىپىدە ئافغانىستان، سىيىستان، خۇراسان، فارس ۋە جۇرجان خەلقلىرىدىن ئىبارەت كۈچلۈك لەشكىرى قوشۇن توپلىدى. بۇلارنىڭ بىرلا كەمچىلىكى - ئوتتۇرىلىرىدا بىرلىك ۋە ئىتتىپاق يوق ئىدى. تېمۇرىيلار ئۆزئارا ئۇششاق جاڭجال ۋە ئىختىلاپلار بىلەن بولۇپ قالغان ۋاقىتتا ھىجرىيە 911 (مىلادىيە 1505) - يىلىدا شايىيانى كىرگەن يېنىدا ئامۇ دەريانى كېچىپ ئۆتكەندىن كېيىن، ئوڭ تەرەپتىن ئۇلارنى تامامەن پاراكەندە قىلىپ، ئاخىرى مەغلۇبىيەتكە ئۇچراتتى. شۇ پەيتتە سۇلتان ھۈسەيىن مىرزا ۋاپات بولدى. ئۆز سۇلالىسىنىڭ ئىنقىرازىنى كۆرمەي تۇرۇپ ئۆلۈشى ئۇنىڭ ئۈچۈن قانچىلىك بەختىيارلىق بولسا، بىر - بىرى بىلەن نىزا ۋە غەۋغا ئىچىدە ياشىغان ئوغۇللىرى ئۈچۈن ئۇنىڭ ۋاپاتى شۇنچىلىك بەختسىزلىك ھېسابلىناتتى. ئۇلار ئۈچۈن ئىتتىپاق ۋە ئابروۋىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى كۆلەڭگىسىمۇ سۇلتان مىرزا ھۈسەيىن بىلەن بىرگە گۆرگە كىرىپ كەتتى. بولۇپمۇ بۇنىڭدىن كېيىنكى مۇۋەپپەقىيەت ئۈمىدى پۈتۈنلەي يوققا چىقتى.

سۇلتان ھۈسەيىننىڭ ۋارىسى بەدىئۇز زامان قوۋم - قېرىنداشلىرىنى مەسلىھەتكە چاقىردى، مۇشۇ ۋاقىتتا كابۇل ھاكىمى بولغان بابۇر مىرزىمۇ ئۆز ۋەزىرى جاھانگىر بىلەن مەسلىھەتكە قاتناشتى. ئەمما ئوتتۇرىدا سەمىمىيلىك بولمىغانلىقتىن، بۇنىڭدىن ھېچقانداق نەتىجە چىقمىدى. بۇ چاغدا مۇرغاپنىڭ ئوڭ ساھىلىغا يېتىپ كەلگەن شايىيانى ئېرىشمەكچى بولغان مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە ناھايىتى قاتتىق ئىشىنەتتى. شۇ سەۋەبتىن تېزلىك بىلەن بەدىئۇز زامانغا ۋەكىل ئەۋەتىپ، ئۆزلۈكىدىن تەسلىم بولۇشقا دەۋەت قىلدى ۋە مەرھۇم ھۈسەيىن مىرزىنىڭ چوڭ بوۋىسى ئەبۇلخەيرگىمۇ چوڭقۇر ھۆرمەت كۆرسەتكەنلىكىنى ئەسلىتى. بۇ مەلۇمات ئۇنىڭ ئۆزىگە يېقىن بولغان ھەممىسىگە يېتىپ كەلدى.

مەغرۇر تېمۇرىي ، يەنى بەدىئۇز زامان شايبانیينىڭ ۋەكىلىگە ھاقارەتلىك جاۋاب بەردى . بۇنىڭ ئۈچۈن ئۆزبېكلەر قوشۇنى دەرھال مەرۋىدىن ھەرىكەتلىنىپ ، مەرۋىچاق شەھەرچىسىگە كەلدى ۋە تېمۇرىيلار لەشكىرىنى جەڭگە چاقىردى . ئۆزبېكلەر ئوردىسىدا ھەر كىم ئالغا ئىنتىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى ؛ تېمۇر سۇلتان ، ئابدۇللاخان ، مەخمۇت سۇلتانغا ئوخشاش قەھرىمان جەڭچىلەر سەپنىڭ بېشىدا ئىدى . تېمۇرىيلاردىن پەقەت قېرى گېنىرال زۇنۇن شىجائەت كۆرسىتىپ ، ئۆزى ھۇجۇم باشلىدى . ئەمما ناھايىتى تېزلا يېڭىلىپ ، ھالاك بولدى . تېمۇرىيلار لەشكىرى ئىچىدە ئومۇمىي بىر خەۋپ - ھاياجانلىقنىڭ باشلىنىشىغا پەقەت شۇ بىر ئىشلا كۇپايە قىلاتتى . شۇنىڭدىن كېيىن ، سەئىد ئابدۇللا مىرزا مەشھەدكە قېچىپ قۇتۇلدى . ئابدۇلباقى ۋە ئەمىر مۇھەممەد بورۇندۇق سەبىزبۇرغا ، بەدىئۇز زامان ۋە مۇزەپپەر ھۈسەيىن بولسا ھىراتقا قاچتى ، لېكىن ئارقىسىدىن ئۆزبېك ئەسكەرلىرى قوغلاپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن ، ئۇلار بىر نەچچە سائەتلا تۇرالدى . شەۋكەتلىك سۇلتان ھۈسەيىن مىرزانىڭ ۋارىسى بەدىئۇز زامان ئۆز ئائىلىسىنى ، بايلىقلىرىنى تاشلاپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى . ھىجرىيە 913 (مىلادىيە 1507) - يىلى 5 - ئايدا ھىرات ئىختىيارى ھالدا دەرۋازىلىرىنى ئۆزبېك ئەسكەرلىرىگە كەڭرى ئېچىپ بەردى . شايبانىي شەھەرگە كىردى . ئۇ ئەڭ قەدىمكى ئىسلامىي تىلچىلارغا قارىغاندا چوڭ ئالىيچانلىق كۆرسىتىپ ، شۇ دەۋردە پەن ۋە سەنئەت مەركىزى ھېسابلانغان ھىراتنى بۇلان - تالان ۋە بۇزغۇنچىلىق ھەۋەسكارى بولغان ئۆزبېكلەرنىڭ ۋەيران قىلىشىغا ئىمكانىيەت بەرمىدى ، پەقەت يۈز مىڭ تەڭگە سېلىق تۆلىتىش بىلەن چەكلەندى (بابۇرنىڭ خەۋىرىگە قارىغاندا شەھەر تالان - تاراج قىلىنىپ ، ناھايىتى كۆپ زىيان سېلىنغان - س . ئا) .

شايبانیينىڭ ئۆزى شەھەرنىڭ سىرتىغا ئورۇنلاشتى ۋە قېچىپ كەتكەن بەدىئۇز زاماننىڭ ئائىلىسىنى ئۆز ئالدىغا كەلتۈردى . ئۇ مۇزەپپەر ھۈسەيىن مىرزانىڭ خوتۇنىنى كۆرۈپ ، شۇ ھامان ئەقلى ھوشىنى يوقاتقان ھالەتتە ئۇنى ياخشى كۆرۈپ قالدى . يېشى ئەللىك سەككىزگە كىرگەنلىكىگە قارىماي ئۇنىڭغا نىسبەتەن مۇھەببىتى شۇ قەدەر كۈچلۈك بولدىكى ، ئۇنى پىكىرىدىن قايتۇرۇشقا ئۇرۇنۇشلارنىڭ ھەممىسى بىكارغا كەتتى . ئۇنىڭ بىراۋنىڭ شەرىئەتلىك ئايالى ئىكەنلىكى ھەققىدىكى گەپ - سۆزلىرىنىڭ ھېچقايسىسى ئۇنىڭ قولىغا زادىلا كىرمىدى . ئاخىرى شايبانىي ئۇنى ئۆز نىكاھىغا ئالدى . ئالتۇن ، كۆمۈش ، قىممەتلىك تاشلار ، دورى - گۆھەرلەر ، مارجان ۋە ئالماسلاردىن ئىبارەت خەزىنە شۇ يەرگە ئۇنىڭ قارارگاھىغا ئېلىپ كېلىندى . شايبانىي بەدىئۇز زاماننىڭ ئائىلىسىگە نومۇسكارانە ھۆرمەت بىلەن مۇئامىلە قىلدى . ئۆزبېكلەردىن قورقۇپ تاغلارغا قېچىپ كەتكەن ئادەملەر كۆپ ئۆتمەستىن ئۆز جايلىرىغا قايتىپ ، بۇرۇنقى ھاياتىنى باشلىدى .

شايبانىي سەرەپۇل جېڭى بىلەن ماۋەرائۇننەھر تەختىنى ئىگىلىگەن بولسا ، مەرۋىچاق ئۇرۇشى بىلەن پۈتۈن خۇراساننى ئۆز ئىلكىگە كىرگۈزدى . قېچىپ قۇتۇلغان تېمۇرىيلار قارشىلىق كۆرسىتىشكە باشلىدى . ئەمما غەربىي خۇراساندىكى قەدىمكى موغۇل ئەسكەرلىرىگە ئوخشاش ئۆزبېكلەرمۇ تېزلىك بىلەن ئۇلارغا يېتىپ ئاللايىتى ۋە ئىسىيان كۆتەرگەن قەلئەلەرنى قايتىدىن ئىگىلەيتتى . مەشھەدتىكى ئابۇلمۇھسىن مىرزا مەرۋىچاق پالاكتىدىن خەۋەر تېپىپ ئىراقتا بىر ئاز ئەسكەر توپلىغان ئىدى . لېكىن ئۆزبېكلەر شايبانىينىڭ ئوغلى مۇھەممەد تېمۇر سۇلتان ھەم جىيەنى ئۇبەيدۇللاخان قوماندانلىقى ئاستىدا جام ناھىيىسىنىڭ يېنىدا توساتتىن تېمۇرىيلار ئۈستىگە ھۇجۇم قىلدى . بۇ چاغدا ئۇلار قارارگاھىدا تۈن بويى ئەيشى - ئىشرەت بىلەن مەشغۇل ئىدى . بىرىنچى توقۇنۇشۇشتىلا ئەبۇلمۇھسىن مىرزا ئۆزىنىڭ تەرەپدارلىرى بىلەن تالاپەتكە ئۇچرىدى . ئەسكەرلىرى تېرە - پىرەڭ بولۇپ قېچىپ كەتتى . خۇراساننىڭ غەربىي چېگرىسىدىكى سەبىزبۇرادا ئۇرۇش ئامىتى ئۆزبېكلەرگە يار بولدى .

ئورۇشتا قوماندانلىق قىلغان ئىبن ھۈسەيىن مىرزا تېمۇرىي ئەسكەرلىرىنىڭ قالدۇقى بىلەن سەبىزئارغا چېكىنگەندى. ئۆزبېكلەر شەھەرنى ئىگىلىدى. ئەبۇلمۇھسىن گەرچە قېچىپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، ئەبۇلباقى ۋە بۇرۇندۇق شاھزادىلەر مۇداپىئە ۋاقتىدا تالاپەت چەكتى. تېمۇرىيلاردىن ئون ئىككى شاھزادە ئۆزبېكلەر قىلىچىدا ھالاك بولغان بولسىمۇ، شايبانىي بۇنىڭ بىلەن قانائەت قىلمىدى. ھىراتنى ئىگىلىگەندىن كېيىن ئوغۇللىرىنى خۇراساندا قالدۇرۇپ، ئۆزى ئامۇ دەريانىڭ ئېرىقى تەرىپىگە كەتتى. ئۇنى بۇخارادا تەنتەنىلىك قارشى ئېلىشتى. لېكىن ئۇنىڭ مەقسىتى بۇخاراغا كېلىش ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ ئۆتۈپ كېتىش ئىدى. ئۇنىڭ ئەسلى نىيىتى سەپەردە ۋاقتىدا ئىسيان كۆتەرگەن موغۇل يۇنۇسنىڭ ئوغلى مۇھەممەدخاننى ئۆزىگە تەۋە قىلىش ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ سىر دەريانىڭ شىمالىي ۋىلايىتىگە يول ئالدى.

شايبانىي بۇ يەردە تىنچلىق ئورناتقاندىن كېيىن، ئىستىلا ئىشىنى تاماملاش ئۈچۈن يەنە خۇراسانغا قايتتى. ھىجرىيە 914 (مىلادىيە 1508) - يىلىدا جۇرگان ۋىلايىتىمۇ ئۇنىڭغا ئۆتتى. تېمۇر ئەۋلادىنىڭ بارلىق مەملىكەتلىرىنى دېگۈدەك ئۆز ئىگىدارچىلىقىغا ئۆتكۈزۈۋالدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلارنى باشقۇرۇشنى مۇكاپات سۈپىتىدە ئۆزىنىڭ ئەڭ ياخشى ھەربىلىرىگە تەقسىم قىلىپ بەردى. ھىرات جانۋاپابايغا، مەرۋى قۇبىزنايمانغا، بەلخ خارەزملىق سۇلتانشاھقا، ھىسار ئەتراپى بىلەن بىرلىكتە مەھدى ۋە ھەمزە سۇلتانلارغا، قۇندۇز ئەھمەد سۇلتانغا، تاشكەنت سۈيۈنچى خۇجاخانغا، ئاخسى جانىي بېككە، ئەنجان مەھمۇدشاھ سۇلتانغا، خارەزم قوشچى كوپەككە، تۈركىستان كۆچكۈنچى خانغا بېرىلدى. بۇخارا ۋە قاراكۆل نائىبلىقى شايبانىيىنىڭ ئوكسى سۇلتان مەھمۇدقا، ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، تۇنجى ئوغلى ۋەتەختنىڭ ۋارىسى مۇھەممەد تېمۇر سۇلتانغا تەقدىم قىلىندى. پۈتۈن مەملىكەتنىڭ جاۋاھىرى سەمەرقەند بىلەن كېش ۋە مىيانكەل، ئايالىتى بىلەن بىرلىكتە ئاشۇ مەھمۇد تېمۇرنىڭ سەلتەنتىگە بېرىلدى.

چىڭگىز بىلەن تېمۇرغا تەقلىد ئاساسىدا شايبانىي ئۆزىگە ئالىي باش قوماندانلىق مەنسىپىنى ئالدى. ئىلگىرى چۆللەردە سەرسان بولغان بۇ ئادەم قورال كۈچى بىلەن يەنىمۇ ئىلگىرى بېسىشقا قۇدرىتى يېتىدىغانلىقىنى ھېس قىلماقتا ئىدى. ئېھتىمال يېقىن زاماندا ئۇنىڭغا ئوخشاش شۆھرەتپەرەس، ئۇنىڭغا ئوخشاش غەيرەتلىك قەھرىمان ھەم مەلىكەتنىڭ چېگرىسىنى غەربكە كېڭەيتىش يولىدا پۈتۈن كۈچى بىلەن غەيرەت كۆرسەتكۈچى، شايبانىيىدەك مەملىكەتنىڭ دائىرىسىنى شەرق تەرەپكە كېڭەيتىشكە ئىنتىلىدىغان باشقا بىر زات ئۇرۇش مەيدانىغا چىقمىغان بولسا، كىم بىلىدۇ دەيسىز، شايبانىي تېمۇرغا ئوخشاش يېڭى بىر غارايىپ يارىتىلغۇچى سۈپىتىدە كۆرىنەتتىمىكىن؟

بۇ يېڭى جەڭگىۋار شەخس ئۆزىنىڭ زاھىتىلىقى ۋە تەقۋادارلىقى سەۋەبلىك ئىران تۈركلىرى نەزىدا مۇھتەرەم سانالغان شەيخ سۇفى ئائىلىسىنىڭ پەرزەندى شاھ ئىسمايىل ئىدى (تارىختا سەفەۋىيلەر دەپ ئاتىلىدۇ - س. ئا). شەيخ سۇفى ئەردەبىللىك بولۇپ، مەقبەرىسى ئىرانىيلار ئارىسىدا ھازىرمۇ ناھايىتى مۇبارەك ھېسابلىنىدۇ. ئەمدى 14 ياشقا تولغان ۋە ئۆز تەرىپىدىكى سىياسەتتە دۈشمەنلىرىنى مەغلۇپ قىلغان شاھ ئىسمايىل دىن ئۆزىنىڭ دەبدەبىسى سايبىسىدە ئۆز ئائىلىسىنىڭ ئاددىيغىنە جايىمىزنى پۈتۈن ئىراننىڭ ئالىي تەختىگە ئايلاندۇرۇشقا مۇۋەپپەق بولدى.

ئىسمايىل نەسىل جەھەتتىن تۈرك ھېسابلىنىدۇ. گەرچە مەدداھلىرى ئۇنىڭ دىنىي شۆھرىتىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن سوپى نەسلىنىڭ يەتتىنچى ئىسمى بولغان مۇسادىن باشلانغانلىقىنى سۆزلىسىمۇ ھەزەر دېڭىزنىڭ غەربىي تەرىپىدە ياشىغۇچى يەتتە تۈرك قەبىلىلىرى ئادەت بويىچە ئۇنى ئىلاھ دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ ھۆرمەت قىلاتتى. مۇسادىن ئىسمايىل ھەربىي مۇۋەپپەقىيىتى سايبىسىدە ئىران بىلەن ئەرەبىستاننىڭ چوڭ قىسمىدا

ھاكىمىيەت ئورناتتى. خۇسۇسەن، ئۇنىڭ ئەڭ چوڭ خىزمىتى ۋە شوھرىتىنى ئاشۇرغان نەرسە شۇكى، ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە ھەرىكەت قىلىپ، مەزھىپىنى قاتتىق سۈرئەتتە ھىمايە قىلدى ۋە تەرغىبات ۋاسىتىسى بىلەن تۆتىنچى خەلىپە ھەزرەت ئەلى ئەۋلادىغا بولغان ھۆرمىتىنى مېللىي ئىبادەت دەرىجىسىگە كۆتۈردى. ئىسلام دىنىنىڭ ئۆزىگە ئوخشاش قەدىمىي بولغان شىئە مەزھىپىنىڭ سۈلۈكلىرى ئىسلام دۇنياسىنىڭ باشقا تەرەپلىرىگە قارىغاندا ھەر ۋاقىت ئىران خەلقلىرى ئارىسىدا كۆپرەك تارقالغان. شىئەلىك سام قوۋمىدىن چىققان ئىشغالىيەتچىلەر (ئەرەبلەر) تەرىپىدىن ھەر ۋاقىت مەغلۇپ ۋە ئاجىز ئىران ئەۋلادلىرىنىڭ ھېسسىيات - مەيلىلىرىنىڭ جاراھەتلىنىشىگە سەۋەب بولماقتا ئىدى.

يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان بايسۇنقۇر مىرزىغا ئوخشاش شىئەلەر ياكى ئەرەبلەرنىڭ بۇخارا ئىگىلىشى ۋاقتىدا شەرىك بىن شەيخ ئەل مەھدىينىڭ غەلىيانىدىن پەيدا بولغانغا ئوخشاش يوشۇرۇن رەۋىشتە شىئەلىك بەزەن فىرات دەرياسىنىڭ نېرىقى تەرىپىدە ۋە ماۋەرائۇننەھردە بولسىمۇ، ئۇنىڭ ھەقىقىي مەركىزى ھەر دائىم ئىران ئىكەنلىكىدىن سۈننىيلەرنىڭ ئەڭ چوڭ نەپرەتى ئۇنىڭغا قارىتىلغانىدى.

بۇ مەزھەپ يوشۇرۇن تۇتۇلغان ۋاقتتا، رەقىبلىرى ئېتىراز ۋە ئىستېھزا بىلەن قارايتلىنەتتى. سوپىلار ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ بايراقلىرىغا يېزىپ چىقىشلىرى بىلەنلا سۈننىي خانلىرىنىڭ زىيىنىغا ھەرىكەت قىلىشقا باشلىدى. كېيىن سۈننىيلەرنىڭ غەزىپىنى ناھايىتى كۈچەيتتى ۋە ھەر ئىككى تەرەپ باراۋەر ھالەتتە دىننى ئۆزلىرىنىڭ دۇنياۋى مەقسەتلىرى يولىدا باھانە قىلىشتى. بۇ مەزھەپ دۈشمەنلىكنىڭ نەتىجىسى ئاسىيانىڭ غەربىدە ئۇزۇن ھەسەن بىلەن ئىستانبول فاتھى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشلار ۋاقتىدا كۆرۈندى ۋە ئۇرۇشنىڭ كۈچىيىشىگە سەۋەبچى بولدى؛ شۇ پەيتلەردە ئىران تۈركلىرىنىڭ «يا، ئەلى!» دېگەن تاۋۇشلىرى ئاڭلىناتتى.

ئەمما شەرقتە بۇ مەزھەپ دۈشمەنلىكى بىر مۇنچە ۋاقىت كۈل ئاستىدىكى چوغدەك كۆمۈلۈپ ياتتى ۋە مەدەنىي ھاياتتا نازۇك بىر سۈرئەتتە مەيدانغا چىقتى. سۇلتان ھۈسەيىن مىرزىنىڭ بۇ ۋاقىتتىكى ساراي ئەھۋالىدىن مەلۇم بولىدۇكى، ھىرات ۋە ماۋەرائۇننەھرنىڭ ئىرانلىق سۈننىي ئەرەبلىرى ئىران مەدەنىيەت ۋە مائارىپىنىڭ يالغۇز شىئەلەرگە مەخسۇس بولمىغانلىقىنى ئىسپات قىلىدۇ. بىر ئاز كېيىن خۇراساندا تېمۇرىيلار بىلەن دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ئورناتقان ئۇزۇن ھەسەن دەۋرىدە بۇ مەسىلە ئوتتۇرا ئاسىيادا، خۇسۇسەن، بۇخارادا يۇقىرى دەرىجىدە ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى. بۇنىڭ سەۋەبلىرىدىن بىرى ئەبۇسەئىدنىڭ، سۈننىيلەرنىڭ ھەق يولىدا قۇربان بولۇشى ھېسابلىنىدۇ.

شىئەلىك ئىراندا كەڭ تارقىلىشى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ بۇ غەيرىي ئېتىقادقا نەپرەتى كۈچىيىشكە باشلىدى. سۇلتان ھۈسەيىن مىرزىنىڭ ھايات ۋاقتىدىمۇ ھىرات، بۇخارا، سەمەرقەند ئۆلكىسى شىئەلەرگە ئەبلەخلق ۋە نومۇسسىزلىق تامغىسىنى بېسىپ، مۇسۇلمان بولمىغانلىرى ئۈچۈن دەپ ئۇلارنىڭ ئومۇمىي رەۋىشتە قۇل قىلىپ سېتىلىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىپ بەردى ۋە ئۇلار بىلەن نىكاھلىنىشنى مەكرۇھ دەپ ئېلان قىلدى.

شايبانى مۇھەممەدخان ئۆزىنىڭ خۇراساندىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن كېيىن، ئىستىلا يولىدا ئىراق چېگرىسىغا يېقىنلىشىپ كەلگەن مەزگىللەردە، سۈننىي ۋە شىئە مەزھەپلىرى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ئەنە شۇنداق ھالەتتە ئىدى. شاھ ئىسمائىل بىلەن ئىككى ئوتتۇرىدا توقۇنۇش كېلىپ چىقىشى تەبىئىي ئىدى. تۈركلەر: «قىلىچىنى چىقارغان ئادەمگە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش ئۈچۈن سەۋەب ئىزلەشكە ئېھتىياج قالماس» دېيىشەتتى. شايبانى شۇنىڭغا بىنائەن ھەرىكەت ئېلىپ بېرىشى مۇمكىن ئىدى. لېكىن ئۇ قەھرىمان سوپىغا قارشى جەڭنى مۇقەددەس دىن روھى بىلەن جانلاندۇرۇپ، يەنىمۇ كۈچلۈكرەك ھاياجان ھاسىل قىلىش

ئۈچۈن ئەۋلادىنىڭ بىر ۋائىزى سۈپىتىدە يۈزلەندى ۋە ھىجرىيە 914 (مىلادىيە 1508) - يىلى ئۇلارغا مۇنداق مەزمۇندا مەكتۇپ يازدى: «ئەي ئىران ھۆكۈمدارى! ماڭا كەلگەن مەلۇماتقا قارىغاندا، سەن زالالت يولىغا ئەگىشىپ، شەيتاننىڭ ئىغۋاسىغا بېرىلىپ، شىئە مەزھىپىنى تارقىتىۋېتىپسەن. سېنى ئالاھىدە ئاگاھلاندۇرىمەنكى، بۇ غەيرى، شەرىئىي مەزھەپتىن ۋاز كېچىپ، ئەھلى سۈننەت جامائەسىگە قايتقىن، بولمىسا ياققان ئىسياننىڭ يالقۇنى ئۆزەڭنى كۆيدۈرىدۇ، سەن پۈتۈنلەي خاتا يولىدىسەن. شەيتاننىڭ كاساپىتىدىن مەڭگۈ قۇتۇلۇش ئۈچۈن بۇ زالالتىڭدىن ۋاز كېچىپ، ھەق يولىغا قايت. ئەگەر مېنىڭ بۇ سۆزلىرىم سەن تەرەپتىن ئېتىبارغا ئېلىنمىسا، بەلكى ھېسابسىز كۆپ لەشكەرلىرىم بىلەن ئىراققا كىرىمەن ۋە ئۆتكۈر قىلمىچىمنى قولۇمغا ئېلىپ، سېنىڭ ئىسپاھان سارىيىنىڭ ھەرقانچە گۈزەل، گۈمبەزلىرى ھەرقانچە ئېگىز بولسىمۇ، ئۇنى يەر بىلەن يەكسان قىلىۋېتىمەن. مېنىڭ جازايىم ئىراق ئەھلى ئۈچۈن قىيامەتكىچە ئۇنتۇلمايدىغان دەرىجىدە شىددەتلىك بولىدۇ».

شاھ ئىسمائىل بۇ مەكتۇپنى جاۋابسىز قالدۇرغان بولۇشى مۇمكىن، شايبانىي بۇ ئىشنى ئۇنىڭ ئاجىزلىقىغا تاقاپ، قول ئاستىدىكى كەڭرى مەملىكەتنى يەنىمۇ كېڭەيتىش نىيىتىگە چۈشتى. خۇراساننىڭ جەنۇبىدىكى شەپقەتسىز ئۆزبېك ئوردىسى قەندىھارنىڭ نېرىقى تەرىپىگە كېچىپ ئۆتتى. ئۇلار شۇ تەرىقىدە كىرمان ئۈستىگە ھۇجۇم قىلىشقا ھازىرلىق قىلىۋاتقان پەيتتە شاھ ئىسمائىل ھۇجۇمنى توختىتىش قەستى بىلەن شايبانىيغا ۋەكىل ئەۋەتتى. شايبانىي يەنە دوق قىلىش ۋە پوپوزا بىلەن جاۋاب بەردى: سويىغا قەلەندەرلەر مەخسۇس سەدىقە ئىشلىتىغان كاسكۇل (كاسا) ۋە ھاسا ئەۋەتتى ۋە تۆۋەنكىدەك مەكتۇپنى يازدى: «بۇ ھەدىيەلەرنى قوبۇل قىلغىن. بۇلار سېنىڭ ئاتاڭدىن قالغان مىراس ئالامەتلىرىدۇر. ئەمما، مەن مەشھۇر ئۇلۇغ بوۋام چىڭگىزدىن مىراس بولغان قىلچى ۋە ھاكىمىيەتنى ئالدىم. ئەگەر سەن ئۆزۈڭنىڭ تىلەمچىلىك ئۇنۋانىڭدىن رازى بولمىساڭ، ئۆز مۇئامىلەڭدىن كۆرۈپ، ئۆزۈڭدىن رەنجىگىن».

مىرخاندنىڭ رىۋايىتىگە قارىغاندا، شاھ ئىسمائىل بۇنىڭغا قارشى: «خوپ، ئەگەر مەن دەرۋىش بولسام، ئۇلۇغ ئىمام رىزانىڭ قەبرىنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن مەشھەدكە بېرىش پىكرىدىمەن. سەن بىلەن شۇ يەردە ئۇچرىشىمىز» دېگەن. شاھ ئىسمائىل ئۇرۇش سەپىرىگە تامامەن تەييار ئىدى. شايبانىي بولسا، تىك قىيالار ئارىسىدا جايلاشقان فىروز كوھى قەبىلىسىنىڭ ئىسيانى سەۋەبىدىن جەنۇبقا ھەرىكەت قىلىشنى توختىتىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇلارنى جازالاش بىلەن ئاۋارە بولۇۋاتقان پەيتتە، شاھ ئىسمائىلنىڭ كۈچلۈك بىر قوشۇن بىلەن مەشھەد تەرەپكە بېرىشى ھەققىدە خەۋەر ئېلىندى. بۇنىڭ ئۈستىگە، يەنە سىر دەريادا قىرغىزلارغا قارشى كۈرەش قىلىۋاتقان ئوغلى مۇھەممەد تېمۇرنىڭ مويۇنسىز ھەسەننىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ دەھشەتلىك ھالدا يېڭىلىگەنلىكى ھەققىدە ماۋەرائۇننەھردىن پەۋقۇلئاددە تەئەججۈپلۈك ۋە قايغۇلۇق ئىككىنچى بىر خەۋەر يېتىپ كەلدى. شۇ تەرىقىدە شايبانىيىنىڭ كۈچلۈك قولىغا، ئۆتكۈر كۆزىگە ئەينى ۋاقىتتا ئۈچ تەرەپتىن زەربە سېزىلدى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، ئۇزاق سەپەر مۇشەققەتلىرى بىلەن ئۇنىڭ لەشكەرلىرى چارچىغان ۋە بوشىشىپ قالغان ئىدى. شايبانىيىنىڭ ئۆزىمۇ مەرۋىدە، ئامۇ دەريانىڭ نېرىقى تەرىپىگە كېتىش ياكى دۈشمەننى چۆلىنىڭ ياقىسىدا كۈتۈش توغرىسىدا قەتئىي بىر قارارغا كېلەلمىدى. ھالبۇكى بۇ پەيتتە شاھ ئىسمائىل دامغان، سەبزىۋار، نىشاپۇرنىڭ ساقچى ئەسكەرلىرى بولغان ئۆزبېكلەرنى قوغلاپ، پەۋقۇلئاددە سۈرئەت بىلەن مەشھەدكە يېقىنلاشماقتا ۋە دەھشەتلىك قوشۇن گۈرۈھلىرى بىلەن تاجاۋۇزنى داۋام قىلدۇرماقتا ئىدى. شۇنداق ئەھۋالدا شايبانىي ھېچقانداق جايدىن ياردەم ئېلىشقا ئىمكانىيەت قىلالمىدى. نەتىجىدە ئۇنىڭ ئۈچۈن يىگانە چارە - ۋاقتى يېتىپ ياردەم كېلىپ قالسا، قامالدىن قۇتۇلۇپ

چىقىپ كېتىش ئۈمىدى بىلەن مەرۋى قەلئەسىنىڭ تاملىرى ئىچىدە ئۆزىنى ھىمايە قىلىشتىن ئىبارەت بولدى. شايىبىنى مەرۋىگە كىرىۋالسا، ۋاقىتتىن ئۆتۈۋېلىشنى بىلگەن شاھ ئىسمايىل ھىلە كۆرسىتىشكە ئۆتتى. ئۇ شايىبىنىگە قېيىدىغان ھالەتتە تۆۋەندىكى مەزمۇندا مەكتۇپ ئەۋەتتى: «سەن مېنى ئەزەربەيجاندا زىيارەت قىلىشقا ۋەدە بەرگەنىدىڭ. لېكىن سۆزۈڭدە تۈرمىدىڭ. شەخسەن مەن ئۆزۈم خۇراسانغا كەلدىم. شۇنىڭ ئۈچۈن سەن مېنى قوبۇل قىلىشنى خالىمايسەن. مۇساپىرنىڭ ئالدىدا دەرۋازىلىرىڭنى يېپىۋالدىڭ. مەلۇم بولدىكى، ھازىر سەن بۇ يەردە يوشۇرۇنۇپ ئېلىشنى خالىمايسەن. ئىران ۋە ئەزەربەيجاندىكى مەلۇم ۋەقەلەر مېنىمۇ قايتىشقا مەجبۇ قىلدى. شۇ سەۋەبتىن مەن بۇ يەردىن ئەسكەرلىرىمنى ئېلىپ كېتىمەن. كۆرۈشۈشىمىزنى تەقدىرگە ھاۋالە قىلىشقا قارار قىلدىم.»

سۆز ئاخىرىدا ئىشمۇ بېجىرىلدى. ھىيلىگەر ئىران ھۆكۈمدارىنىڭ ئەسكىرى قايتىشقا باشلىدى. قايتۇرما ھۇجۇم باشلاندى. چارچىغان ۋە ئاز مىقداردا قالغان ئۆزبېك ئەسكەرلىرى شەخسەن شايىبىنىنىڭ قوماندانلىقىدا چېكىنگۈچى ئەسكەرلەرنىڭ ئارقا تەرىپىدىن ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى مۇرغاپنىڭ نېرىقى تەرىپىگىچە قوغلىدى. شۇ چاغدا ئارقىسىدىكى كۆۋرۈكنىڭ بۇزۇلغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۆزلىرىنىڭ ھىلە قۇربانى بولۇشقانلىقىنى چۈشەندى. 17 مىڭغا قەدەر ئىرانلىق ئۆزبېكلەرنى بىر دائىرە ئىچىگە ئوراپ ئالغاندىن كېيىن، دەھشەتلىك سۈرئەتتە قانلىق جەڭ باشلىنىپ، شايىبىنىنىڭ ھالاكىتى بىلەن ئاياقلاشتى. دۈشمەنلىرى ئېتىراپ قىلغىنىدەك، ئۆزبېكلەر ھالاكىتىنىڭ مۇقەررەر ئىكەنلىكىنى بىلىپ ھەقىقىي قەھرىمانلىق بىلەن قارشى تۇردى. ئۆزبېكلەرنىڭ يېرىمى ھالاك بولۇپ، شايىبىنى بىر نەچچە سادىق ۋە قەھرىمان تەرەپدارلىرى بىلەن ئىرانىيلارنىڭ زىچ سەپلىرىنى بۇزۇپ چىقىپ جەڭنى ئاخىرغىچە داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ ساراي دائىرىسىگە كېتىشكە ھەرىكەت قىلدى. لېكىن، ناھايىتى تېزلا تۈتۈلۈپ قالدى ۋە پۈتۈن تەرەپدارلىرى بىلەن بىرلىكتە قەتلى قىلىندى. ئۇنىڭ نۇرغۇن يېرىدىن يارىلانغان گەۋدىسى مۇشۇ خارابە ئىچىدە ئۆلتۈرۈلگەنلەر ئارىسىدىن تېپىلدى.

شايىبىنى قەھرىمانلارچە ھالاك بولغان ۋاقتىدا 61 ياشتا ئىدى. شاھ ئىسمايىل ئۇنىڭ باش چانلقىنى ئالتۇن بىلەن قاپلىتىپ، قاچا ئورنىدا پايدىلاندى. ئىككىنچى بىر رىۋايەتكە قارىغاندا، ئۇنى ئىستانبولغا، سۇلتان بايەزىدقا ئەۋەتكەن ئىمىش. چۈنكى ماۋەرائۇننەھر ھۆكۈمدارى بىلەن سۇلتان بايەزىد ئوتتۇرىسىدا ھەربىي ئىتتىپاق بار ئىدى. شايىبىنىنىڭ ئوڭ قولى گەۋدىسىدىن ئېلىنىپ، تۆۋەندىكى مەزمۇندا مەسخىرىلىك بىر خەت بىلەن ئۆزبېكلەرنىڭ تەرەپدارى بولغان، مۇزاندېران ھاكىمىغا ئەۋەتىلگەن ئىكەن. خەتتە مۇنداق سۆزلەر يېزىلغان: «سەن ھەر ۋاقىت شايىبىنىنىڭ تەرىپىنى ئېلىشنى ئىستەيتتىڭ. پەقەت ئۇنىڭ تىرىكلىكىدە بۇ ساڭا نېسىپ بولمىدى. شۇ تىلىكىڭ ئەمەلگە ئاشسۇن دەپ شاھ ئىسمايىل ھازىر ساڭا شۇ ھامىيىڭنىڭ قولىنى بەردى» بۇنى ئىران تارىخچىلىرى نەقىل كەلتۈرگەن. ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخچىلىرىنىڭ ئېيتىشلىرىغا قارىغاندا، ئۇنىڭ مىيىتى ئۆزى تەرىپىدىن سەمەرقەندتە بىنا قىلىنغان گۈزەل بىر مەدرىسە ئىچىدە ھىجرىيە 916 (مىلادىيە 1510) - يىلىدا دەپنە قىلىنغان ئىكەن. ئۇنىڭ ۋاپاتى ھەم تارىخى، شۇنىڭدەك مەقبەرىسىمۇ بىر شېھىتىنىڭ زىيارەتگاھى سۈپىتىدە ئامما تەرىپىدىن ئەزىزلەنمەكتە.

شايىبىنى مۇھەممەد ھەقىقەتەن ئۆزگىچە بىر زات ئىدى. خۇسۇسەن تارىخىي جەھەتتىن مەشھۇر. ماۋەرائۇننەھرنىڭ سىياسىي جەھەتتىن ئەھمىيەتسىز بىر مۈلكى - بۇخارا خانلىقىدىكى ئىنقىلاب نۇقتىسى دەل ئۇنىڭ دەۋرىدە باشلانغان شايىبىنىنىڭ شەخسىيىتىنى ھۆرمەتكە سازاۋەر قىلىدۇ. شۇنداقلا ھەقىقەتەن ئۆزگىچە بىر زات ئىدى. خۇسۇسەن تارىخىي جەھەتتىن مەشھۇر. ماۋەرائۇننەھرنىڭ سىياسىي جەھەتتىن ئەھمىيەتسىز بىر مۈلكى - بۇخارا خانلىقىدىكى ئىنقىلاب نۇقتىسى دەل ئۇنىڭ دەۋرىدە باشلانغان شايىبىنىنىڭ شەخسىيىتىنى ھۆرمەتكە سازاۋەر قىلىدۇ. شۇنداقلا ھەقىقەتەن ئۆزگىچە بىر زات ئىدى. خۇسۇسەن تارىخىي جەھەتتىن مەشھۇر. ماۋەرائۇننەھرنىڭ سىياسىي جەھەتتىن ئەھمىيەتسىز بىر مۈلكى - بۇخارا خانلىقىدىكى ئىنقىلاب نۇقتىسى دەل ئۇنىڭ دەۋرىدە باشلانغان شايىبىنىنىڭ شەخسىيىتىنى ھۆرمەتكە سازاۋەر قىلىدۇ.

شايىبىنىنىڭ ھايات تارىخىدا ئېتىبارغا سازاۋەر ئالاھىدە ئۈچ مۇھىم نۇقتا بار: ئۇ ئالدى

بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيالىقلارنىڭ ئىچكى كۈچلىرىگە تايىنىپ ھەربىي يۈرۈشلەرنى قىلغان ۋە ئاخىرى چېگرىسى ئامۇ دەريا دائىرىسىدىن ناھايىتى ئۇزاققا سوزۇلغان بىر مەملىكەتنى بەرپا قىلغان بۈيۈك ساھىبىقىراننىڭ ئاخىرقىسى ئىدى. بۇنىڭدىن كېيىنكى جەڭگىۋار يولباشچىلار، ماھارەت ۋە ھىرىسمەنلىكى قانچىلىك چوڭ بولسىمۇ، بۇ جەھەتتىكى بەخت - ئامەتكە ئېرىشەلمىدى. ئىچىدىن كۈچەيگەن ئىران غەربتىكى بۇخارا ۋە سەمەرقەند ئەللىرى ئۈچۈن يېڭىلىمەس، يۈكسەك ۋە مېتىندەك بىر تام ھالىغا كەلدى. ئىككىنچىدىن، بۇندىن كېيىن ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيادا قەبىلىلەر ئۇرۇش قەتئىي تۈگىدى. ئۆزبېكلەر توران يايلىقىدىن غەربىي جەنۇبقا چۈشكەن قەۋملەرنىڭ ئەڭ ئاخىرقى قەبىلىسى بولىدۇ. ئۈچىنچىدىن، ئامۇ، سىر دەريالىرىنىڭ نېرىقى تەرىپىدىكى مۇسۇلمانلار بىلەن غەربىي ئاسىيادىكى دىن قېرىنداشلىرى ئوتتۇرىسىدا ناھايىتى يېقىن بولمىسىمۇ، دائىمىي بىر ئالاقە بار ئىدى. تېمۇرىيلارنىڭ ئىنقىرازى ۋە ھالاكەتلىرى بىلەن بۇ ئالاقە تامامەن يوقالدى. خۇسۇسەن، سەپەۋىيلەرنىڭ شىئەلىكلەرنى قۇۋۋەتلىشى سەۋەبىدىن ئالاقىنىڭ ئۈزۈلۈشى يەنىمۇ جىددىيلەشتى، بۇ ئايرىمچىلىق ۋە مەزھەپچىلىك بىلەن سەپەۋىيلەر ئىسلام گەۋدىسىنى ئىككىگە ئايرىپ تۇرىدىغان بىر قوزۇق قاقتى.

شايبانىنىڭ كۆچمەنچى قوۋملىرى بىلەن بۇ ئۆلكىنىڭ شىمالىي تەرىپىگە يۈرۈش قىلىشى، بۇ يەردە تامامەن مەلۇم دىنىي، ئىجتىمائىي ئۆزگىرىش قىلىنغان (شىئەلىك تارقىلىشى) ۋاقتىغا توغرا كەلگەنلىكى ئۈچۈن ماۋەرائۇننەھر تېخىمۇ تېز رەك مۇستەقىل بولۇۋالدى: ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردىكىگە ئوخشاش ماۋەرائۇننەھرنىڭ سۇ چېگرىسى توران بىلەن ئىران ئارىسىدا ئاساسىي بىر چېگرا ھالىنى ئالدى.

شايبانىنىڭ شەخسىي خۇسۇسىيەتلىرى توغرىسىدا شۇلارنى ئېيتىش مۇمكىن: ئۇ، ھەر ھالدا ئۆزىنىڭ ئىرانلىق دۈشمەنلىرى تەرىپىدىن، تەسۋىرلەنگىنىدەك، نېمىنى خالىسا، شۇنى ئىجرا قىلىشقا تىرىشىدىغان ۋەھشى بىر ئادەم ئەمەس ئىدى. مەسىلەن، ئۇ زاماننىڭ روھانىي ئۆلىمالىرىغا چوڭ ھۆرمەت، ھەتتا بالىلارچە ئىتائەت قىلىپ، بارلىق ئۇرۇش سەپلىرىدە ئۆزى بىلەن بىللە كىچىككىنە بىر كۈتۈپخانىسىنى ئېلىپ يۈرەتتى. تېمۇرگە ئوخشاش بۇ ھەم دەمەشق ۋە ھەلەپ ئۆلىماسى بىلەن دىنىي مۇنازىرىلەرگە قاتناشقان. قۇرئاننىڭ بەزىبىر ئايەتلىرى ھەققىدە ھىراتنىڭ پىشقەدەم تەفسىرچىلىرى بولغان قازى ئىختىيار ۋە مۇھەممەد يۈسۈپكە ئېتىراز بىلدۈرگەن ئىدى. بابۇر شايبانىنىڭ مەنىسىز ۋە لەززەتسىز شېئىرلارنى يازغانلىقىنى، ئۇلارنى مۇنبەردە ئوقۇشقا ئەمىر قىلغىنىنى ئىستېھزا بىلەن بايان قىلىدۇ. ئەسلىدە بولسا، بۇ ئۇرۇش ئادىمى مائارىپ ۋە مەدەنىيەت ھەققىدە ئۆز دەۋرىنىڭ روھىدىن تولۇق خەۋەردار ۋە زامانىسىدىكى شائىرلارنىڭ كۆپىنچىسىدىن ئارتۇق دەرىجىدە قەلەم ئىگىسى ئىدى. چۈنكى ئۇنىڭ شېئىرلىرى دۈشمەنلىرىنىڭ پىكرىنىڭ ئەكسىچە بولۇپ، بۈيۈك بىر ئىقتىدار ۋە گۈزەل تەبىئەتكە تەئەللۇق ئىكەنلىكىنى، ئۇ ھەم تۈركىي، ھەم فارسىي، ھەم ئەرەبىي تىللاردىنمۇ خەۋەردار ئىكەنلىكىنى كۆرسەتتى. سۇلتان ھۈسەيىن مىرزىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، بىر سىقىم دانغا مۇھتاج بولۇپ قالغان كۆپلىگەن ئۆلىمالار شايبانىدىن ھىممەت كۆردى. ئۇ ئۆلىمالارنى خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇپ، تېگىشلىك ئورۇنغا ئىگە قىلدى. بۇخارا، سەمەرقەند، تاشكەنتتە مەدرىسە ۋە مەسچىتلەر سېلىشقا ئەمىر قىلدى. ھەتتا ھەربىي يۈرۈشلەردىمۇ ئۆز ئەتراپىدا بىر نەچچە ئۆلىمالار بولۇپ بۇلار ئۇنىڭغا ھۆرمەت ۋە ساداقەت كۆزى بىلەن تىكىلەتتى. گەرچە ئۆزبېك نامى ئۆزىنىڭ پەيدا بولۇش ۋاقتىدا ۋە كېيىنرەك، ھەتتا ھازىرمۇ ھەم ئىرانىيلار نەزەرىيە يامانلىق ۋە ھىشىلىك بىلەن بىر مەنىدە قوللىنىلىشىمۇ، بۇ سۆزلەر بىر تەرەپلىمە ۋە شايبانىغا نىسبەتەن توغرا ئەمەس. چۈنكى ئۇ مائارىپ جەھەتتىن، ئالدىنقى تېمۇر شاھزادىلىرىنىڭ كۆپىنچىسىدىن تۆۋەن ئەمەس ئىدى. (داۋامى كېيىنكى ساندا)

ئىلاھنامە

پەرىدەدىن ئەتتار

ئۆزبېكچىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: بۇغدا ئابدۇللا

داستاننىڭ باشلىنىشى

بىرىنچى ماقالە

راۋىي نەقىل قىلۇر كىم، بىر زامانلاردا بىر خەلىپىنىڭ ئالتە ئوغلى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئالىمجاناب، مەغرۇر ۋە يۈكسەك ھىممەتلىك بولۇپ ئۆسكەنىدى. ھەممىسى زامانە ئىلىملىرىنى ئۆزلەشتۈرۈپ دانىشمەن بولغان. ئەمما ھەر بىرى ئىلىمنىڭ مۇئەييەن بىر ساھەسىدە ماھىر ئىدى. قىزىقىش ۋە ئىنتىلىشلىرىدە ئالاھىدە كۆزگە تاشلىناردى. ئاتا بىر كۈنى ئوغۇللىرىنى قېشىغا چاقىرتىپ، سۆز قىلدى: ئىلىم ئىبادەتتە قىلىنىشىمىز ۋە ھەر بىرىڭىز ئالەم ئىلىمىدە يېگانىنى دەۋران خەلىپە پەرزەنتلىرىسىز. ئېيتىڭلارچۇ، بالىلىرىم، قانداق ئارزۇ - ئارمانلىرىڭىز بار، دۇنيادىن نېمە ئىستەيسىزلەر؟ نېمەكى ئارزۇ - ئىستەكلىرىڭىز بولسا، ماڭا بايان ئەيلەڭ. ھەر بىرىڭىزنىڭ پىكرى ئويۇڭىزنى، ئېتىقادلىرىڭىزنى بىلىپ ئالاي، شۇنىڭغا قاراپ سىزلىرىگە يول كۆرسىتەي. ئىلىم ئىبادەتتە قىلىنىشىمىز ۋە ھەر بىرىڭىزنىڭ پىكرى ئويۇڭىزنى، ئېتىقادلىرىڭىزنى بىلىپ ئالاي، شۇنىڭغا قاراپ سىزلىرىگە يول كۆرسىتەي.

تۇنجى ئوغلى سۆز ئېلىپ مۇنداق دېدى: **— جاھانكەشتە ئاقىللاردىن ئىشتىشىمچە، بوربان مەملىكىتى شاھىنىڭ بىر ساھىبجامال قىزى بار ئىمىش. ئۇ ھۆسنۇ نازاكەتتە تەنھا ئىكەن، جامالى يەرۇ كۆككە شولا چاچار كەن. مېنىڭ ئارزۇيۇم شۇ قىزنى ئىزدەپ تېپىپ، ئۇنىڭغا ئۆيلىنىش ... ئاتىسى ئوغلىنىڭ بۇ سۆزىدىن خاپا بولدى ۋە مۇنداق جاۋاب قايتۇردى:**

— بۇ شەھۋەتپەرەسلىك، سەن شەھۋەت ھېرىسىدىن مەست سەن. جىنسىي ئالاقە ۋە تاناسۇل ئەزالىرىغا قۇل بولغان ئادەمنىڭ ئۆمرى بىھۇدە ئۆتىدۇ، ۋۇجۇدى ناچار ئىشلارغا سەرپ بولىدۇ. ئەمما مەرتلىك، يەنى دەرۋىشانە ساداقەت يولىغا كىرگەن خاتۇنلار بۇ شەھۋەت بەندىدىن ئازاد بولسا، ئۇ خۇدا يولىغا كىرگەن ئەرەنلەرنىڭ شاھىغا ئايلىنىدۇ. مەن ھېكايەت قىلاي، سەن ئىشىت، پىكىرقىل، كۆزۈڭنى ئاچ، چۈنكى پاك خوتۇننىڭ ئايىغى ئاستىدىكى تۇپراقنى كۆزگە توتتيا قىلغۇلۇق. سەن ھەم ئوشبۇ ھېكايەتنى تېڭلاپ، خوتۇن ساداقىتىدىن ئىبرەت ئال، ئۇنىڭ ساپاسى يامغۇرى بىلەن ھېرىسۇ شەھۋەت ئوتىنى ئۆچۈر.

ئايال ساداقىتى

خۇراساندا بىر ئايال بار ئىدى، پاكىز خۇلۇقلىق، پاك سىيرەت^① ئىدى. ھۆسنو جامالدا تەڭسىز، ئاي ۋە قۇياش ئۇنىڭ يۈزىدىن ئەندىزە ئالغاندەك... ئەدەبۇ ھەلىملىكى^②، تەۋەززۇ ۋە ھاياسى يۈرەكلەرنى مەپتۇن ئېتەر ئىدى. چىچى بويى بىلەن باراۋەر، ھەلقە - ھەلقە زۇلفى كۆڭۈل قۇشنىڭ تۈزىقى. كۆزلىرى ئاھۇنىڭكىدەك شەھلا، قاشلىرى ئۇستا نەققاشلار سىزغان نازۇك نەقىشكە ئوخشايتتى. ئايالنىڭ نامى ئەل ئارىسىدا داستان ئىدى. ئۇنىڭ سۆزى خىزىر ئىچكەن ئابىھاياتتەك كىشىگە جان بېغىشلار، ھېقىق لەۋلىرى ئارىسىدىكى مەرۋايىتتەك قاتار چىشلىرى پەرۋەردىگارىنىڭ سۈنئىدىن^③ نىشانە ئىدى. ئۇنىڭ نامىنى ئىشىتىش، تەرىپىنى ئېتىشىنىڭ ئۆزى ئادەملەرگە ھالاۋەت بېغىشلار ئىدى. ئەمما بۇ ئايال شۇنچىلىك ھۆسنو جامال بىلەن بىرگە، ساداقەتۇ ۋاپادا ھەم يېگانە ئىدى. چەرخى گەردۇن^④ ئۇنى شىرئەرنلەر^⑤ قاتارىدا ساناپ، ئاۋايلاپ ئاسرار ئىدى. ئۇ بىر بەختىيار ئىنساننىڭ جۈپتى ھالالدىن بولۇپ، ئېرىنى چەكسىز سۆيەر، پاك خانەداننىڭ^⑥ نۇرىدەك يارىنىڭ قەلبىنى يورنتار، ئاڭا ئالەم - ئالەم ساداقەت بېغىشلار ئىدى. كۈنلەردىن بىر كۈن ئايالنىڭ ئېرى ھەجگە سەپەر قىلماقچى بولدى. بىر ئۆكسى بار ئىدى. ھەجگە كېتىش ئالدىدا ئۆكسىنى ھۈزۇرغا چاقىرىپ، ساھىبجامال خوتۇنىنى ئۇنىڭغا تاپشۇردى. ئۆيۈمگە بېگانە ئەركەك قەدەم باسمىسۇن، يەڭگەڭنىڭ ئىسسىق - سوغۇقىدىن خەۋەر ئېلىپ، سودا - سېتىقنى قىلىپ بېرىپ تۇر، موھتاجلىق كۆرمىسۇن، دوستىغا زار، دۈشمەنگە خار بولمىسۇن، دەپ تاپىلدى. مالۇ مۈلكىنى ئۆكسىنىڭ قولىغا تاپشۇردى. ئەمما ئۇكا ناكەس ۋە ناھەلى كىشى بولۇپ، مەردلىك ۋە نومۇس، سىدىقۇ ساداقەت، ئەھدۇ ۋاپادىن بېبەھرى^⑦ ئەر ئىدى. ئۇ ئاكسىغا خىيانەت قىلدى. ئاكسى ئالدىدا ئېيتقانلىرىڭىزنى بېجىرمەن، ئاماننىڭىزنى قايتىپ كەلگۈچە ساقلايمەن، دەپ ۋەدە بەرگەن بولسىمۇ لېكىن ئاكا جۈنەپ كەتكەچ، بۇ ۋەدىنى بۇزدى. ئەۋۋىلىدە سودا - سېتىقنى قىلىپ بەردى، روزىغارغا كېرەكلىك نەرسىلەرنى تەييارلاپ بەردى. بىراق بىر كۈنى ئۇ ئىش يۈزىسىدىن يەڭگىسىنىڭ ھۈزۇرغا كىردى، پەردە ئارقىسىدا ئولتۇرغان گۈزەل ئايالنى كۆرۈپ بىردىن كۆڭلى چۈشۈپ قالدى. بىتاقەت بولۇشقا باشلىدى، ھەتتا ھوشىنى يوقىتىش دەرىجىسىدە تىكىلىپ، ھەيران بولۇپ قاراپ قالدى. ھوشىنى يىغىشتۇرۇپ ئالغاج، ئۆزىگە تەنبە بەرمەكچى بولدى. ئەمما خىيالغا شۇ ئايالدىن باشقا نەرسە كەلمەس، قىيىنلىق ھاياتى كۆزىگە كۆرۈنمەيتتى. ئىشقى زورىيىپ، ئىلاجىنى تاپالماي، ئاخىر دەردىنى يەڭگىسىگە ئېيتتى. ئايالنى ئالداپ - سالداپ، گاھ زورلۇق، دوق ئىشلىتىپ، گاھ قىممەت باھا نەرسىلەر ۋەدە قىلىپ، ئۆزىگە رام ئەتمەكچى بولار ئىدى. ئەمما ئۇ پاك ئايالنىڭ ئىچىنى ئوت كۆيدۈرەتتى. ئايالنىڭ غەزىپى كەلدى، ئاھ چېكىپ نالە قىلغان ھالدا:

— خۇدادىن ئۇيالىمامسەن، قېنى ئاكاڭغا ساداقەت، قېنى ۋەدەڭگە ۋاپايۇ ئامانەتكە خىيانەت قىلماسلىق قەسىمى؟

ئايالدىن رەد جاۋابىنى ئىشىتكەن بۇ نامەرد ئادەم شەھەر قازىسى ئالدىغا بېرىپ، ئاكامنىڭ خوتۇنى بۇزۇق، زىنا بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، دەپ تۆھمەت قىلدى. بىزنىڭ خانەداننى خەۋپتىن قۇتقۇزۇڭ، دەپ دەۋا قىلدى. قازى ھەم سوراپ - سۈرۈشتۈرمەي، ھېلىقى

① پاك سىيرەت - پاك خۇلۇقلۇق.
 ② ئەدەبۇ ھەلىملىكى - مولايىملىق، خوشخۇيلىق.
 ③ سۈنئىدىن - سەنئىتىدىن.
 ④ چەرخى گەردۇن - چەرخى پەلەك.
 ⑤ شىرئەرنلەر - بەلۋان يىگىتلەر.
 ⑥ پاك خانەدان - پاك ئائىلە، ئۆي.
 ⑦ بېبەھرى - بەھرى ئالاماسلىق.

ئادەمنىڭ گېپىگە كىرىپ، ئايالنى گۇناھكار ھېسابلاپ، تاشبوران قىلىشقا ھۆكۈم ئەتتى. مەسۇمە ئايالنى چۆلگە ئېلىپ چىقىشتى، يول ياقىسىدىكى بىر ئېگىز جايغا باغلاپ تاشبوران قىلدى. ھەر تاماندىن تاش ياغدى، ئايال تاش زەربىدىن ماغدۇرسىزلىنىپ، ھوشىدىن كەتتى. ئۇنىڭ جېنى ئۈزۈلدى دەپ ئويلاپ، ئېگىزدىن يېشىپ، ئەلگە ئىبرەت بولسۇن ئۈچۈن، يول ئۈستىگە تاشلاپ كەتتى. قۇياش پېتىپ، كەچ كىردى، تۈن تارقاپ، كۈن يورىدى. تاڭ يورۇقىدا ئايال ھوشىغا كەلدى. باھار بۇلۇتىدەك زار - زار يىغلاپ، خۇداغا نالە قىلدى. نەرگەزدەك شەھلا كۆزلىرىدىن لالە يەڭلىغ قىزىل قان تامچىلىرى زەپىران يۈزى ئۈزرە ئاقاتتى. قازارا، تاڭ پەيتىدە بىر ئەرەبىي^① تۆگىسىگە مىنىپ شۇ يولدىن ئۆتۈۋاتقانىدى. ئۇ ئايالنىڭ نالىسىنى ئىشىتىپ تۆگىنى چۆكتۈرۈپ، ئايال ئالدىغا كەلدى.

— كىمەن، ئەي خوتۇن، — دەپ سوئال ئەتتى ئەرەبىي، — نېگە ئەھۋالنىڭ بۇنداق، كىم جەبىر ئەتتى ساڭا، گۇناھنىڭ نېمە؟
ئايال دەيدى:

— مەن بىر زارو ناچار، خەستە ۋە ئاپەتتىكى ئايالمەن. ئەھۋالىمنى سورىما، سۆزلەشكە ھالىم يوق.

— خۇدا يولىدا مەن ساڭا قارشىمەن، — دەيدى ئەرەبىي ۋە ئايالنى تۆگىسىگە ئولتۇرغۇزۇپ، ئۆيىگە ئېلىپ باردى، پەرۋىشلەپ داۋالدى. ئايال دەردلەردىن خالاس بولدى، يارىلىرى ساقايدى، ئەسلى ھالىغا قايتىپ، چىرايى ئېچىلدى. يەنىمۇ گۈزەل بولۇپ كۆرۈندى. بۇنى كۆرگەن ئەرەبىي ئايالغا ئاشىقى بىقارار بولۇپ قالدى. ئايالغا قاراپ، ماڭا تەگ، دەپ ئىلتىماس قىلدى. شۇندا مىسكىن ئايال كۆزىگە ياش ئېلىپ دەيدى:

— مېنىڭ تىرىك يۈرگەن ئېرىم بار، قانداق قىلىپ باشقا ئەرگە تېگمەن. ئايال بېشىدىن ئۆتكەن ۋەقەلەرنى ئەرەبىيگە سۆزلەپ بەردى. ئەمما ئەرەبىيگە ئايالنىڭ جاۋابلىرى كەسكىن ئەمەستەك تۇيۇلدى، مىننەتدارچىلىقنى مېھرىبانلىق دەپ خىيال قىلدى. ئۆزى ھەم ئارتۇقچە مېھرىبانچىلىقلار كۆرگۈزدى، بىر كۈنى خىلۋەتكە كىرىپ ئايالنى ئالدىغا چاقىردى ۋە مۇددىئاسىنى بايان ئېتىپ، ئوچۇقراق ۋە قەتئىيراق تەلەپ قىلىشقا باشلىدى. شۇندا بىچارە ئايال مەسۇملۇق بىلەن ئۇنىڭغا قاراپ دەيدى:

— ئەي دىنۇ دىيانەتتىن يۈز ئۆرۈگەن ئادەم، مەگەر خۇدانىڭ غەزىپىدىن قورقمايسەن. ھەق يولىدا ماڭا ياخشىلىق قىلىپ، دەردىمنى يەڭگىللەتتىڭ، ئۆلۈمدىن خالاس ئەتتىڭ، ئەمدى بولسا دېۋىلەرنىڭ ئىشىنى قىلىۋاتسەنغۇ، ياخشىلىقنىڭ گۇناھقا بەدەل ئەتمە، ئىمان كەبىسىنى خاراب قىلما، ئاخىر! شۇ تەلەپلەرگە كۆنمىگىنىم ئۈچۈن بالاغا گىرىپتار بولدۇمغۇ، بېشىمغا تاشلار يامغۇردەك ياغدىغۇ. ئەمدى سەن ھەم مېنىڭدىن شۇنى ئىستەمسەن؟ ناھاتكى پاكلىقىم، پاك دىيانەتلىكىمنى سەزمىگەن بولساڭ؟ ئەگەر ۋۇجۇدۇمنى يۈز پارە قىلساڭ ھەم پاكىز تېنىمنى بۇلغاشقا قويمايەن. ئېسىڭنى يىغ، شەھۋەت ئوتىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن جېنىڭنى ئەبىدىي ئازابقا قويما، بارغىن، قايت بۇ نىيەتتىن.

پاك دىيانەتلىك ئايالنىڭ سىدقۇ ۋاپاغا تولغان سۆزلىرىدىن تەسىرلەنگەن ئەرەبىي پىكىرىدىن قايتتى، مەسۇمە ئايالنى قىيامەتلىك سىڭىل دەپ قوبۇل ئەتتى. ئۆز ھەرىكىتى، گەپلىرىدىن ئۇيالىدى. پۇشايمان بولۇپ، ساراڭنىڭ ئىشىنى قىلدىم، دەپ خىجالەت چەكتى. ئەمما ئەرەبىيىنىڭ كۆسەيدەك قاپقارا بىر زەڭگى قولى بارئىدى. ئۇ بىر كۈنى ئايال ياشايدىغان ئۆيگە كىرىپ قېلىپ، ئاڭا كۆزى چۈشتى ۋە قارا قەلبىدە ئايالغا نىسبەتەن مۇھەببەت ئويغاندى. شەيدا بولغان قۇل ئىزتىراپقا چۈشۈپ، ئاھ - نالە قىلىشقا باشلىدى. ئايالنىڭ ۋىسالغا يېتىش ئارزۇسى كۆڭلىدىن قاتتىق ئورۇن ئالدى. تاقەت قىلالماي، ئەتىسى ئايالنىڭ ھۇزۇرىغا كىرىپ، كۆڭلىنى ياردى:

— مەن تۈن بولسام، سەن تولۇن ئايسەن، نېمىشكە تۈن ئاينى ئىستىمەسلىكى كېرەك؟

ئاي ھەم تۈنگە يارىشىدۇ. كەل بىرگە ئىشرەت قىلىمىز، — دەدى. مەسۇمە ئايال يەنە ئىزتىراپ يالقۇنىدا ياندى، قارا قۇلغا قاراپ دەدى:

خوجاڭ مەندىن شۇنى ئىستىدى، ئەمما مەقسىتىگە ئېرىشەلمىدى. ئەي يۈزى قارا بەت بەخت، ساڭا يول بولسۇن، بار، ئىشىڭدىن قالما. ئائۇمىد بولغان قارا قۇل غەزەپلىنىپ دەدى:

— لېكىن سەن مېنى بىلمەيسەن، مىكرىم تورىغا چۈشۈپ كۆرگىنىڭ يوق ھېلى. شۇنداق بىر نەپىرەڭ ئىشلىتەيكى، ھالىڭغا مايىمۇنلار يىغلىسۇن.

ئايال دەدى:

— نېمە قىلساڭ بەربىر، ئېيتقىنىڭغا كۆنمەيمەن. مەن ئەمدى ھېچ نەرسىدىن قورقمايمەن!

قۇلنىڭ ئاچچىقى كەلدى. ھىيلە تورىنى توقۇپ، ئاخىر بىر مۇدەھىش جىنايەتكە قول ئۇردى. خوجىسىنىڭ بۆشۈكتە ياتقان ئېمىۋاتقان بوۋىقى بارئىدى. بەتبەخت زەڭگى شۇ نارەسىدە گۆدەكنى ئۇيقۇلۇقىدا سويۇپ، كېيىن پىچاقتىكى قانلارنى ئاققۇزا — ئاققۇزا ئايال ياتقان ئۆيگە ئېلىپ باردى ۋە پىچاقنى ئاستا ئايالنىڭ ياستۇقى ئاستىغا تىقىپ قويدى. ئەتسى ئەتگەندە بالىنىڭ ئانىسى بالىنى ئېمىتىش ئۈچۈن بۆشۈككە يېقىنلاشقاندا، دەھشەتلىك ۋەقەنى كۆرۈپ، داد — پەرياد چەكتى ۋە ھوشىنى يوقىتىپ يىقىلدى. ھوشىغا كەلگەندە چاچلىرىنى يېيىپ، يۈزلىرىنى يولۇپ يىغلاشقا باشلىدى. ۋەقە ئۈستىگە كەلگەنلەر قان ئىزىدىن بېرىپ، پىچاقنى ئايال ياستۇقى ئاستىدىن تېپىۋالدى. بارچە بىر ئېغىزدىن نارەسىدىن شۇ خوتۇن ئۆلتۈرگەن، ئۇ شۇم، ئۇ قاتىل دەپ ئەيىب قويدى. ھېلىقى زەڭگى قۇل ۋە بالىنىڭ ئانىسى ئايالنى تۇتۇۋېلىپ، شۇنداق كالتەكلىدىلەركى ئۇنى سۆز بىلەن تەسۋىرلەش قىيىن، ئايال بېرىمجان بولۇپ سوزۇلۇپ قالدى.

ئەرەبىي ئۇنىڭغا قاراپ:

— ئەي خاتۇن، مەن ساڭا نېمە يامانلىق قىلدىم؟ كۆرسەتكەن مېھىر — شەپقىتىمگە مۇكاپاتنىڭ شۇمۇ، نېمىشكە ئايدەك بالىنى ئۆلتۈرۈدۈڭ، ئەيت؟! بىگۇناھ گۆدەكنىڭ قېنىنى نېمىشكە تۆكتۈڭ، خۇدادىن قورقىدىڭمۇ؟! ئايال ئەرەبىيگە يۈزلىنىپ دەدى:

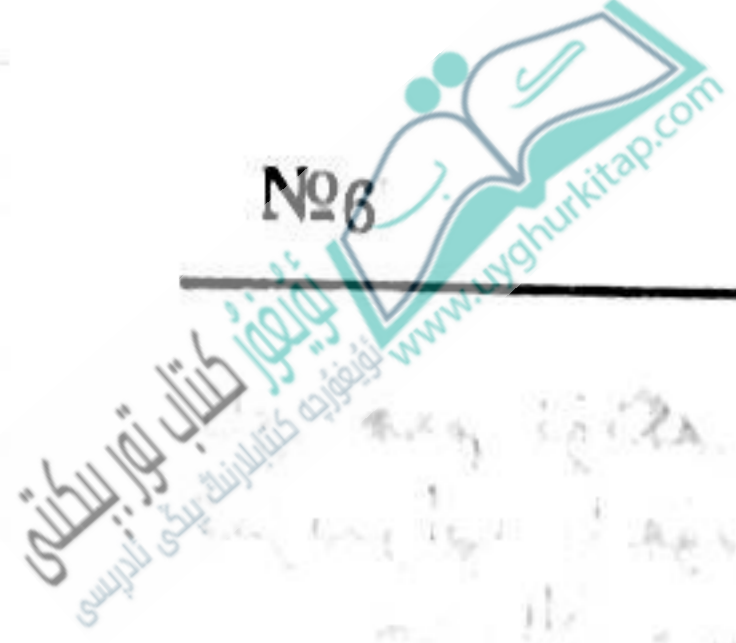
— خۇدا ساڭا ئەقىل ۋە دىن بەرگەن. تا ئەقلى ھوشۇڭنى يىغىشتۇرۇپ ئالمىساڭ، مەن ساڭا بىرەر نەرسە دېيەلمەيمەن. ئۆزۈڭ ئويلاپ كۆر، شۇنچە جاپالار چېكىپ، سەندىن ياخشىلىق كۆرگەن، ساڭا سىڭىل ئورنىدا بولغان مەندەك بىر مۇساپىر ئاجىزە شۇ مۇدەھىش ئىشنى قىلىشى مۇمكىنمۇ؟

ئەرەبىي دانا ئادەم ئىدى. ئايالنىڭ بۇ ئىشنى قىلمىغانلىقىغا ئىشىنەتتى. ئەمما ئايالنىڭ بۇ ئۆيدە ئەمدى ياشىشى مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ھەم بىلەتتى. چۈنكى بالىنىڭ ئانىسى ئەلەملىك ئىدى. ئەمدى ئىشەندۈرۈپ بولماستى. بۇ ئايالنى كۆرۈپ تۇرسا مۇسبەتتى يېنىكلەشمەيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەرەبىي ئايالغا مەخپىي ھالدا ئۈچ يۈز دەرھەم مەبلەغ بېرىپ، ئۆيدىن چىقىرىۋەتتى.

مەسۇمە جاپاكەش ئايالغا يەنە ئېغىر بولدى. ئۇ پۇلنى ئېلىپ يولغا چىقتى. يول يۈردى، يول يۈرسىمۇ مول يۈردى. كۈن قىزىغان پېشىن چاغدا بىر قىشلاققا كىرىپ باردى. قارىسا، قىشلاق ئوتتۇرىسىدىكى يول ياقىسىدا بىر دار قۇرۇلغان بولۇپ، ئەتراپىدا ئادەملەر يىغىلغان ئىدى. ئۇلار بىر نەۋقىران يىگىتنى دارغا ئېسىش ئۈچۈن تەييارگەرلىك كۆرمەكتە ئىدى.

ئايال توپقا يېقىنلىشىپ، نېمە گەپ بولۇۋاتقانلىقىنى سۈرۈشتۈردى. ئۇلار:

— بىزنىڭ قىشلاقىمىز ئەمىرنىڭ مۈلكى ھېسابلىنىدۇ، ئەمىر ناھايىتى زالىم ئادەم. ئۇنىڭ جارى ئەتكەن تەرتىپلىرىدىن بىرى شۇكى، ئولپاننى تۆلىيەلمىگەن ھەر بىر كىشى دارغا ئېسىلىشى كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن دار قىشلاق مەيدانىدا دائىمىي تۇرىدۇ. مانا بۇ يىگىت يىللىق سېلىقنى تۆلىيەلمىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن دارغا ئېسىلىۋاتىدۇ، دەپ جاۋاب

بېرىشتى. ئايال يەنە سورىدى:

— بىر يىللىق سېلىق مىقدارى قانچە؟
— ئۈچيۈز دەرھەم (دېرەم) دەپ جاۋاب بەردى ئۇلار. ئايال ئۆز - ئۆزىگە دەدى:
خۇدانىڭ ئىنايىتى بىلەن سەن تاشبوراڭدىن، زەڭگى قۇلنىڭ پىتىنىسىدىن قۇتۇلدۇڭ. ئەمدى
بىر بىچارىنى ئۆلۈمدىن قۇتقازساڭچۇ؟ شۇ ئەندىشە - ئوي بىلەن ئۇ ئەمىر ئادەملىرىگە قاراپ
دېدى:

— ئەگەر شۇ پۇلنى بەرسەم، يىگىتنى ماڭا ساتامسىلەر؟
ئۇلار رازى بولدى. ئايال يېنىدىن ئۈچيۈز دەرھەمنى بېرىپ، يىگىتنى قۇتقازدى. ئايال
يەنە يولغا راۋان بولدى. يىگىت پەقەت قۇتۇلغانلىقىغا خۇرسەند بولۇپ، دەرھال ئۆز
خالاسكارى ئايال ئارقىسىدىن يولغا چۈشتى. ۋاھ ئەجەب تەقدىرنىڭ ئويۇنىنى قاراڭكى، ئۇ
يىگىت ھەم ئايالغا يېقىنلىشىپ، ئۇنىڭ ھۆسنۇ جامالىنى كۆرگەچ، ئۇنىڭغا ئاشىق بولسا
بولامدۇ؟ ئالدىن ئايالدىن ئىلتىپات تىلىدى. بىراق رەد جاۋابنى ئىشتىكەچ، ساراسىمە
بولۇپ، پەرياد كۆتۈردى، يالۋۇرۇشقا باشلىدى. «نېمىشكە مېنى دار ئاستىدىن قۇتقازدىڭ،
داردىن قۇتقازدىڭ ئىشقا ئوتتۇرىغا ئاتتىڭ، ئۆرتىدىڭ كۆيدۈردۈڭ؟!» دەپ بوزلىدى. «ئەگەر
داردا جان بەرگىنىمدە، سېنىڭدەك ئاي يۈزلۈكنىڭ ئىشقى ئوتى مېنى كۆيدۈرەلمەس
ئىدى.» ئايال ئالدىدا بارار، يىگىت ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئەگەشكەندى. ئەمما يىگىت تاقەت
قىلالماي ھەر زامان ئايالنىڭ يېنىدىن ئۆتەر، يولنى توسۇپ، كۆزلىرىگە تىكىلىدىلەر،
ئىلتىجا قىلار، رازىلىق ئالامىتىنى سەزمەي، ئۈمىدسىزلىنىپ، بىر پەس توختاپ قالار ۋە
يەنە ئالدىغا قاراپ يۈگۈرەر ئىدى. يىگىت ئۆزىنىڭ ھالى - جېنىغا ئىچى ئاغرىمىغاندىن
كېيىن، ئايال ئۇنىڭغا قاراپ دەدى:

— ياخشىلىقنىڭ مۇكاپاتى مۇشۇمۇ، بېشىمغا بالا بولار دەپ سېنى قۇتقۇزغانىدىم؟
يىگىت ئېيتتى:

— كۆڭلۈمنى ئالدىڭ، بەلكى كۆڭۈل ئىچىدە جان بولۇپ قالدىڭ. قانداق قىلىپ
جاننى تېنىمدىن سۇغۇرۇپ تاشلاي، قانداق قىلىپ سەندىن يۈز ئۆرەي، ئاخىر؟
ئايال دەدى:

— بۇنداق مۇددىئادىن كەچكىن، چۈنكى ھېچ نەرسىگە ئېرىشەلمەيسەن.
ئايال بىلەن يىگىت ئېتىشىپ - تارتىشىپ، بىر دېڭىز ساھىلىغا يېقىنلاشتى. لەپتە
يۈك تولغان بىر كېمە تۇراتتى. ئۇ سودىگەرلەرنىڭ كېمىسى ئىدى. ئايال دەردىن قۇتقۇزغان
ھېلىقى يىگىت مۇددىئاسى ئەمەلگە ئاشمىغانلىقىنى كۆرگەچ، ئايالدىن ئۈمىدىنى ئۈزۈپ،
ئەلەمگە چىدىيالمى، ئۇنىڭغا قەست قىلىش پېيىغا چۈشتى. سودىگەرلەردىن بىرىنىڭ ئالدىغا
بېرىپ:

— مېنىڭ ئاي دەپسە ئاي، كۈن دەپسە كۈندەك ساھىبجامال بىر كېنىزىكىم بار. پەقەت
بىر ئاز مەغرۇرراق. باشقا ئەيىبى يوق. ئەگەر ئالسىڭىز، ساتماقچىمەن، — دەپ ئېيتتى.
بۇ گەپلەرنى ئىشتىپ تۇرغان ئايال ئاۋاز چىقىرىپ، مەن ئازاد كىشىمەن، چۆرى ئەمەسمەن،
مېنىڭ ئېرىم بار، دەپ ئەرزى داد قىلىسمۇ، لېكىن بىراۋ ئۇنىڭ گەپلىرىگە قۇلاق سالمىدى.
سودىگەر يۈز دىنار بېرىپ، ئايالنى سېتىپ ئالدى ۋە سۆرەپ تارتىپ كېمىگە ئېلىپ چىقتى.
ئالاھىدە جايغا ئورۇنلاشتۇردى. كېمە يولغا چۈشتى. سودىگەر ئايالنىڭ چېهرىسىنى
كۆرگەچ، دىلىدا شەھۋەت توفانى قوزغالدى. ئايالغا يېقىنلىشىپ، ئۆز نەپسىنى قاندۇرماقچى
بولدى. ئايال قاتتىق داد سېلىپ يىغلىدى:

— ئەي ئادەملەر، مۇسۇلمانمۇ سىزلەر، ئىمانىڭىز بارمۇ؟ مەن مۇسۇلمان قىزىمەن،
ئىمانلىقمەن. مەن كېنىزەك ئەمەسمەن، ئازاد ئايالمەن. ئۇ يىگىت سىزلەرنى ئالداپ مېنى
چۆرى دەپ ساتتى. مېنىڭ تىرىك يۈرگەن ئېرىم بار. ماڭا ئىشىنىڭلار، پەرۋەردىگار شاھىد.
سۆزلىرىمدە يالغان يوق. ئاخىر سىزنىڭ ھەم ئانىڭىز، سىڭلىڭىز، پەردە ئارقىسىدا تۇرغان

نارەسىدە قىزىڭىز باردۇر. ئۇلارغا بىرەر گەپ بولسا، قەلبىڭىزگە لەرزە كىرىپ، قەلبىڭىز پەرىشان بولمامدۇ؟ ئۆز ئايالىڭىز، قىزىڭىز، ئانىڭىزغا راۋا كۆرمىگەن نەرسىنى نېمىشقا ماڭا راۋا كۆرىسىزلىرى؟ ھىمايىسىز بىر ئايالغا رەھىمىڭىز كەلسۇن. بولمىسا تاڭلا خۇدايىمغا

نېمە دەپ جاۋاب بېرىسىزلىرى، مەن نېمە دەپ جاۋاب بېرىمەن؟! مۇقەددەس ئىدى. سۆزلىرى كېمە ئەھلىگە تەسىر قىلدى. ھەممىسى ئايالغا رەھىم قىلىپ غەمخور بولدى. بىراق، مىڭ ئەپسۇس، بۇ ئۇزاققا سوزۇلمىدى. كېمە ئەھلىدىن قاي بىرىنىڭ كۆزى ئايالغا چۈشسە، ئاشىقى مۇپتىلا بولاتتى. ئۇلارنىڭ بىر - بىرلىرى بىلەن بولغان سۆھبەتتە، غەيۋەتتە شۇ ئايال ھەققىدە ئىدى. پۈتۈن كېمە ئەھلى قەلبىنىڭ كەبىسى شۇ ئايال ئىدى.

شۇندا بۇ مەسۇمە ئايال تاقت قىلالماي، بىر كۈنى پەرۋەردىگارى ئەلەمگە نالە ۋە ئىلتىجا قىلدى:

— ئەي بىرۇ بارىم، يالغۇز تايانچىم، مەدەتكارىم، باشقا ئىلاجىم قالمايدى، مەيلى جېنىمنى ئالساڭمۇ مېنى بۇ شەھۋەت توپاندىن، بۇ ناگاھانىي بالالاردىن خالاس ئەت! پەقەت سەندىن پاناھ سورايمەن. ئىمانىمغا دەز كەتمىسۇن، نومۇسۇم بولغانمىسۇن!

ئايالنىڭ نالىسى دېڭىز ئۈزرە تارىلار، يىغىسىغا سۇدا بېلىقلار، ئاسماندا يۇلتۇزلار چىدىيالىماي كۆز يېشى تۆكەر ئىدى. ئەمما ھىرس توپانى قەلبىلەرنى مۇزلاتقان كېمىدىكى ئەركەكلەرگە بۇ نالە - پىغانلار تەسىر ئەتمەس ئىدى. شۇ پەيت ئايالنىڭ دۇئالىرى مۇستەجاپ بولۇپ، دېڭىز ئۈستىدە بىر شامال قوزغالدى. شامال ئىسسىق ئىدى. ئاستا - ئاستا ئۇ

يالقۇنغا ئايلىنىدى. چوڭ يالقۇن ھالقىسى ۋۇجۇدقا كەلدى ۋە بۇ يالقۇن كېمىگە يۈنەلدى. ئۇ كېمە ئۈستىدە بىر لەھزە پەيدا بولدى - يۇ، كېمە ئەھلىنى پۈتۈنلەي كۆيدۈرۈپ كۈل قىلدى. ئەمما، ماۋۇ غايىب ئىشنى قاراڭكىم، كېمىگە، ئۇنىڭ ئىچىدىكى يۈكلەرگە ۋە ئايالغا

ھېچبىر زىيان - زەخمەت يەتمىگەن ئىدى. ئايال پەرۋەردىگارىغا شۈكرانلەر قىلىپ، ئىككى رەكئەت ناماز ئوقۇدى. زار - زار يىغلىدى. ئۇ ئەمدى كېمىدە يالغۇز ئۆزىلا قالغان ئىدى، نېمە قىلىشىنى بىلمەس، تەۋەككۈل يا خۇدا، دەپ ئىبادەت بىلەن مەشغۇل بولار ئىدى.

كېمە پەرۋەردىگارىنىڭ قۇدرىتى بىلەن بىر ئاباد مەملىكەت ساھىلىغا قاراپ بارماقچى ئىدى. ئۇزاقتىن قىرغاق كۆرۈنگەن، ئايال ئەركەكچە كىيىملەر كىيىۋالدى. بىر مۇددەتتىن سوڭ كېمە شەھەر بەندەرگاھىغا كىرىپ باردى. قىرغاقتىكىلەر سودىگەرلەرنىڭ ھەشەمەتلىك،

باي كېمىسىنى كۆرۈپ، پېشىۋاز چىقتى. لېكىن كېمىدە بىر ياش «يىگىت» تىن ئۆزگە جان يوق ئىدى. بۇنى كۆرۈپ ھەيران بولغان ئادەملەر، كېمىنىڭ ئادەملىرى قېنى، بىر ئۆزۈڭ قانداق قىلىپ، ئۈزۈپ كەلدىڭ، دەپ «يىگىت» نى سوئالغا تۇتتى. «يىگىت» ئۇلارغا

مۇراجىئەت قىلىپ، بۇنىڭ سەۋەبىنى، ئەھۋالىمدا نېمىلەر كەچكەنلىكىنى پەقەت پادىشاھقا ئېيتىمەن، دەپ تۇرۇۋالدى. شاھقا بۇ ۋاقىتتىن خەۋەر يەتكۈزدىلەر. شاھ ھەم قىزىقىپ بەندەرگاھقا يېتىپ كەلدى. ئەمما ئايال ئىكەنلىكىنى شاھقا سەزدۈرمىدى.

كېمىنى ۋە ئۇنىڭكى جىمى بايلىقىنى ساڭا ئىنئام ئېتىمەن، — دېدى ئايال پادىشاھقا قاراپ، — سەندىن ئىلتىماسم شۇكى، ماڭا ئاتاپ دېڭىز قىرغىقىدا بىر ماكان قۇرساڭ، مەن ئاشۇ يەردە تائەت - ئىبادەت قىلاي، نامەردلەر ۋە بەدىكىردارلاردىن مېنى ھىمايە قىلغىن.

ئۇلار ماڭا يېقىنلاشمىسۇن. ئۆز ھالىمغا قويسۇن. شاھ ۋە ئۇنىڭ ئەمەلدارلىرى «يىگىت» نىڭ ھىممەتتۇ كارامىتى، سىدىقۇ ساداقىتىنى كۆرۈپ، گەپلىرىگە ئىشەندى ۋە ئىلتىماسىنى بەجا كەلتۈردى.

ئىبادەتخانا قۇرۇلغاندىن كېيىن، پەرىشتە مەجەزلىك مەسۇمە ئايال ئاشۇ جايغا كۆچۈپ كىردى، گويا كەبە كۆچۈپ كەلگەندەك ئىدى، دېڭىز قىرغىقىدا ئايال كۈنلىرىنى پەرھىزۇ قانائەت بىلەن تائەت ۋە ئىبادەتتە ئۆتكۈزەر، باتىنى دۇنياسى نۇرەپشان بولۇپ، خۇش خۇلقى،

ھەلىملىكى ۋە كامالىتى بىلەن كىشىلەر دىلىغا ئارام ۋە ھوزۇر بېغىشلار ئىدى. ئۇنىڭ شېۋىسى راستگويلىق، سۈپىتى پاكىزلىق، ئەمىلى ساخاۋەت، نەپسى كارامەت، سۆھبىتى

سائادەتكە يولباشچى ئىدى. ئارىدىن كۆپ ۋاقىت ئۆتمەي، ئۇ مەملىكەتنىڭ پادىشاھى ئەجەل دامغا گىرىپتار بولدى. ئۆلۈمىدىن ئالدىن ۋەزىرلىرى، لەشكەر بېشى، ئەمىرلىرىنى چاقىرىپ، تەقۋادار «يىگىت» نى كۆز قارچۇغىدەك ئاسراشنى بۇيرۇدى. پادىشاھنىڭ تەختىگە ئولتۇرىدىغان مىراسخورى يوق ئىدى. «ئۇ تەقۋادار زات بىزنىڭ تازا ئېتىقادىمىز، يۇرتىمىز سائادىتىنىڭ تايانچ ۋە پاسىبانى، مېنىڭ ئورنىمغا شۇ ئەزىز ئادەمنى پادىشاھ قىلىپ كۆتۈرۈڭلار» دەپ ۋەسىيەت قىلىپ، ئالەمدىن كۆز يۇمىدى تاجدار.

ۋەزىرلەر ۋە ئەمىرلەر ئىبادەتخانىغا — ئايال ھۇزۇرىغا باردى، پادىشاھنىڭ ۋەسىيىتىنى ئۇنىڭغا يەتكۈزدى. ئايال ئەۋۋەلىدە بۇ تەكلىپكە رىغبەت كۆرسەتمىدى، زاھىدەمەن، تەركىي دۇنيا قىلغان ئادەمەن، جاھاندارلىق مېنىڭ ئىشىم ئەمەس، دېدى. ئەمما ۋەزىرلەر قاتتىق تۇرۇۋالدى، سېنىڭ ساداقىتىڭ ۋە پاكلىقىڭ، ھالالىقىڭ ۋە خۇشخۇيلىقىڭ بىزنى مەپتۇن ئەتتى، باھانە قىلماي تاجنى قوبۇل ئەتكىن، دېدى. شۇندا «يىگىت» ئۇلارغا قاراپ: — مادامىكى، تاج تەختنى قوبۇل قىلىپ، پادىشاھ بولۇشتىن ئۆزىگە چارە يوق ئىكەن. بولمىسا ماڭا بىر مۇناسىپ تەقۋادار ئايال تېپىپ بېرىڭلار، ئۆزۈمگە جۈپتى ھالال قىلىپ ئالاي. چۈنكى، پادىشاھ ئۆيلەنگەن كىشى بولۇشى كېرەك. يالغۇزلۇق ئۆزۈمنىڭ ھەم جېنىمغا تېگىۋاتىدۇ، — دېدى. ۋەزىرلەر يېڭى پادىشاھقا: «ئۆزىڭىز تاللىۋېلىڭ» دەپ يۈزچە قىزنى سارايغا ئېلىپ كېلىشنى مەسلىھەت بەردى. پادىشاھ پەقەت ھەممە قىزلار ئانىلىرى بىلەن كەلسۇن، دەپ تەيىنلىدى. قىزلار ئانىلىرى بىلەن يىغىلغاندىن كېيىن، پادىشاھ ئەركەكلەرنىڭ ھەممىسىنى چىقىرىۋەتتى، كېيىن ئاياللار ۋە قىزلار ھۇزۇرىدا ئۆزىنىڭ ئايال ئىكەنلىكىنى ئاشكارا بايان ئەتتى. ئۇلارغا بېشىدىن ئۆتكەن سەۋدالارنى ھېكايە قىلىپ بەردى. ئەمدى بۇ گەپلەرنى ئەرلەرگىمۇ بېرىپ ئېيتىڭلار، — دەپ بۇيرۇدى. ئاياللار ۋەزىر ۋە ئەمىرلەرنى بۇ سىردىن ۋاقىپ ئەتتى. ھەممە ھەيران ئىدى. بىراق ساراي ئەھلى يەنە مەسلىھەتلىشىپ، تەقۋادار ئەۋلىيا ئايال ئالدىغا كەلدى ۋە ئۇنىڭغا قاراپ دېدى:

— ياكى بىرەر دىيانەتلىك، ئادىل ۋە ئاقىل ئىنساننى تېپىپ، شاھلىق تەختكە ئولتۇرغۇز ياكى ئۆزۈڭ ئەرەنلەردەك بىزگە رەھنەمانلىق قىل، بىز سېنىڭ ئەمرىڭنى بەجىرىدىل بېجىرىمىز.

ئايال زادى مۇناسىپ ئادىل ۋە ئاقىل ئادەمنى تاپالمىدى. ئۆزى تەختتە ئولتۇرۇپ مەملىكەت ۋە پۇقرا غېمىنى يەر، ئەينى ۋاقىتتا ئىبادەتخانىغا بېرىپ تۇرار، باتىنى - مەئرىخى زېكرو تائەتتى كەم قىلماس ئىدى. ئۇ تەقۋادار، كارامەتلىك شاھ دەپ ئالەمگە نام تاراتتى. تەقۋادار پادىشاھنىڭ ئادىل ھۆكۈمرانلىقى تۈپەيلى مەملىكەتتە دىنۇ دىيانەت مۇستەھكەملەندى، خەلقنىڭ ھاياتى پاراۋان، قۇت - بەركەتلىك بولدى، ئادەملەر ئاسايىشتا، خاتىرجەم ياشاشقا باشلىدى. ئاپرېن بۇنداق ئايالغا، ئۇ ھەرقانداق ئەردىن ئارتۇق! ئۇنىڭ ئاۋازى ھەممە ياققا يەتتى. بىر ساھىبىقىران پادىشاھ پەيدا بولۇپتۇ لەشكەر تارتماي دىللارنى ئىگىلەيدىغان، ئۇرۇش قىلماي ئىقلىملارغا ھۆكىمى ئۆتىدىغان، ئۆزى دانا ۋە ساھىب كارامەت ئىمىش. دەۋايۇ دۇئاسى ئاسانلىق بىلەن مۇستەجەپ بولارمىش. ئۆزى خوتۇن كىشى ئىكەن، جۈپتى ھەم يوق ئىمىش... دۇنيانىڭ تۆت تەرىپىدىن شىپا ئىستەپ ئەمالار، مېيىپ - مەجرۇھلار، دەرد چەككەن كېسەلمەنلەر ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىشكە باشلىدى. ئايال دۇئاسى بىلەن ئەمما كۆزلەر ئېچىلار، پىسە - ماخاۋلار ھەم تۈزۈلەر ئىدى.

بۇ ئارىدا ئېرى كەببە تاۋابىنى تۈگىتىپ، ھەجىدىن ئۆيىگە قايتىپ كەلدى. قارىسا ئۆيدە ئايالى يوق. روزىغارى ۋەيرانۇ خانەدانى پەرىشان، ساراي راۋاقي يەر بىلەن يەكسان ھالدا ئىدى. ئۆكسىنىڭ ئىككى قولى ۋە ئىككى ئايىغى پالەچ، ئىككى كۆزى كور بولۇپ قالغانىدى. خاراب ۋە زەئىپ بىر ھالەتتە ياتاتتى. ئاكا ئۆكسىدىن: — مېنىڭ ئۆيۈم، سۆيۈملۈك خوتۇنۇم، مال - مۈلكۈم نېمە بولدى؟ — دەپ سورىدى. ئۇكا جاۋاب بەردى:

— خوتۇننىڭ ناشەرنى ئىشقا قول ئوردى. بىر سىپاھى بىلەن ئوينىشىپ، زىنا يولىغا كىردى. مەن بۇنى بىلىپ قالدىم ۋە قازىغا خەۋەر بەردىم. قازى شەرىئەت ھۆكىمى بىلەن خوتۇننى تاشبوران قىلىشقا بۇيرۇدى. تەقدىرى شۇ ئىكەن، چۆلگە چىقىرىپ، خالايق تاشبوران قىلدى. شۇ يەردە جان بەردى، ياماننىڭ جازاسى شۇ. مەن سېنىڭ نومۇسىڭنى ساقلىدىم. سەن ئۇنى ئەمدى ئېسىڭدىن چىقار، غەم يەپ ئۆزۈڭنى قىينىما. ئامان بولساڭ دۆۋلىتىڭ يەنە قايتىپ كېلىدۇ.

ئايالنىڭ ئېرى بۇ سۆزلەرنى ئىشتىكەچ، كۆڭلى غەمگە تولدى، ئۇ ئادەملەرنىڭ تەنلىك كۆزلىرىدىن ئۆزىنى ئېلىپ قاچماقچى بولاتتى، زامانە جاپاسىدىن قەلبى ئېزىلەر ئىدى. بۇ ياقتا ئىنسىنىڭ كۆزى ئاجىزلىقى، ئاياغ قولى ئىشلىمىگىنى يەنە بەتتەر تەشۋىشلەندۈرەر ئىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇ ئوكسىنى داۋالاش چارىسىنى ئىزلەشكە باشلىدى. ئوكسىغا قاراپ دېدى:

— ئەي مېھرىبان ئوكام، بىر شەھەردە بىر ئىيسا نەپەسلىك پاك شاھ بار دەپ ئىشتىتىم. ئۆزى زور تېۋىپ ئىمىش، دۇئاسى مىڭ دەردكە داۋا ئىكەن. تالاي تىلىسىزلارنىڭ تىلىنى چىقىرىپتۇ، چۇلاقلارنى تۈزىتىپتۇ، ئەما كۆزلەرنى ئېچىپتۇ. سېنى مەن شۇ تېۋىپكە ئېلىپ باراي، سەپەر ھازىرلىقنى كۆر.

ھىممەتلىك ئاكنىڭ ئوكسىغا رەھىمى كېلىپ، ئۇنى ئاتقا مىندۈرۈپ، ئاتاقلىق تېۋىپنىڭ يۇرتى تامان راۋان بولدى. كېچىنى كېچە، كۈندۈزنى كۈندۈز دېمەي يول يۈردى. يولدا ئاتلىرى چارچاپ، بىر مەنزىلدە قوندى. ئۆي ئىگىسى مېھمانلارغا ئاش - نان يېدۈرۈپ، مېھرىبانلىقلار كۆرگۈزدى. ئاندىن:

— ئەي مۇساپىرلار، قايقا يول ئالدىڭلار؟ — دەپ سورىدى. بۇ ئادەم مەسۇمە ئايالنى يول ئۈستىدە نىمجان ھالدا كۆرۈپ، تۆگىسىگە مىندۈرۈپ، ئۆيىگە ئېلىپ بېرىپ پەرۋىش قىلغان ۋە زەڭگى قۇلنىڭ كاساپىتىدىن جاپا چەككەن ئاشۇ ساخاۋەتلىك ئەرەبى كىشى ئىدى. ئايالنىڭ ئېرى ئوكسىنى كۆرسىتىپ دېدى:

— مېنىڭ بۇ ئىنىم پالەچ، ھەم كۆزى كۆرمەيدۇ، پالان شەھەردە بىر مەشھۇر تېۋىپ بار دەپ ئىشتىكەنمەن. ئۇنىڭ ئۆتكۈر نەپىسى ۋە دۇئاسىدىن ھەرقانداق دەردمەن شىپا تاپار ئىمىش. ئوكامنى شۇنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېتىۋاتمەن، بۇ بىچارىمۇ مەدەت تېپىپ، تۈزۈلۈپ كەتسە ئەجەب ئەمەس.

ئەرەبى ئېيتتى:

— مېنىڭمۇ بىر زەڭگى قۇلۇم بار، قوللىرى پالەچ، كۆزى كور بولۇپ قالغان. نەتىرىكدۇر، نە ئۆلۈك، ئازابغا كىشى تاقەت قىلالمايدۇ. ئەگەر خالىسىڭىز مەنمۇ سىزلەرگە قوشۇلۇپ يولغا چۈشەي. شۇ قۇلنى ئېلىپ باراي، خۇدا يار بولۇپ، بەلكى، شۇ ئۇلۇغ تېۋىپتىن بۇ ھەم شىپا تاپسا ئەجەب ئەمەس.

تۆتەيلەن نەچچە كۈن مەنزىلمۇ مەنزىل يول باستى. بىر قىشلاققا يېقىنلىشىپ، دەم ئېلىش ئۈچۈن بىر خانەدانغا چۈشتى. بۇ خانەدان ھېلىقى ئايال دەردتىن قۇتقۇزغان يىگىتنىڭ ئۆيى ئىكەن. يىگىتنىڭ قېرى ئانىسى بار ئىدى. ئوغلى خەستە ۋە ئەفكار بولۇپ ياتار ئىدى. تىلى ئىشلىمەس، كۆزلىرى كور، ئاياغ - قولى پۈتۈنلەي پالەچ ئىدى.

كەمپىر مېھمانلاردىن سوئال قىلدى:

— بۇ خەستەلەرنى قەيەرگە ئېلىپ كېتىۋاتىسىلەر؟

ئۇلار جاۋاب بەردىلەر:

— بىر كامىل ئىمانلىق، دۇئاسى ئىجابەت تېۋىپ ئايال چىقىپتۇ، دەپ ئىشتىتۇق.

بۇلارنى ئاشۇنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بارماقچىمىز. كەمپىر ئۇلارنىڭ قىسسسىنى ئاڭلاپ، ئۆز دەردىنى ھەم بايان ئەتتى، ئوغلىنىڭ نەچچە مۇددەتتىن بۇيان ئېغىر دەردلەرگە گىرىپتار ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ، خەستە ئوغلىنى ئېلىپ، ئۇلارغا يولداش بولدى. ئۇلار كۆپ مەنزىللەر، شەھەر ۋە قىشلاقلارنى ئارتتا قالدۇرۇپ،

شامۇ سەھەر، تۇنۇ كۈن دېمەي يول يۈرۈپ، ئايال پادىشاھ باشقۇرۇۋاتقان سائادەتلىك مەملىكەتتە كىرىپ كەلدى، ئايال پادىشاھ بۇلارنى قوبۇل قىلىپ، دەردلىرىنى ئاڭلىدى. ئەمما ئۇ بىر قاراش بىلەن ھالال جۈپتىنى يىراقتىن توندى. لېكىن سىر بەرمەي تۇردى. غەم - غۇسسە، چەككەن خارلىقلىرىنى ئىچىگە يۈتۈپ، شاھانە ھۆرمەت بىلەن مېھمانلارنى سېلىدى. ئېرى بىلەن بىرگە كەلگەن ناكەس گۇمراھلارنىمۇ تونۇدى، ئايالنىڭ يارىلىرى يەڭگىلەندى، ئەلەملىرى تازا بولدى. لېكىن سەبىر قىلدى، گىنە ساقلىمىدى. پەقەت پەرۋەردىگارغا شۈكرانلار قىلدى. «ئەي رەببى ئەلا، بۇ تۈزكۈرلارنىڭ جازاسىنى بېرىپسەن، ئەي قادىرى ھەيۋىل قەييۇم، كىمكى يامانلىق قىلسا، بالالارغا گىرىپتار بولار. بۇ مەخلۇقلارنىڭ ئەھۋالىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم. بۇلارغا شۇ تەقدىر كۇپايە» دېدى ئىچىدە.

سوڭرە جۈپتى ھالالىغا يۈزلىنىپ دېدى:

— مېنىڭ ئالدىمغا كېلىشىڭدىن مەقسىدىڭ نېمە، مۇددىئايىڭنى بايان قىل. — ئەي شاھىي دىلپۇرۇز، — دەپ سۆز باشلىدى ئېرى، — بۇ خەستە مېنىڭ ئۈكۈم بولىدۇ، ھەجىدىن قايتىپ كەلسەم، خانۇمانىم ۋەيران، خوتۇنۇم يوق، ئۈكۈم بولسا كۆزى كور، ئاياغ - قولى پالەچ بولۇپ يېتىپتۇ. شۇ بىچارە ئىنىمنىڭ دەردىگە شىپا ئىزدەپ كەلدىم.

ئىيسا نەپەس ئايال ئېيتتى: — بۇ ئىنىمىزنىڭ بىھەد گۇناھلىرى بارغا ئوخشايدۇ. ئەگەر ئۆز گۇناھلىرىغا ئىقرار بولمىسا، شىپا تاپمايدۇ.

مەرد ھاجى ئۈكۈمىگە قاراپ: — خوش، نېمە گۇناھ قىلغانسەن، سۆزلە، — دېدى. ئۈكۈمى ئەۋۋىلىدە جىم تۇرىۋەردى. ئاخىر، ئىلاجىنى تاپالماي ھەممىسىگە ئىقرار بولدى:

— خوتۇنۇڭنى تۆھمەت بىلەن تاشبوران قىلدۇرغان مەن، — دېدى، — بۇ گۇناھىم ئۈچۈن مەھشەر كۈنى جاۋاب بېرىمەن، ئايالنىڭ ساڭا ساداقەتلىك ئىدى، بىگۇناھ ئۆلۈپ كەتتى. ئاكسىنىڭ غەزىپى قاينىدى. بىراق چىن دىلىدىن ئىقرار بولغىنى ئۈچۈن ئويلاپ كۆرۈپ، ئۆزىنى باستى. كارامەتلىك خوتۇنىمۇ ئۇنى ئەپۈ ئېتىپ، دۇئا قىلدى، شۇ دەققىدە دۇئاسى قوبۇل قىلىنىپ، ئۈكۈمنىڭ قول - ئايىغى ئەسلىگە قايتىپ، ئىشلەشكە باشلىدى. كۆزلىرى كۆرىدىغان بولدى.

كېيىن ئەرەبىي قۇلىنى يېتەكلەپ كەلدى. زەڭگى قۇلمۇ گۇناھىغا ئىقرار بولۇپ، قىلغان مۇدھىش ئىشلىرىنى بىر - بىر بويىغا ئالدى: بالىنى ئۆزى ئۆلتۈرۈپ، خوتۇنغا تۆھمەت قىلغانلىقىنى ئېيتتى. ئايال قۇلنىڭ چىن دىلىدىن ئىقرارىنى كۆرۈپ، دۇئاغا قول كۆتۈردى ۋە قارا زەڭگى دەردلەردىن خالاس بولدى. ئوغلىنى يېتەكلەپ كەلگەن كەمپىرمۇ ئايالنىڭ ئاياغلىرىغا يىقىلىپ، ئىلتىجا بىلەن يالۋۇردى، پەرزەنتىگە شىپا تىلىدى. ئايال يەنە تەكرارلىدى: — نېمە گۇناھ قىلغان بولسا بايان قىلسۇن، تەۋبە قىلسۇن، مەن سىدىقۇ ساداقىتىنى كۆرەي.

يىگىت توغرا سۆزدىن ئۆزىگە چارە يوقلىقىنى بىلگەچ، بولغان ۋەقەلەرنى جامائەت ئالدىدا ھېكايە قىلىپ بەردى. ئايالنىڭ مەردلىكى، ھىممىتىنى ھەم ئۆزىنىڭ ياخشىلىقىغا يامانلىق بىلەن جاۋاب قايتۇرۇپ، پەستلىك قىلغىنىنى ھەم سۆزلىدى. ئايال يىگىتنى كەچۈردى ۋە دەردلەرگە شىپا تىلەپ، دۇئاغا قول كۆتۈردى. يىگىت قايتا تۇغۇلغاندەك بولۇپ، كۆزلىرى كۆرىدىغان، ئاياغلىرى، قوللىرى ئىلگىرىكىدەك ئىشلەيدىغان بولدى. مەرد ھاجى، ئەرەبى، كەمپىر قاتارلىقلار ئىنتايىن خۇرسەن بولۇپ، مىننەتدارچىلىق ئىزھار قىلدى. ئايال خالايقىنىڭ مۈشكۈلىنى ئاسان قىلىپ، كارامەتلەر كۆرسىتىپ، خەستىلەرنى

داۋالاپ بولغاندىن كېيىن، پۇرسەت تېپىپ، ئېرىنى خىلۋەتكە چاقىردى ۋە گۈلگۈن يۈزىدىن پەردىنى كۆتۈردى. ئېرى خوتۇنىنى دەرھال توندى ۋە نەرە تارتىپ شادلىقىدىن بېھوش بولۇپ يىقىلدى. ئۆزىگە كەلگەندىن كېيىن، خوتۇنى سورىدى:

— نېگە بۇنچە ھاياجانلاندىڭ، بېھوش بولدۇڭ؟

ئەر ئېيتتى: — ئاخىر مەن جۈپتى ھاللىمنى تاپتىم، لېكىن سەن ئاددىي خوتۇن ئەمەسەن، سەن رەھمەت نۇرىغا يۇغۇرۇلغان بىر زاتسەن، مەن سېنىڭ يولۇڭدا قۇربان بولۇپ، جان پىدا قىلسام ئەرزىيدۇ.

خوتۇن ئېيتتى: — ئەي جۈپتى ھاللىم، مەن سېنىڭ ئاشۇ خوتۇنۇڭمەن، بىھەمدۇللاھ، خۇداغا مىڭ

قەتئە شۈكرىكىم، دېدارىڭنى كۆردۈم، سادىق يارىم، غەمخورۇم، ماڭا سېنى خۇدايىمنىڭ ئۆزى ساق - سالامەت يەتكۈزدى. گەرچە سەنسىز يۈز جاپالارنى باشتىن ئۆتكۈزدۈم، تېنىم ھەسرەتۈ ئەلەمدىن مەجرۇھ بولدى، لېكىن ساڭا خىيانەت قىلمىدىم، ۋاپا يولىدىن چېكىنىدىم. ھەركىمكى خۇدادىن قورقۇپ، سىدىقۇ ۋاپادا سابىت بولسا، ئۇنى خۇدانىڭ ئۆزى مالاھەتلەردىن ئىسەن - ئامان ساقلايدۇ.

ئىككىسى بىر - بىرلىرىگە يېقىنلىشىپ، ھەمدەم بولدى. بۇ ۋەقە ساراي ئەھلى ئارىسىدا پۇر بولدى. ھەممە كېلىپ مۇبارەك باد قىلدى. ئەلگە توي بېرىلدى. ئايالنىڭ ئېرى دۆلەت ئىشلىرىنى يۈرگۈزۈشتە دانا مەسلىھەتچى بولدى، ئىززەت - ئىكرام كۆردى، ئەرەبىنى پادىشاھ ئايال ئۆزىگە ۋەزىر قىلىۋالدى.

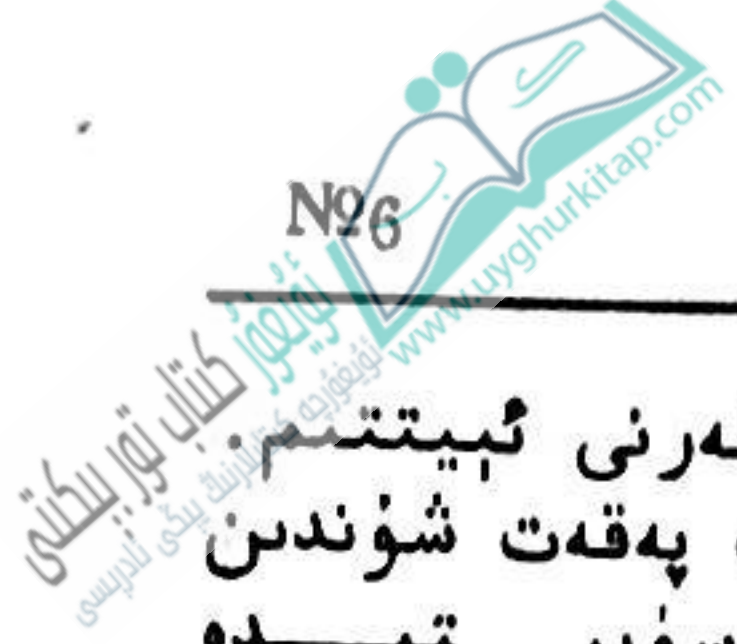
مانا ۋاپالىق ئايالنىڭ سەبۇرۇ ساداقىتىدىن كەلگەن سائادەت، بۇنداق ئايال نەچچە يۈز شەھۋەتپەرەست ئەركەكتىن چوڭ ئەمەسمۇ؟

ئاتىسى ئۇشبۇ ھېكايىنى تۈگەتكەچ، ئوغۇل بىر ئاز ئويلىدى - دە، كېيىن ئېتىراز بىلدۈرۈپ دېدى:

— ئاتا سەن شەھۋەتنى نەپرەت بىلەن تىلغا ئالدىڭ. ئەمما ئەركەك ۋە خوتۇن كىشىنىڭ بىر - بىرىگە ئىنتىلىشى، مۇھەببىتىنى شەھۋەت دەپ بەدنام قىلىش ۋە بۇنى مەنى ئېتىش ناتوغرا. ئەركەكنىڭ خوتۇنغا ئىنتىلىشى شەھۋەت ئەمەس. ئەگەر ئەركەكلەر بىلەن خوتۇنلار قوشۇلمىسا، ئادەمزات نەسلى قانداق داۋام ئېتىدۇ؟ ئالەمنىڭ تۈزۈلۈشى، قانۇنىيىتى بۇزۇلىدۇغۇ. بۇ ئىلاھىي ھېكمەتنىڭ تەرتىبۇ تەدبىرىدۇر. مۈلۈك ۋە مەملىكەت، دۇنيا ئىشلىرى شۇ ئاساسقا قۇرۇلغان، بارچە جانراتلار قوشۇلۇپ، كۆپىيىپ، نەسلىنى داۋام ئەتتۈردى. بەرقارارلىق، راۋاجلىنىش، شۇندىن كېلىپ چىقتى. ئادەمزات مىڭ - مىڭ يىللار ئاشۇ قانچىدىن - قانچە رىيازەت - راۋاجلىنىشنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، ھازىرقى ھالىغا كەلگەن. بۇنى ھېكمەت ئەھلى ياخشى بىلىدۇ. ھەممىسى زۆرۈرۈرىيەتتىن، مۇئەييەن نىزام ئۈچۈن يارىتىلغان. قوشۇلۇش كېرەك ئىكەن، دېمەك، مانا شۇ ئۇلۇغ ھېكمەت قانۇنىغا بويسۇنۇشتۇر. ئاللاتائاللا يەرنى كۆپۈكتىن، پەلەكنى تۈتۈن - تۇماندىن ھاسىل قىلغان. بەلكى جىنىسلارغا بۆلۈنۈشنىڭ بېشى شۇدۇر. ئەگەر كېرەك بولمىسا، يەر ۋە كۆكنى ھەم پۈتۈن مەخلۇقاتلار، ئادەمزات ۋە ئۇنىڭ تۈرلۈك جىنىسلىرىنى ياراتماس ئىدى. ئەگەر شەھۋەت بولمىغاندا سەنمۇ، مەنمۇ بولماس ئىدۇق. نېمىشكە ئەمدى سەن شەھۋەتنى يامان ئاتاق قىلىسەن. بۇ ئىش مەردلەرنىڭ ئىشى ئەمەس دەيسەن؟ بۇنى قانداق چۈشىنىش كېرەك؟

ماڭا چۈشەندۈرۈپ بەر بولمىسا.

ئاتا جاۋاب بېرىپ دېدى: — ئەي ئىككىمىز، سەن ئىككىمىزگە قىلىشماقتا زاتىدا نەرسىنى زىنھار شەھۋەتنى پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىۋاتىدۇ، دەپ ئويلىما. ئەمما سەن ئالەمدە پەقەت شۇنى ئاڭلىغىنىڭ ئۈچۈن بۇ سۆزلەرنى ساڭا ئېيتتىم. نېمە ئۈچۈنكى، ئاغزىڭدا پەقەت شۇ سۆز. خىيالىڭ پەقەت شۇ بىلەن بەند ئىدى. بۇ سىر ۋە سىناەت، ھېكمەتلەر ئالىمىدە پەقەت شەھۋەتنى تونساڭ ۋە بىلسەڭ، پەقەت شۇ بىلەن بەند بولساڭ، ئەتتەڭ دەيمەن، چۈنكى

ئۆمرۈڭ زايە كېتىدۇ. ئويلاپ مۇلاھىزە ئېتىپ ساڭا خىلۋەتتە ئۇشۇ سۆزلەرنى ئېيتتىم. تاكى شەھۋەت گىردابىدىن قەدىمىڭنى تاشقىرىغا قويساڭ، ئاخىر ئادىمىيلىك پەقەت شۇندىن ئىبارەت ئەمەس، شەھۋەت ئىنساندا مەۋجۇت، ئەمما ئۇ ئادەمنى ئادەم سۈپىتىدە سۈپەتلىيەلمەيدۇ. سەن ئۇلۇغلۇقتا پەيغەمبەرلەر، نەبىلەرگە باراۋەرسەن، ئۆلۈكلەرنى تىرىلدۈرگۈچى ئىيسا بىلەن ھەمرازۇ ھەممەنەپەسسەن، ئەپسۇسكى، ئىيسانىڭ ئېشىكى بىلەن ھەممەدەم بولمىساڭ، نېمىشقا ھاياۋان كەبى شەھۋانىي ھېرىسىڭ بار. ئىيسا بىلەن خىلۋەتداش بولمىشنىڭ مۇمكىنغۇ. شەھۋەت ھەر دائىم قەي (قۇسۇش) غا ئۈندەيدۇ، قۇتۇلغىن بىر مۇددەت بۇ قۇسۇقلاردىن!

توغرا، ھېچبىر جانزات شەھۋەتتىن خالىي ئەمەس، بۇ سىرنى بىلمىگەن ئادەم جىسمانىي مەيىپ، نۇقسانلىقتۇر. ئۇنداق كىشى ساغلام ئەمەس. ئەمما شەھۋەت ھەددىدىن ئاشسا، ھېرىس پىخۇدلۇق كېلىپ چىقىدۇ. كېيىن ئۇنى توختىتىپ بولمايدۇ. شەھۋەت شەۋقى كۈچەيگەندە، مۇھەببەت ئارىدىن كۆتۈرۈلىدۇ. ھالبۇكى، ئىنساننىڭ ماھىيىتى مۇھەببەتتۇر. بىراق مۇھەببەت ھەم مۇئەييەن چېگرادا تۇرىشى كېرەك. ئەگەر چېگرادىن ئاشسا، جېنىڭ مەھبۇب كۆزى ئالدىدا ئاجىز، ئەرزىمەس بولۇپ قالىدۇ. شەھۋەتتىن ۋاز كەچكىن، چۈنكى تەلەپنىڭ ماھىيىتى مۇھەببەتتۇر. ھەممە نەرسىنىڭ جەشمىرى، ئەسلى مەھبۇب — يارى ئەزەلىدۇر! ئۇنىڭ يولىدا جان پىدا قىلىش، قۇربان بولۇش شەھۋەتكە گىرىپتارلىقتىن ئەۋزەل! دانا ئادەملەر بۇنى تەجرىبە قىلىپ كۆزىتىپ كۆرگەن، ئاللىقانچە ھېكايەتۈر نىۋايەتلەر ئارقىلىق چۈشەندۈرۈپ كەتكەن. ھېكايىتىمنى ئاڭلا ۋە بۇنىڭدىن ئىبرەت ئالغىن.

ئايال ئىشقى

پادىشاھنىڭ گۈزەل بىر ئوغلى بار ئىدى. شاھزادە ھەقىقەتەن ھەم كېلىشكەن، ساغلام يىگىت بولۇپ ۋايىغا يەتكەن، خەلق ئۇنىڭ ئاي يۈزىگە قاراشقا پېتىنالمىتتى. گويا ئۇنى دۇنيانىڭ بىر مۆجىزىسى دەيسىز. ئىككى قېشى كاماندەك، كۆزى، كىرىپىكلىرى مىڭ قەلبىنى ۋەيران قىلار، قاراشلىرى ئادەمنى ئاھاڭرەبادەك ئۆزىگە سېھىرلەپ قويانتتى. تەبەسسۇم قىلسا، دۈردەك تىزىلغان چىشلىرى كۆرىنەر، لەئىل لەۋلىرىنىڭ خۇشبوۋىسى نەچچە مۇپتىلالارنى مەستۇ بىھوش ئەيلىگەندى. شاھزادە گۈزەل تەلئەت بولۇش بىلەن بىرگە، ئۇياتلىق ھەم مەغرۇر ئىدى. بىر خوتۇن ئاشۇ گۈزەل يىگىتكە ئاشىق بولۇپ قالدى. كۆڭلى ئېزىلىپ، كۆزلىرىدىن قانلىق ياشلار ئاققۇزدى. يىگىت پىراقىدا بارچە نەرسىنى ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى، بەلكى دۇنيانى ھەم ئۇنتۇپ، دەرۋىش - قەلەندەر بولدى. ئۇ خوتۇن شاھزادىنىڭ يولىنى تۈنۈ كۈن پايىلار، ئەگەر شاھزادە يولسا چىقسا، ئېتىنىڭ ئاياغلىرىنى قۇچاقلاپ ئۆپەر، تۇپراقتىكى ئىزلىرىنى كۆزىگە سۈرتەر ئىدى. يېشى تاراملاپ ئېقىپ، ئاشىقانه نالە چېكەر ئىدى. پانا - پانادىن، ھەممە يەردىن شاھزادىغا باقار، دىدارىغا تويماستى. ئەگەر شاھزادە يۈرسە، شەھەردە بولار، باغۇ - سەھراغا چىقسا، ئارقىسىدىن سەھراغا چىقار، ئىزمۇ ئىز قوغلىشىپ بارار ئىدى. تۈنلىرى ئۇنىڭ يادىدا ئۇخلىماي چىقار، ئەتراپتىكىلەرگە ھەم ئۇيقۇ بەرمەي، پەرياد چېكەر ئىدى.

ئادەملەر بۇ ھالىنى كۆرۈپ، ھەيران قالدى، گەپ - سۆز تارقىلىپ، بارا - بارا پۈتۈن شەھەرگە پۇر بولدى. ئىش شۇ دەرىجىگە يەتتىكى، ئاخىر شاھزادە نومۇس قىلىپ، ئايالدىن قانداق قۇتۇلۇشنىڭ ئىلاجىنى تاپالماي، ئاتىسىغا شىكايەت قىلدى. پادىشاھ خوتۇننى تۇتۇپ كېلىشنى بۇيرۇدى. ئۇنى تۇتۇپ كەلتۈردى. پادىشاھ ئۇنى كۆرۈپ، بەتتەر غەزەپلەندى ۋە چاچلىرىنى ئاتنىڭ ئاياغلىرىغا باغلاپ، سۆرىتىپ ئۆلتۈرۈشكە ھۆكۈم قىلدى. بۇ ۋەقەنى كۆرگەن ئادەملەر توپ - توپ بولۇشۇپ، دالالارغا چىقتى. ھەممە نەرسە تەق قىلىپ قويۇلدى. شۇندا خوتۇن ئۆلۈم ئالدىدىن پادىشاھقا مۇراجىئەت قىلىپ،

— ئەگەر شاھىم ئىجازەت بەرسىلەر، بىر مۇراجىتىم بار، — دەپ سۆز قىلدى تەزىم ئىلە. شاھ دەدى:

— ئەگەر ئىستىگىنىڭ جېنىڭنى ساقلاش بولسا، رازى بولماسمەن، چۈنكى قەستىم سېنىڭ جېنىڭنى ئېلىشتۇر، ئەگەر چېچىمنى تارتىپ سازايى قىلما، دەپ ئىلتىماس قىلماقچى بولساڭ، بۇ ھەم ئۆتمەيدۇ، چۈنكى شۇ ئۇزۇن چاچلىرىڭغا ئورۇلۇپ جان بېرىشىڭنى كۆرمەكچىمەن، مەگەر ئاتقا باغلىماستىن ئۆلتۈرۈشنى خالىساڭ، بۇ ھەم رەت ئېتىلىدۇ، چۈنكى، ئاتنىڭ تۇيىقىنى ئۆپۈشنى خوش كۆرگىنىڭنىڭ مۇكاپاتى بۇ. بۇندىن باشقا قانداق ئىلتىماسىڭ بار؟ ياكى بىر مۆھلەت ئامانلىق تىلەرسەن؟ بىر دەقىقىمۇ ئامانلىق بەرمىگەيمەن. ياكى شاھزادىنى كۆرمەك تىلەرسەن، لېكىن ئۇنىڭ يۈزىنى ھېچ كۆرەلمەيسەن. خوتۇن ئېيتتى:

— جېنىمنى ساقلاشنى ئىستىمەيمەن، جېنىم ئەمدى ماڭا كېرەك ئەمەس. بىردەممۇ ئامانلىق تىلەيمەن، ئۇندىن ئايرىلىپ ئامان ياشاش ئۆلۈمدىن ئېغىر. چېچىمنى سۈرتىپ، ئاتنىڭ ئاياغلىرى ئاستىدا يانچىپ ئۆلتۈرمەكچى ئىكەنسەن، ئىختىيارىڭ، بۇنى قىلما دەپ ئىلتىماس قىلمايمەن. ئەمما، ئەي ساخاۋەتلىك شاھ، سەن ئېيتقان ئۇشبۇ تەلەبلەردىن باشقا بىر تەلپىم بار.

شاھ ئېيتتى: — سۆزلە، بۇندىن باشقا يەنە نە ھاجىتىڭ بار؟ ئەگەر مەن ئېيتقان تەلەبلەردىن باشقا ھاجىتىڭ بولسا، مۇقەررەر بۇ تەلەبلىرىڭنى بېجىرىمەن.

خوتۇن ئېيتتى: — ئەي ساخاۋەتلىك ۋە شەپقەتلىك شاھ، بۈگۈن مېنى ئات ئاياغلىرىغا باغلاپ سۈرۈتىشكە ھۆكۈم قىلغان ئىكەنسەن، سەندىن ھاجىتىم — ئىلتىماسم شۇكى، چېچىمنى شاھزادىنىڭ ئېتى ئاياغلىرىغا باغلاپ قوي. بۇ ئىشنى ئۇ قىلسۇن. مەن ئۇنىڭ قۇربانى بولاي ۋە ئەبەدىي ئۆمۈر كۆرەي. ئەگەر مەشۇق تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلسەم، ئىشقى نۇرىدىن روھىم ئەرشى ئەلادا بولىدۇ. بىر ئاجىز خوتۇنمەن، ھوشۇم ئۆزۈمدىن ئەمەس، باغرىمدا لەختە — لەختە قان، تىرىكمەنمۇ، ئۆلۈكمەنمۇ بىلمەيمەن.

پەرۋەردىگار پادىشاھنىڭ كۆڭلىگە رەھىم سالدى، كۆڭلى ئېزىلىپ كەتتى. خوتۇننى ئەپۇ قىلدى، ئۇنىڭ سىدىقۇ يېنىشلىرى، پاكىز مۇھەببىتى، ئىلاھىي ئىشقى شاھنىڭ قەلبىنى بوشاتقاندى. پادىشاھ خوتۇننى ئۆز سارىيىغا ئېلىپ باردى. ئوغلغا ھەمراھ قىلدى. بۇ ئىشقى ھەقىقىدۇر، ئەي پەرزەند بۇنى ئۆگەن. ئەمدى ساڭا يەنە بىر ھېكايەت سۆزلەپ بېرەي. پاك مۇھەببەت ئادەمنى مەرد ۋە جەسۇر ئەتكىنى، ئاجىز قىزنى قەھرىمان جەڭچىگە ئايلاندۇرغىنىنى كۆر.

بېكتاش ۋە رابىئە

ئەمما، بۇ قىسسە دەردلىك، ئەلەملىكتۇر. سۆيۈشكەنلەر تارتقان جاپاغا ئادەم پەرزەنتى ئەمەس، زالىم پەلەكنىڭ ئۆزى ھەم گەردىشىنى توختىتىپ ماتەم تۇتقان، ئەپسۇس، دەپ كۆزلىرىدىن ياشلار تۆككەن.

بۇ قىسسە مىسالنى كىم كۆرگەن، ئەي دىل، بۇ ھەسرەتنامەدۇر، ئاڭلا بەتەفسىل.

رابىئە بەلخ ئەمىرى كەئىبنىڭ قىزى ئىدى ①. قىز ناھايىتى ساھىبجامال ۋە ئاقىل بولۇپ، قاپقارا جادۇ كۆزلىرى، نەيزە مىسال كىرىپكىلىرى ھەرقانداق يۈرەككە غۇلغۇلا سالار، ھېقىق لەۋلىرى، مەرۋايىت چىشلىرى كۆرگەن كىشىنى رام ئېتەر ئىدى. تەڭداشسىز ھۆسن ۋە بۇنىڭ ئۈستىگە شائىرانە لەتىق تەبىئىتى ئۇ قىزنىڭ شۆھرىتىنى ئەتراپقا پايغانىدى. ئەمىر كەئىب قىزىنى ناھايىتى ياخشى كۆرەر، ئۇنى بىر نەفەس ھەم خىيالىدىن نېرى كەتكۈزمەس ئىدى. كېچەيۇ كۈندۈز قىزنىڭ تەقدىرى ھەققىدە قايغۇرار ئىدى. ئۆلۈمى يېقىنلاشقىنى سەزگەن ئەمىر بىر كۈنى ئوغلى ھارسنى ھۈزۈرىغا چاقىردى. ئۇ ئوغلىغا قاراپ دېدى:

— سىڭلىڭ ئەقلى تولغان قىز، ئۇنىڭغا ھەممە قايىل. لېكىن قىزىمنى خالىغانچە مەن - مەن دېگەن زادگانلار، ئەئىيانلارغا لايىق كۆرمىدىم. ئەمدى ئوغلۇم، مەن ھايات بىلەن ۋىدالىش ئىكەنمەن، ئۇنىڭ تەقدىرىنى ساڭا تاپشۇرىمەن. سەن ئۇنى ئۆزىگە مۇناسىپ كېشى تېپىپ ئۇزاتقىن.

ھارس ئاتىسىنىڭ ۋەسىيىتىنى مەمنۇنىيەت بىلەن قوبۇل قىلدى ۋە سىڭلىسىنى كۆز قارچۇغىدەك ئاسراشقا ۋەدە بەردى. لېكىن تەقدىر ئۇلارغا قالتىس يولنى راۋا كۆرگەنىدى. ئاتىسىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ھارس تەختكە ئولتۇرۇش مۇناسىۋىتى بىلەن كاتتا شاھانە ئىبادەت بەردى. جەننەتنى ئەسلەتكۈچى باغدا ئەيش - ئىشرەت داۋام ئېتەر، مۇزىكا سادالىرى ياڭرار ئىدى. باھار مايسىلىرى كىشىگە ياشلىقنى ئەسلىتەر، شامال بولسا گۈل غۇنچىلىرىنىڭ ئېچىلىشىغا ياردەملىشەر ئىدى. گۈللەر ئارىسىدىن جىمىرلاپ ئېقىۋاتقان سۇ مەجلىس ئەھلىگە ھۈزۈر بېغىشلار ئىدى.

ھارسنىڭ تەختى يۈكسەك ئايۋاندا جايلاشقان بولۇپ، ئەمىر ئۇندا قۇياشتەك پارلاپ ئولتۇرار ئىدى. مەرۋايىت تىزىقىدەك ئۇنى ئوربۇپلىشقان خىزمەتچىلەر ۋە چاكارلار خىزمەتتە قول قوشتۇرۇپ تۇرۇشاتتى. ھەممىنىڭ قەلبىدە خۇشاللىق، چېھرىسىدە كۈلكە بالقىتتى. بەزم ئەھلى ئارىسىدا يۇلتۇزلار ئىچىدە پارلاپ تۇرغان ئايدەك، خۇشپېچىم كىيىنگەن قارا قاشلىق، قارا كۆزلۈك، بىر كۆرۈشتە كىشىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتىدىغان سەرۋ قامەت بىر يىگىت ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ ئېتى بېكتاش بولۇپ، خەزىنەبانى ئىدى.

ھارسنى ئەمىرلىك ئۇنۋانى بىلەن تەبرىكلەشكە كەلگەن ساراي ئەھلى ۋە زادگانلار خۇرسەندچىلىك قىلىشار ئىدى. قىز - جۇۋانلار ھەم قەسىرنىڭ تېمى ۋە ئاراج ئايۋانلاردىن يۈزلىرىگە پەردە تارتىپ، بەزمە تاماشا قىلار ئىدى. رابىئەمۇ كېنىزەكلىرى، دوستلىرى بىلەن قەسىرنىڭ تېمىغا چىقتى ۋە بىر بۇرجەكتە ئولتۇرۇپ تاماشا قىلىشقا باشلىدى. شۇ پەيت توساتتىن ئۇنىڭ نىگاھى ئەمىر بىلەن يانمۇ - يان ئولتۇرۇپ، سۆھبەت قىلىۋاتقان بېكتاشقا چۈشتى. بېكتاشنىڭ كاتتا سەلتەنەت بىلەن راۋاپ چېلىشى، يېنىپ ھاياجانلىق قوشاق ئېيتىشى، سورۇن كەيپىياتىغا ھەمئاهەڭلىق قەدەھلەردىن نازاكەت بىلەن مەي ئىچىشى - يەنى سورۇننىڭ گۈلى بولۇپ ئولتۇرۇشى رابىئە كۆڭلىنى ئۆزىگە رام ئەتتى. شۇ كۈندىن باشلاپ قىزنىڭ ئەھۋالى ئۆزگەردى. كېچەيۇ كۈندۈز ھالاۋىتىنى يوقاتتى. ئۇ دەردىنى كىمگە ئېيتىشنى بىلمەس، قەلبىدىكى غەلىيان ۋە ئوتتىن ۋۇجۇدى تىترەر ئىدى. ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن باھار بۇلۇتىدىن تۆكۈلگەن يامغۇر مىسالى ياش تۆكۈلەر، پۈتۈن ئەزالىرى ئوت مىسالى يېنىپ، ئېرىۋاتقاندەك ئىدى. ئارىدىن بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن ئىشقى دەردى قىزنى ھالىدىن كەتكۈزدى. ئۇ كېسەلچان بولۇپ قالدى. سىڭلىسىنىڭ ئەھۋالىدىن تەشۋىشكە چۈشكەن ھارس ئۇنى داۋالاش ئۈچۈن تېۋىپ ئېلىپ كەلدى. ئەمما نەئىلاج:

مۇھەببەت دەردىنىڭ دەرمىنى قايدا،

تېۋىپكە نە ئىلاج ئىشقى قىيىنغاندا؟

① رابىئە قەزدارىيى X ئەسىردە بەلخ شەھىرىدە ياشاپ ئۆتكەن ئىستېداتلىق شائىرەدۇر. ئۇشۇ قىسمىدە كەلتۈرۈلگەن ۋەقەلەر ھەم تارىخىي ھېكايىدۇر.

رابىئە دەردلىرىنى شېئىرغا سېلىپ ئاۋۇنماقچى بولار، ئوتلۇق غەزەللەر كۆڭلىدىن قويۇلۇپ كېلەر ئىدى. بىراق بۇ ئۇنىڭغا تەسكىن بېرەلمىدى. قىيىنلىش، ئىزتىراپ باغرىنى لاۋۇلداتتى. رابىئەنىڭ ياشلىقتىن تەربىيىلىگەن مېھرىبان، زېرەك ۋە دانا بىر كىشىسى بار ئىدى. قىزنىڭ ئىشقا دەردىگە مۇپتىلا بولغانلىقىنى سەزگەن زېرەك يېقىنى ئۇنى سۆھبەتكە چاقىردى ۋە قىز ئۆز يۈزىدىن ھايا پەردىسىنى ئېلىپ، ئۇنىڭغا پۈتۈن ھېسلىرىنى تۆكۈپ، كۆڭلىنى بوشاتتى.

ئۇنىڭ ئىشقى مېنى بىخود قىلىپتۇر،
 ۋۇجۇدۇم ئۆيىنى نابۇد قىلىپتۇر.
 بۇ دەردى بىداۋنىڭ بائىسى ئۇ،

كۆڭۈل غەم - ئوتىنىڭ دەسمايسىسى ئۇ.
 ئاخىر ئول، دىلرabadىن سۆز دېگىن سەن،
 قىلار سەن نې ئۈچۈن بېگانە زېكرىن؟

كېيىن رابىئە ھېلىقى خوتۇندىن ئۆز ئىشقا داستانىنى بېكتاشقا يەتكۈزۈشنى سورىدى ۋە بۇ قىسسە باشقىلارغا مەلۇم بولماسلىقىنى ئىستەپ، يارى ئەزىزگە مەكتۇپ يازدى.

ئايا ئەي، كۆزلىرى جادۇ، قايناسەن؟
 مېنى بىر يوقلامايسەنمۇ، قايناسەن؟
 قىلىپ كۆڭلۈم تۆرىدە مېھمان بول،
 ۋەيا تىغىڭ بىلە جاللادى جان بول!
 ئەسىر ئەتتىڭ دىلىمنى، جاننى - بەندە،
 قىلاي سەدقە بولسا مىڭ جان تەندە!
 خىيالىڭدا يۈرەرمەن مىسلى مەجنۇن،

تېنىم ئۆرتەر ئەجەب دەردۇ جىگەر خۇن.
 ئەگەر كەلسەڭ، قىلاي جايىڭ كۆزۈمنى،
 يوق ئىرسە كىمسە تاپمايدۇر ئىزىمنى.
 يانۇرمەن شەمسۇ كەبى بىريانو گىريان،
 سېنى ئىزلەپ يۈگۈردۈم خەستە ھەريان.
 ھۈزۈرۈمغا كېلىپ كۆڭلۈمنى شاد قىل،
 ھاياتىم باغىنى ھەم ئاباد قىل!

رابىئە نامەنى يېزىپ تۈگەتتى ۋە قەغەز تېگىگە ئۆزىنىڭ رەسمىنى سىزىپ، مەھبۇبىگە ئەۋەتتى. خەتنى ئالغان بېكتاش شېئىرنىڭ مەزمۇنى ۋە راۋانلىقىنى، سەنئەتكارانە سىزىلغان رەسمىنى كۆرۈپ، ھەيرەتتە قالدى ۋە ناھايىتى خۇشال بولدى. ئۇ گويا ئۆزىنى رابىئەنى نەچچە يىللاردىن بېرى بىلگەندەك، ئۇنىڭ يېقىن دوستى بولغاندەك ھېس قىلدى. شائىرە سۆيگۈسىگە سازاۋەر بولۇش بەختىگە مۇيەسسەر بولغان بېكتاشنىڭ بېشى ئاسمانغا يەتتى ۋە شۇ دەقىقىدە تەلەم ۋە دۈۋەت ئېلىپ، مۇھەببەت تىلى بىلەن مەھبۇبىسىگە جاۋاب قايتۇردى. بېكتاشنىڭ ئىشقا مەكتۇبىنى ئالغان رابىئەنىڭ كۆزلىرىدىن خۇشاللىق ياشلىرى ئاقتى. ئەمدى ئۇ چەكسىز خۇرسەند ئىدى، سۆيگۈ جامىدىن لىپمۇلىق مەي ئىچەر، دىل ئارزۇسىنى ئىپادىلەپ شېرىن غەزەللەر پۈتەر ئىدى، تەقدىر يەتكۈزگەن بۇ بەختتىن چەكسىز خۇش ئىدى. ئارىدىن خېلى ۋاقىت ئۆتتى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە بېكتاش رابىئەنى باغدا تەنھا كۆرۈپ قېلىپ، ئۇنى توندى ۋە شۇ زامانلا ئۇنىڭغا يېقىنلىشىپ، قوپاللىق بىلەن بىئەدەبانە گەپ قىلىشقا باشلىدى. بېكتاشنىڭ بۇ ھەرىكىتىدىن قاتتىق رەنجىگەن رابىئە جەھلى بىلەن ئۇنىڭ قولىنى سىلكىپ تاشلاپ ۋە بۇ بېيىتنى ئوقۇدى:

ئايا ئەي، بىئەدەپ، بۇ نې قوپاللىق؟
 نە جۇرئەت بۇ ۋە قانداق شىر يۈرەكلىك؟
 شامال ھەتتا ئېتەگىمدىن ھېيىقار،
 كىيىمىم شەپسىن سەزمەيدۇ كەپتەر.

يىگىت خاتاسىنى تونۇپ، دەرھال ئۆزىنى ئاقلماقچى بولدى:
 ئەي تەڭسىز دىلبەر، بۇ نە ھالكىم، ماڭا يوشۇرۇنچە نامە ئېۋەتىپ، مېنى دىۋانە

قىلىسەن، ئەمدى بولسا ئۇچراشقىنىمىزدا مەندىن يۈز ئۆرسەن ۋە بىگانىلەردەك ئۆزۈڭنى ئۇزاقلاشتۇرسەن؟

قىز ئاچچىق بىلەن جاۋاب بەردى:

— سەن مېنىڭ قەلبىمدە سەن، يۈرىكىمدە يالقۇنلاۋاتقان ساپ مۇھەببەتتىمىسەن. كاشكى، بۇنىڭدىن ئاگاھ بولساڭدىكى، ياق، بىلىدىمكى، ئاگاھ ئەمەس ئىكەنسەن. مېنىڭ غەم - غۇمىمىغا تولغان ۋۇجۇدۇم ھەۋەسكارلىق ۋە شەھۋانىي ھېرىسنىڭ قۇربانى بولماس. ئەگەر سەن مېنىڭ شۇ پاك ئىشقىمغا سازاۋەر بولالماي ئىكەنسەن، ياتلار كەبى كۆڭلۈم ئاستانىدىن ئۇزاقلىشىسەن ...

بۇ ۋەقەدىن كېيىن بېكتاش ئۆزىنى يوقىتىپ قويدى. نۇرانە كۆڭلىدىن مېنىڭ - مېنىڭ پۇشايمان يېدى. سۆيگۈسىدىن رەنجىگەن رابىئە پەقەت يۈرەك ئارمانلىرىنى شېئىرغا تۆكۈپ سالدى، ئەجايىپ جۇشقۇن غەزەللىرى بىلەن گويا ئەلەملىرى يالقۇنغا سۇ چاچار ئىدى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە باغ ئارىلاپ سەير ئېتىپ، ئۆزىنىڭ يېقىملىق بېيىتلىرىنى ئىزھار قىلدى:

ئايا ئەي، تۇن يېلى، بىرقۇر گۈزەر قىل، دېگىل: كۆيدى دىلىم ئىشقى ئاتەشىدە،
 فىغانىم تۈركى ياغمىغا خەبەر قىل. بولۇرمۇ چارەئى ئاشىقى ئىشىدە؟

پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن بىلەن شېئىر ئوقۇۋاتقان قىز ئاكىسى ھارسنىڭ ئۇنى ئاڭلاۋاتقانلىقىنى بايقىدى، شۇ ئاندا شېئىردىكى «تۈركى ياغما» ئىبارىسىنى «سۇرخىي ساقا» (يەنى تاڭدا رابىئەگە سۇ كەلتۈرىدىغان كىشىنىڭ ئىسمى) غا ئالماشتۇردى. لېكىن زېرەك شاھزادە بۇ نازۇكلىقنى بايقىدى ۋە شۇ كۈندىن باشلاپ سىڭلىسىدىن گۇمانسىرايدىغان بولدى. ئارىدىن بىر ئاي ئۆتەر - ئۆتمەي ھارس مۈلكىگە ھېسابسىز لەشكىرى بىلەن دۈشمەن ھۇجۇم قىلدى. شىجائەتلىك ۋە قايناق قانلىق ھارس ھەم بار لەشكىرلىرىنى توپلاپ، مۇداپىئە جېڭىگە كىردى. جەڭ مەيدانىدا قىلىچ ۋە قالقانلار توقۇنۇشتى، كېسىلگەن باش ۋە تەنلەردىن قان ئېرىقلاردەك ئېقىشقا باشلىدى. يەر لاللىرىدەك قىزىرىپ كەتتى. گويا ئەجەل ئۆزىنىڭ رەھىمسىز چاڭگىلىنى خالايدىغان بېشىغا سالغان، قىيامەت كۈنىنى ياراتقاندى. ھارس جەڭ مەيدانىدىكى ئەسكەرلىرىنى بىر چەتكە توپلاپ، ئۆزى ئالدىدا شىر كەبى دۈشمەن ئۈستىگە ھەمىلە قىلدى. باشقا تەرەپتە بېكتاش ئىككى قوللاپ شەمشەر ئۇرار ئىدى، قەھرىمانلىق ئۆرسىتەر ئىدى. ئەمما توساتتىن بېشىغا ئۇرۇلغان شەمشەر زەربىدىن يارىلانغان بېكتاش بىر نەپەس ئۆزىنى يوقىتىپ قويدى ۋە ھوشىدىن كەتتى.

خۇددى شۇ پەيتتە جەڭ مەيدانىغا يۈزىنى پەردە بىلەن يوشۇرغان، جەڭچى كىيىمىنى كىيگەن بىر ئاتلىق كىرىپ كەلدى. ئۇنىڭ ھايقىرىغىدىن دۈشمەن سىپاھلىرى ۋەھىمىگە چۈشتى. ئۇ ئۆزىنى دادىل دۈشمەنگە ئۇرۇپ، نەچچە - نەچچە باشلارنى تېنىدىن جۇدا قىلدى، دۈشمەن ساراسىمە بولۇپ، پېتىراشقا باشلىدى. پۇرسەتتىن پايدىلانغان بۇ قەھرىمان ئېتىنى يارىلانغان بېكتاش تەرەپكە بۇرىدى ۋە ئۇنى كۆتۈرۈپ ئۆز ئەسكەرلىرى قولىغا تاپشۇردى. كېيىن قانداق پەيدا بولغان بولسا، خۇددى شۇنداق غايىب بولدى. جەڭ مەيدانىدىكىلەر بۇ شىجائەتلىك «بلاۋەر كىشىنىڭ كىملىكىنى بىلمەستىن ھەيران ئىدى. بېكتاشنى ئۆلۈم چاڭگىلىدىن ئالاس ئەتكەن بۇ شىر يۈرەك پەھلىۋان رابىئە ئىدى.

رابىئەنىڭ مەيدانىدىن چىقىپ كەتكەنلىكىنى سەزگەن دۈشمەن قايتا ھۇجۇمغا ئۆتتى ۋە كەلكۈن كەبى ھارس لەشكىرى تەرەپكە ئېقىپ كېلىشكە باشلىدى. بىراق شۇ ۋاقىتتا بۇخارا قوشۇنى ھارسقا مەدەت ئۈچۈن يېتىپ كەلدى، دۈشمەن تارمار ئېتىلدى. ھارس غەلبە بىلەن خۇرسەند ھالدا شەھەرگە قايتتى ۋە شۇ ھامانلا شىجائەت كۆرسەتكەن سىرلىق ئاتلىقنى ئىزدەتتۈردى. لېكىن ئۇندىن ھېچبىر دېرەك ئالالمىدى. ئۇ پەرىشتە مىسالى يەر يۈزىنى تەرك ئەتكەندى. كەچمۇ كىردى، ئاي ئۆزىنىڭ مۇنەۋۋەر نۇرىنى ئالەم

ئۆزۈرە تارتار، كۆڭلىدە شېرىن تۇيغۇ ئويغىتار ئىدى. لېكىن رابىئە كۆڭلى غەش، ئۇنىڭ خىيالى يارىلانغان بېكتاشتا، قىز ھال سوراپ ئۇنىڭغا مەكتۇپ يېزىشقا باشلىدى:

نە قىسمەت بۇكى، سەن قانغا مەلەندىڭ،
 بۇ غەمدىن قان ئېرۇر باغرى يارىڭنىڭ.
 ئۇزۇن تۈنلەر يانۇرمەن ئوت ئىچىندە،
 تاڭ ئاتقاچ، ھەسرەتتەم ئارتار زىيادە.
 نە ئۆزىنى، نە بىراۋالارنى تونۇرمەن.
 ئەلەملەر ئاغۇشىدە دىل ۋە تەن ھەم،
 كى گويىا غەمگە بولمىشمەن ۋەتەن ھەم.
 ئەگەر ۋەسلىڭ ئۈمىدى بولمىغاندە،
 يېنىپ پۈتكەن بولاردى جان بەدەندە.

ئىشقا مەكتۇبى بېكتاش يارىسىغا مەلەمدەك داۋا بولدى، ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ئاققان خۇشاللىق ياشلىرى يۈزىنى يۇيدى ۋە شۇ زامانلا ئولتۇرۇپ جاۋاب نامىسىنى پۈتتى:

مېنى يالغۇز قويارسەن، يار نېمىشكە؟
 دىلىم ئاشۇپتە، ئۆزۈم خار نېمىشكە؟
 بۇ بىمارىڭنى سورماقنى ئۈنۈتتە،
 سۆزۈڭ مەلەم ماڭا، مېھرىڭ سوۋۇتتە.
 كېلىپ باشىمدا ئولتۇرغىل بىرەر دەم.
 قىلىچىڭ زەخمى ھەم پۈتمەكتە سەكىن،
 بىراق، كۆڭلۈم ئۆيى تاپمايدۇ تەسكىن.
 سېنىڭسىز بۇ ھاياتنى نە قىلايىن،
 دەدى بېكتاش يىقىلدى، كەتتى ئۆزىدىن.

كۈنلەردىن بىر كۈنى بەلخكە كېلىپ قالغان مەشھۇر شائىر روداكى بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى. ئۇلار سۆھبەت قىلاردىلەر، رابىئە شېئىرلىرىنى ئوقۇپ بەردى. روداكى قىزنىڭ لەتىپ ۋە دىلرەبا غەزەللىرىنى ئىشلىتىپ، ھەيرەتتە قالدى. ئۇشبۇ شېئىرلارنىڭ ئىلھامچىسى رابىئەنىڭ پاك مۇھەببىتى ئىكەنلىكىنى ھەم روداكى شۇ سەپەر چېغىدا بايقاپ قالدى. روداكى بۇخاراغا قايتىپ كەلگەندە، ھارس ھەم بۇخاراغا، شاھ ھوزۇرىغا كەلگەندى. شاھ ھارس شەرىپىگە كاتتا بەزم تەشكىل قىلدى. بەزمى جەمئىيەتتە بۇخارانىڭ بارچە ئەيىانلىرى، شائىر ۋە پازىللىرى يىغىلىشتى. شاھ شائىرلار سەرۋەرى روداكىدىن شېئىر ئوقۇشنى ئىلتىماس قىلدى. روداكى بۇ سەپەر ئۆز شېئىرلىرىنى ئەمەس. بەلكى رابىئەنىڭ شېئىرلىرىنى يادقا ئوقۇپ بەردى. مەجلىس قىزىدى. مەيدىن سەرخۇش بولغان شاھ روداكىدىن شېئىرلارنىڭ مۇئەللىپى كىم ئىكەنلىكىنى سۈرۈشتۈردى. مەي ئەسىرى ۋە شېئىرىيەت ئىلھامىدىن كەيپى ئەلا روداكى ھارسنىڭ مەجلىستە بارلىقىنى ئۇنتۇپ، بار ۋاقىتىنى ھېكايە قىلىپ بەردى.

— بۇ شېئىرلار ئەمىر كەئىب قىزىنىڭ ئىجادى، ئۇنىڭ ئىسمى رابىئە، رابىئە قەزدارىي. ئۇ ئۆزىنىڭ غۇلاملىرىنى شۇ دەرىجىدە سۆيىدۈكى، ئۇنىڭ نە كېچىسى ئۇيقۇسى، نە كۈندۈزى ھالاۋىتى بار. شۇنىڭ ئۈچۈن شېئىر ئېيتىش، غەزەل ئوقۇش، ئاشىققا يوشۇرۇنچە نامە ئېۋەتىشتىن باشقا مەشغۇلاتى يوق. شېئىردىكى پەرىشانلىق، ئىشقا ۋەسپىنىڭ كۈچلۈكلىكى ھەم شۇنىڭدىن، — دەدى روداكى.

شۇندا ھارس، گويىا ھېچ نەرسە ئىشلىتىمگەندەك، ئۆزىنى مەستلىككە سالدى، لېكىن ئۆزى غەزەپتىن يۈرىكىنى تېنچلاندۇرالمىدى. ئۇ بەلخكە قايتقاندا، پەيت پايلاپ سىڭلىسىنىڭ قېنىنى تۆكۈش، شۇ ئارقىلىق شەنىگە قونغان شانائەتنى يۇيۇش پېيىگە چۈشتى. بېكتاش پەقەت سۆيۈملۈكىدىن كەلگەن ئىشقا نامەلىرىنى كۆز قارچۇغىدەك ئاسرار، ئۇنى ئەڭ قىممەتلىك بايلىق سۈپىتىدە قەدىرلەر ئىدى. ئۇنىڭ ئۆزىگە يېقىن تۇتۇپ يۈرگەن بىر دوستى بار ئىدى. بېكتاشقا ھەسەد قىلىپ يۈرگەن بۇ ناپاك «دوست» ئىشقى مەكتۇپلىرىنى شاھقا ئېلىپ بېرىپ كۆرسەتتى. رابىئە مەكتۇپلىرىنى كۆرگەن ھارس غەزەپتىن تىترەپ كەتتى. شۇ ئاندىلا سىڭلىسىنى ئولتۇرۇشكە بەل باغلىدى. ئاتىسىنىڭ ۋەسىيىتى، سىڭلىسىغا بولغان مېھرى ھەم ئۇنتۇلدى.

ھارس ئەڭ ئەۋۋەل بېكتاشنى زىندانغا تاشلىدى. ئۇندىن كېيىن رابىئەنى قەتل قىلىش پىلانىنى تۈزدى. ئۇ خىزمەتچىلەرگە ھامامنى قاتتىق قىزىتىشنى، رابىئەنىڭ قوللىرىغا كىشەن سېلىپ، قىزىغان ھامامغا قاماشنى بۇيرۇدى، بۇ ھۆكۈم ئىجرا ئېتىلدى. ھامامنىڭ ئىشىك ۋە تۆشۈكلىرىنى لاي بىلەن بېكىتىشتى. قىز بۇ غەيرى ئىنسانىي قىيىناشلارغا قارشى پەريادلار چەكتى. ئۇنىڭ پەريادلىرى قىيىنلىق ئاتقان جىسمۇ جېنى ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ئىشقا دەردى، غازاڭ بولمۇنغان ياشلىق پىغانى، شېئىر دەردى، مۇھەببەت يالقۇنىدا خەستىلەنگەن جاننىڭ نىداسى ئىدى.

ھالسىزلىقتىن لەختە - لەختە قان قۇسقان قىز كۆرسەتكۈچ بارمىقىنى قېنىغا مىلاپ، ھامام تاملىرىغا شېئىر پۈتۈشكە باشلىدى. تام قاندىن قىزىشقا باشلىغانسېرى قىز چېھرىسى سارغىيىپ بارار، ئۇنىڭ لەتىپ ۋۇجۇدىدىن مادار كېتەر ئىدى. ھامام تاملىرىغا يېزىشقا جاي قالمىغاندا، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىكى قان ھەم تۈگىگەندى. تام شېئىر بىلەن تولدى ۋە ئۇ ماھىپەتكەر گويا دىۋاردىن ئۈزۈلۈپ چۈشكەن سۈرەتتەك يەرگە يىقىلدى. ئۇنىڭ جېنى ئىشقا قان ئىچرە جىسمىنى تەرك ئەتتى.

ئەتىسى ھامامنى ئاچتى ۋە ئۇ دىلبەرنى باش - ئايىغى قانغا غەرق ھالدا كۆردى، پاك تېنىنى يۇدى ۋە تۇپراققا كۆمدى. يىغلىغانلار ھامام دېۋارىدا شۇنداق بېيىتلارنى ئوقۇدى:

قۇۋانماق ئىستەدىم ۋەسىل بايرامىدا،
 ۋەلى كۆردۈم ئۆزۈم ئۆلۈم دامىدا.
 ئالاۋدا قاغىرايدۇ ناتاۋان دىل،
 نېتەي، ئاخىر ئۇ ئېردى ساڭا مەنزىل!
 قىزىل قانم خىنە بولسۇن قولۇڭغا،
 كۆزۈم ياشى گۆھەر چاچسۇن يولۇڭغا،
 ئىچىپ قانمىنى بىتكەزدىڭ بەيەكبەر،
 ھالالىڭ بولسۇن، ئەي ئالجاناب يار!
 بۇ خەستە تەننى مەن ئوتقا ئاتارمەن،
 بۇ ناكەس دۇنيانى تاشلاپ كېتەرمەن.
 جۇدا سەندىن ھاياتىم بولدى ئاخىر،
 پاناھ بولسۇن ساڭا ئاللاھى قادىر!

نىگارا، سەنسىز ئەھۋالىم زەبۇندۇر،
 يۈزۈ كۆڭۈل قانى - لەلەگۈندۇر.
 ئالىپ جانىم ئۇنىڭلە ئوينايۇرسەن،
 خاتا قىلدىم، ئالاۋلە ئوينايۇرسەن.
 ئىكى كۆزۈمدىن ئاچتىڭ ئىككى دەريا،
 تارام كوكۈللىرىم يوماق بولۇپ يا؟
 كېلىپ ھامامغا ئەھۋالىمنى كۆرسەن،
 كى گويا تاۋىدا تۇرغان بېلىقمەن.
 ناھات ئاشىق نەسبى شۇنچە بولغاي،
 كى دوزاخ ئىچرە سالغايلا تىرىكلاي.
 ۋىسال ئارزۇلىرى جان ئىچرە ئەمدى،
 كۆز ياشى، ئاتەشۇ قان ئىچرە ئەمدى.

بۇ ۋەقەنى ئىشتىكەن بېكتاشنىڭ يۈرەك - باغرى خۇن بولدى. ھارسنىڭ بىرەھىملىكى غەزىپىنى كەلتۈردى. ئۇ يوشۇرۇنچە يول بىلەن قاماقتىن قاچتى ۋە ھارسنىڭ ھەرىمىگە كىرىپ، ئۇنىڭ بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلدى. غەزەپ ۋە ئەلەمگە تولغان ئاشىق يىگىت قىز قەبرىگە يېتىپ كەلدى ۋە خەنجەر بىلەن يۈرىكىنى تىلىپ، ئەزىز يارى يېنىدىن جاي ئالدى. بېكتاش بۇ پانىي، بىۋاپا دۇنيادا ئەزىز دىلبەرسىز ياشاشنى خالىمىدى ۋە بۇ ئېچىنىشلىق قىسسنى شۇنداق ئاخىرلاشتۇردى.

— شۇنداق پاك ئاشىق - مەشۇقلار ئۆتكەن دۇنيادا، ئۇلارنىڭ مۇھەببىتى ھېرىستىن پاك، ساماۋى ئىدى. ئوغۇل ئويلىنىپ، پىكىرگە تولدى. ئاتىسى بولسا يەنە ھېكايەتنى باشلىدى.

سۇلايمان ۋە چۈمۈلە

ھەزرەت سۇلايمان ھەم شاھ ئىدى، ھەم پەيغەمبەر. ئۇ زاتقا ئىنسۇ جىنىس، جىمىكى جانزات ئىتائەت قىلار، سۇلايمان ھەتتا قۇرۇت قوڭغۇز، پەردىدىۋ دەرىزەندىلەرنىڭ تىلىنى بىلەر، ئۇلار بىلەن سۆھبەتلىشەر ئىدى. بىر كۈن سۇلايمان دەبدەبەيۇ ھەشەمەت بىلەن

چۈمۈلەر توپى يېنىدىن ئۆتتى. بارچە چۈمۈلەر ئۇنىڭ خىزمىتىگە يۈگۈردى، مىڭ مىڭ (بىر مىليون) چۈمۈلە ھۇزۇرىدا ھازىر بولدى. ئەمما بىر چۈمۈلە ئۇنىڭ ئالدىغا بارمىدى. ئۇ چۈمۈلەنىڭ ئۇۋىسى ئالدىدا بىر تۆپىلىك بار ئىدى. ئۇ بىر ئۆزى يەككە تەن بولۇپ، شۇ تۆپىلىك ئۆيىنىڭ ئالدىنى تۈزلەش پېيىغا چۈشكەنىدى. سۇلايمان ئۇنى ئالدىغا چاقىرىپ، دېدى:

— ئەي چۈمۈلە، سېنى ناھايىتى بىتاقەت ۋە تەشۋىشلىك كۆرىمەن. ئەگەر سەندە نوھ ئۆمرىيۇ ئەييۇپنىڭ سەۋر - تاقىتى بولغان تەقدىردىمۇ بۇ چوڭ تۆپىلىكنى توشۇپ پۈتكۈزەلمەيسەن. بۇ سېنىڭ ئىشىڭ ئەمەس. شۇ كىچىككىنە جۇغۇڭ، زىغىردىن ھەم كىچىك قوللىرىنىڭ بىلەن شۇ تۆپىلىكنى توشۇپ پۈتكۈزۈش مۈمكىنمۇ؟ چۈمۈلە سۇلايمانغا قاراپ دېدى:

— ئەي شاھ، بۇ يولدا ھىممەت بىلەن ئىش كۆرسىتىش كېرەك. سەن مېنىڭ نىيىتىمنىڭ ئۆزىگە ئەمەس، نىيىتىمنىڭ كامالغا باققىلى. مېنى بۇ يولغا مۇھەببەت باشلىدى، مەن بۇ تۆپىلىكنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى بىر چۈمۈلگە ئاشقىمەن، تۆپە مېنى ئونىڭدىن ئاجرىتىپ تۇرىدۇ. ئۇ چۈمۈلە ماڭا: «شۇ تۆپىنى ئارىدىن كۆتۈرسەڭ، ۋەسلىمگە يېتىپ، بەختىيار بولىسەن، دېدى. بۇ ھىجران دىۋارىنى توشۇپ تۈگەتسەم بولماس. شۇ ۋەجىدىن ھازىر بۇ ئىشقا بەل باغلاپ تۇرۇپتىمەن، بۇندىن باشقا نەرسىنى بىلمەيسەن. ئەگەر تۆپىلىكنى توشۇپ يولنى تۈزلىسەم، يار ۋەسلىگە يېتىپ، شادىمان بولىمەن، ئەمما ئەگەر ئىقتىدارىم يەتمەي، شۇ يولدا جان بەرسەم مىڭ - مىڭ رازىمەن.

ئەي پەرزەند! ئىشقىنى چۈمۈلدىن ئۆگەن، يار يولغا يېتىش ئاسان ئەمەس، جانانە كېرەك بولسا جان پىدا قىل، كورلاردىن كۆرۈشنى، ئاجىزلاردىن قەھرىمانلىقنى تەلىم ئال. چۈمۈلگە پەست كۆز بىلەن قارىما. چۈنكى ئۇنىڭ ھەم قەلبىدە ئىشقى ئىنقىلابى مەۋجۇت. بۇ يولدا نېمىلەر بولۇۋاتقانلىقىنى بىلىش كېرەك، بەلكى شىر چۈمۈلدىن تەنبىھ ئالىدۇ ھەم ئىشقى ئالەمدە مۆجىزىلەر يارىتىدۇ! ياكى مانا بۇ ھېكايىنى ئىشىقتىن، ئىشقى ئادەمنى ئۇلۇغۋار ئېتەر ۋە ئۇلۇغ مەقسەتلەرگە ئېلىپ بارار ئىكەن.

كۆكەرمەستىن بۇرۇن مېۋە بەرگەن دەرەخلەر

كۈنلەردىن بىر كۈنى نوشىرىۋان ئادىل ئائىيانلىرى بىلەن يۇرت ئايلىنىشقا چىقتى. باغ - ۋارانلار، مۇنبەت دالىلارنى كۆردى. يولى سەھراغا چۈشۈپ بېرىۋاتقان ئىدى، بىر چالغا دۇچ كەلدىكىم، بېلىنى ئۈچ جايدىن باغلاپ، سۇ توشۇپ، سەھرانىڭ بىر بۇرجىكىنى ئاۋات قىلىپ كۆچەت تىكەكتە ئىدى. ئۇ شىجائەت بىلەن، شەۋق بىلەن ئىشلەردى. نوشىرىۋاننىڭ چالغا ھەۋسى كەلدى ۋە ئاتتىن چۈشۈپ ئۇنىڭ ئالدىغا باردى.

— سالام سىزگە، ئاتاخان، ھارماڭ، ئاتاخان، ساقىلىڭىز ئاقىرىپ، يېشىڭىز ھەم بىر يەرگە بېرىپ قالغانىكەن. ئۆيدە ئولتۇرۇپ دەم ئالماسىز، بۇ دۇنياڭىزدىن ئۇ دۇنياڭىز يېقىنراق كۆرۈنىدۇ. ئەمدى سىز تىككەن كۆچەتلەر كۆكىرىپ ھوسۇل بەرگۈچە قانچە يىللار ئۆتىدۇ. ئۇنغىچە سىز بارمۇ، يوقمۇ؟

چال پادىشاھقا قاراپ دېدى: پادىشاھ، سىزنىڭ ئۆيىڭىزگە كەلدىم، سىزنىڭ ئۆيىڭىزگە كەلدىم، سىزنىڭ ئۆيىڭىزگە كەلدىم. ئەي پادىشاھى ئالەم، بىزگىچە قانچىدىن - قانچە ئادەملەر دەرەخ كۆكەرتىپ كەتتىلەر، بىز پەقەت مېۋىسىنى يېدۇق. ئەمدى نۆۋەت بىزگە، ئوغلۇم. مەن ئۆزۈم ھوزۇرىنى كۆرەي دەپ تىكىۋاتقىنىم يوق بۇ كۆچەتلەرنى، بەلكى كېلەچەكتە ياشايدىغان ئادەملەر ئۈچۈن تىكەكچىمەن، ئەۋلادلار ئۇنىڭ مېۋىسىنى يەيدۇ. چالنىڭ گەپلىرى نوشىرىۋانغا ياقتى، خۇرسەند بولۇپ، شۇ سەھرانى ئاۋات قىلىشقا سەرىپ قىلغايسىز، دەپ بىر ھەميان ئالتۇن بەردى.

شەھەر شەھەر، مانا كۆردىڭىزمۇ، مەن ئىككەن كۆچەتلەر ئاللىقاچان مېۋە بەردى، —
 دەپدى چال. نوشرىۋان چالنىڭ بۇ لوتىدىن يەنىمۇ ئېچىلىپ كەتتى ۋە يەنە بىر ھەميان ئالتۇن
 ھەدىيە ئەتتى. — ئەي پەرزەند، ھەر ئىشقا ھىممەت كېرەك. ھىممەت ۋە غەيرەت ئادەمنى ئالىيجاناب
 قىلىدۇ. پەرزەندىڭار ھىممەت بىلەن ئادەملەرنى سۆيىدۇ ۋە ئۇلارغا مەدەتكار بولىدۇ.
 شەھۋەت پەقەت، پەسكەشلەرنىڭ ئىشى، ئۇ رىيا ۋە يالغانغا باشلايدۇ، سىدىقۇ ساداقەتنى
 نەسچىلىككە ئايلاندۇرىدۇ. مانا بۇ ھېكايەتكە قۇلاق سال.

ئىت ۋە سوپى

بىر سوپى قىشلاق يولىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقاندى. ئىت ئۇنىڭغا تاشلاندى. سوپى ئۆزىنى
 ھىمايە قىلىپ، قولىدىكى تايىغى بىلەن ئۇردى. ئىتنىڭ ئايىغى سۇندى. بىچارە ئىت ئاغرىق
 ئازابىدىن ئىگراپ، نالە قىلىشقا باشلىدى ۋە سۇنغان ئايىغىنى سۆرەپ، شەيخ ئەبۇ سەيىد
 ئەبۇلخەير ئالدىغا باردى. شەيخ ئىتقا تەلمۈرۈپ، رەھىمى كەلدى. چۈنكى بۇ ئىتنى بىلەر،
 ئۇنىڭ بىراۋغا ئازار بەرمەسلىكىدىن، دىيانەتلىك ئادەملەر ئىشىكىدە پاسىبان بولۇپ،
 خىيانەت قىلماسلىقىدىن خەۋەردار ئىدى. ئىت سۇنغان ئايىغىنى كۆرسىتىپ، ئادەمگە
 ئوخشاش تىلغا كىرىپ، گەپ قىلىشقا باشلىدى:

— ئەي شەيخ، پالان سوپى مېنىڭ ئايىغىمنى ئۇرۇپ سۇندۇردى، چاقىرىپ جازاسىنى
 ەر، مەن سەندىن سورايمەن، — دەپ ئىلتىماس قىلدى.
 شەيخ سوپىنى ئالدىغا چاقىرىپ دەپتى:
 — بۇ تىلسىز جانىۋارغا نېمىشقا ئازار بەردىڭ، قاتتىق جەبر ئۆتكۈزۈپسەن. بۇ
 ئادالەتتىن ئەمەس، سەن خۇدا يولىغا كىرگەن ئادەمسەن، رەھىمۇ شەپقەت ئادالەت يولى سېنىڭ
 يولۇڭ ئەمەسمۇ؟

سوپى ئەبۇ سەيىد ئەبۇلخەيرگە قاراپ دەپتى:
 — ئەي پىرى مۇرشىد، بۇ ئىشتا مېنىڭ ئەيىبىم يوق، ئۇ ماڭا يېپىشىپ، يولۇمنى
 توستى ۋە تونىمنى بىناماز قىلدى. شۇ سەۋەب تاياق بىلەن ئۇردۇم.
 يەردە يېتىپ، نالە قىلىۋاتقان ئىت شەيخكە تەلمۈرەر ئىدى. شەيخ ئىتقا قاراپ دەپتى:
 — سوپى گۇناھكار، سەن ناھەق جەبىر چېكىپسەن. ئۆزۈڭ ئېيتقىن، سوپىغا قانداق
 جازا بېرىي؟ ھۆكۈمنى ئۆزۈڭ ئېيت، تاكى جازا قىيامەتكە قالمىسۇن. ئەگەر ئىستىسەڭ،
 مەن ئۇنى كالتەكلىتەي. سېنىڭ خۇرسەند بولۇشۇڭ ئۈچۈن نېمە چارە بولسا قىلۇرمەن.

شۇندا ئىت دەپتى:
 — ئەي شەيخى زامانە، بۇنىڭ ئىگىنىدىكى سوپىلار تونىنى كۆرۈپ بۇ ئەھلۇللاھدىن
 ئىكەن، ئۇنىڭغا تەگمەيمەن دەپ قارار قىلدىم، چۈنكى خۇدا يولىدا يۈرگەن ئادەملەرگە
 ئىتلارمۇ زىيان يەتكۈزمەيدۇ. ئەگەر سوپىغا ئازار يەتكۈزسەم، پۈتۈن ۋۇجۇدۇم ئۆرتىنەر
 ئىدى. ئەمما سەزدىمكى، ئۇنىڭ تونى سوپىيانە بولغان بىلەن، ئۆزى رىيا ئەھلىدىن ئىكەن.
 تونى سالامەتلىك — پەقىرلىق نىشانىسى، لېكىن ئۇنىڭ باتىنى ۋەيران. ئەگەر جازا بەرمەكچى
 بولساڭ، ھازىر بەرگىن، ھەقىقەتەن ھەم جازانى قىيامەتكە قالدۇرما. ئۇنىڭ ئىگىنىدىكى
 دەرۋىشلەر — مەردلەر تونىنى يېشىپ ئال. شۇندا ئۇنىڭ كاساپىتى ۋە يامانلىقىدىن ئادەملەر
 قۇتۇلىدۇ. ئىگىنىدىن سالامەت ئەھلى خىرقىسىنى يېشىپ ئالساڭ، شۇ جازا ئاڭا قىيامەتكىچە
 يېتىدۇ. مەن ھەم شۇنىڭغا رازى بولارمەن.
 شەيخ ئەبۇ سەيىد ئەبۇلخەير ئىتنىڭ ساداقىتىگە، ئېتىقادىغا قايىل بولدى ۋە ئېيتقىنىنى
 بەجا ئەتتى. — ئەي ئىنسان! ئەگەر ئۆزۈڭنى ئىتتىن ئەۋزەل دەپ بىلمەكچى بولساڭ، ئەۋزەل

ئۆزۈڭنىڭ ئىتلىقىنى ئاڭلىغىن! بۇنى ئېنىق بىلىۋال ۋە ئۇنىڭ خۇرۇچلىرىنى بىر تەرەپ ئەت! ئەي ئىنسان، تۇپراق بول، بىر ئۈچۈم تۇپراقتىن پارالغانسەن. مۇنچە لايۇ داغدۇغا، مۇنچە يالغان ۋە رىيا، بىر قارنىڭ ئۈچۈن مۇنچە ئەزىيەت ۋە ئازاب، كىرلىك - پىتتىلىق ئىشلار نېمىگە كېرەك، نېمىشقا بۇنچە بىخۇدسەن، بىخەۋەرسەن؟ ئەرەنلەر ئۆزلىرىنى خاكسار بىلۈر، ئالتۇننى تۇپراققا تەڭ ھېسابلاپ، شۇ مەردلىكلىرى تۈپەيلى جان بىلەن تەننى پاك ساقلاپ يۈرىدىغان خاكسار بول، خاكسار، ئوغلۇم!

ئوغلۇ ئاتىسىنىڭ ھېكايەتلىرى، سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، مۇنداق دېدى: ئەي ئاتا، خوتۇن ئېلىشتىن مەقسەت پەرزەنت كۆرۈشتۈر، پەرزەنت ئادىمىزات ئۆمرىنىڭ داۋامى، ياخشى پەرزەند ئاتىنىڭ ياخشى نامى، ياخشى پىكىرلىرى، ياخشى ئىشلىرىنى داۋام ئەتتۈرگۈچى بولىدۇ. بۇندىن تاشقىرى، ئەگەر سائادەتلىك، خۇداجۈي پەرزەند ئاتا قىلسا، قىيامەت كۈنى ئاتىسىنىڭ شاپائىتىنى تىلەيدىغان بولىدۇ. شۇنداق ئورۇنبا سار بىر پەرزەند دۇنياغا كەلسە، يۈز جان بىلەن پەرۋانە بولۇپ، سۈيۈپ، ئاۋايلاپ ئۇنى پەرۋىش ئەتمەك لازىم. بۇنداق پەرزەنت ھەممىگە كېرەك. شۇنداق پەرزەنت بىلەن ھەربىر كىشى پەخىرلەنسە ئەرزىيدۇ.

ئاتىسى دېدى: ئەگەر كىشىنىڭ تەلىپى پەرزەنت بولسا، گەرچە ئۇ باشتا ئەيىبسىز، ساق - سالامەت بولسىمۇ، لېكىن ئۆيلىنىپ، پەرزەنتلىك بولغاندىن كېيىن، ئۇ مېيىپ ۋە ئوقسانلىق بولۇپ قالىدۇ، ئىشتىن چىقىدۇ. بۇنداق ئادەم (پەرزەندلىك ئادەم) مەرىپەت سىرلىرىدىن بىگانە بولۇپ رەد ئېتىلىدۇ. بۇنى ئاڭلا، ئەگەر سەندە ئىبراھىم خەلىلۇللاھنىڭ ① دىنى بولسا ئوغلۇڭنى قۇربانلىققا كەلتۈرگىن. ئەمدى سەن باشقا ئىبراھىم، يەنى ئىبراھىم ئەدەمدىن ئىشت، بۇزورۇقۇر دەرۋىش پەرزەند خۇسۇسىدا نېمە دېگەن.

ئىبراھىم ئەدەم ۋە دەرۋىش

كۈنلەردىن بىر كۈن ئىبراھىم ئەدەم بىر دەرۋىش بىلەن سۆھبەتلىشىپ، ئۇنىڭدىن سورىدى:

— ئەي مەھزۇن دەرۋىش، خوتۇن، بالا - چاقاڭ بارمۇ، ئۆيلەنگەنمۇسەن؟

دەرۋىش دېدى: — يوق، ئۆيلەنمىگەن، پەرزەنتىمۇ يوق.

ئىبراھىم ئەدەم: — ناھايىتى ياخشى، دەپ جاۋاب بەردى.

دەرۋىش ئىبراھىم ئەدەمگە تەئەججۈبلىك نەزەر تاشلاپ: — ئەي ئەرەنلەرنىڭ پېشىۋاسى، نېمىشقا ماڭا بۇنداق دېدىڭ، ئىجىبا، ئۆيلىنىپ، پەرزەنتلىك بولۇش يامانمۇ، — دەپ سورىدى.

ئىبراھىم دېدى: — ئەي دەرۋىش، ئەگەر دەرۋىش ئۆيلەنسە، خەتەرلىك دېڭىز سەپىرىگە چىققان كېمىگە

ئولتۇرغان بولىدۇ ۋە ئەگەر پەرزەند كۆرسە، كېمىسى غەرىق بولىدۇ، دەپ ھېسابلا. چۈنكى پەرزەند، ئائىلە دەرۋىشنى دۇنيا تەشۋىشى بىلەن باغلايدۇ، ئىلاھ يولىدىكى مەشغۇلاتلاردىن چەتلەشتۈرىدۇ. كۆڭلۈڭ پەرزەنت بەندىگە گىرىپتار بولغاندا، پەرزەند سېنىڭ شېرىن

دۈشمىنىڭگە ئايلىنىدۇ. ئەگەر تەرىقەتتە بۈيۈك ئىستىدا كۆرسەتكەن مۇرشىم بولساڭمۇ، پەرزەنت تۇغۇلغاندا، ئەۋۋەلقى مەۋقەيىڭ، مەرتىۋەڭ قالمايدۇ، پەرزەنتىڭ قول - ئايىڭنى

① «ئىبراھىم خەلىلۇللاھ ئاللاھ ئەمرىگە ئىتائەت ئېتىپ، ئوغلى ئىسمائىلنى قۇربانلىققا ئېلىپ كەلدى ۋە بوغۇزىغا پىچاق قويدى. ئەمما ئاللاھ ئاللاھ ئىبراھىمنىڭ ساداقىتىنى كۆرۈپ، قۇربانلىققا ئاق قوچقار ئەۋەتتى» دېيىلىدۇ قۇرئاندا.

باغلايدۇ. زەنجىر بەند بولسىن، ئازادلىقنىڭ، ئەركىنلىكىدىن ئايرىلىسىن. قۇلاق سال، بىر تىمسال ھېكايەت كەلتۈرەي، مۈشۈك ئەھۋالدىن ئىبىرەت ئالغىن. پۈتۈن بىر كىتاب ئورنىتىش

مۈشۈك ھېكايىتى

شەيخ گورگانى باتىندايو زاھىردا زامانىسىنىڭ يېگانىسى، ئىرپان دەرياسىنىڭ گەۋھەر بەردارى، ساداقەتنىڭ سەلتەنەتنىڭ نىگاھدارى ئىدى. ئاشۇ قۇتتىكى كىرەمنىڭ خانىقاسىدا بىر مۈشۈك ياشايتتى. شەيخ ئۇنى ھەر كۈنى نەچچە مەرتە كۆرەر، ھەرىكەتلىرىنى كۆزىتىپ ئىدى. مۈشۈكنىڭ قول - ئاياغلىرى ھەمىشە تازا بولار، گويا بىراۋ ئۇنىڭ قول - ئاياغلىرىنى يۇيۇپ قويغاندەك ئىدى. ئاياغلىرىغا غىلاپ كەيدۈرگەندەك چاڭ يۇقماس ئىدى. قەيەرگە بېرىپ كەلسىمۇ، ئەۋۋەل قول - ئاياغلىرىنى تازىلاپ، كېيىن خانىلارغا كىرەر، بەزەن شەيخنىڭ يېنىدا ئۇخلاپ، بەزەن ھەتتا جايىناماز ئۈستىگىمۇ چىقىپ يۈرەر ئىدى. لېكىن شەيخ بۇنىڭغا پەرۋا قىلماس. ئەكسىچە، مۈشۈكنى ھەر زاماندا بىر سىلاپ قويار، ئەركىنلىكتە ئىدى. مۈشۈك مۇئەييەن ۋاقىتلاردا مياۋلاپ ئاۋاز چىقىرار ئىدى، ۋاقىتنى ئۇنىڭ ئاۋازىغا قاراپ بەلگىلەيتتى. مۈشۈك بەزەن مياۋلاپ خادىمنى چاقىرار، خادىملار ۋە خىزمەتكارلارمۇ ئۇنىڭغا ئۆگىنىپ قالغان ئىدى. ئاشخانىدا، ھويلا ۋە ھۇجرىلاردا بىمالال يۈرەر، ھېچ نەرسىنى ئۇندىن يوشۇرماس ئىدى، ھەتتا گۆش ھەم ئوچۇق، جايىدا تۇرسىمۇ، مۈشۈك ئاڭغا تەگمەس ئىدى. ئەكسىچە ئۇ خانىقا ۋە داستىخاننىڭ قورۇقچىسى ئىدى، بىرەر نەرسىنى توشۇپ كەتكىنىنى بىراۋ كۆرگەن ئەمەس ئىدى. بىر كۈنى مۈشۈك ئاشخانىغا كىرىپ، قازاندىكى گۆشنى ئېلىپ چىقىپ كەتتى. بارا - بارا بۇنى ئادەتكە ئايلاندۇردى. ئاخىر ئاشپەز خادىم ئۇنى تۇتۇۋېلىپ تەنبە بەردى. بىراق، مۈشۈك بۇ تەنبەدىن ئارازلاپ شەيخنىڭ ئالدىغىمۇ كەلمەيدىغان بولۇپ قالدى. خاپا بولۇپ، ھويلىنىڭ بىر بۇرجىكىدە شۈمشىپ تۇرار ئىدى. شەيخ بۇندىن ئاگاھ بولۇپ، خادىمنى چاقىرىپ، ئەھۋالنى سورىغاندا، خادىم بولغان ۋەقەلەرنى ئېيتىپ بەردى.

كارامەتلىك شەيخ مۈشۈكنى ئالدىغا چاقىرىپ، كۆزىگە بېقىپ پىكرەن نېمىشقا بۇ ئىشنى قىلدىڭ، دەپ سورىدى. مۈشۈك تۇغقان ئىدى، ئۇ بېرىپ ئۈچ بالىسىنى چىشىدا چىشلەپ ئېلىپ كېلىپ شەيخنىڭ ئالدىغا قويدى. ئۆزى غەمكىن ھالدا تاشقىرىغا يول ئالدى ۋە دەرەخ شىخىغا چىقىپ ئولتۇردى. مۈشۈك ئاشپەز خادىمنىڭ جەھلىدىن قورقار، كۆزى مۆلدېرەپ، ئۈندىمەي قاراپ تۇرار ئىدى. شەيخ بۇ ھالنى كۆرۈپ، خادىمدىن خاپا بولدى، ئۇنى كايىدى. كېيىن ئەجەبلىنىپ مۇرىتلىرىغا دەيدى:

— مۈشۈك پەرزەنت غېمىدە يۈرگەن ئىكەن، ئۇ مۇھتاج ئىكەن. گۆشنى ئوغۇرلاش تەركى ئەدەپ ئەمەس، بەلكى ئېھتىياج تەقەززاسىدۇر. ئەگەر كىشى بېشىغا زۆرۈرىيەت چۈشسە، مۇباھ ھەم ھالال بولغاي. بالا ئۈچۈن ھەتتا ئومۇمچۈك ئاغزىدىن تاماق چىقىرىدۇ. مۈشۈكتىن سادىر بولغان ئىشقا پەقەت ئەجەبلەنمەڭ، چۈنكى بالا مېھرى ئەجەب بىر مېھرىدۇر. تاكى سەندە بالا پەيدا بولماس ئىكەن، بالا غېمى خاتىرەڭگە كەلمەيدۇ. تەجرىبىلىك شەيخ خادىمغا دەيدى:

— بۇ تىلىسىز جانىۋار ھازىر بىماردۇر. سېنىڭ جەھلىڭدىن قورقۇپ، دەرەخنىڭ ئۈستىگە چىقىۋېلىپتۇ. سەن ئۇندىن ئۆزۈر سورىساڭ، كەچۈرىدۇ. خادىم بېشىدىن سەللىسىنى ئېلىپ قويدى ۋە مۈشۈك ئالدىغا بېرىپ، ئۆزۈر سوراپ تۆۋە قىلدى. ئەمما ئۇنىڭ تۆۋىسىنىڭ تەسىرى يوق ئىدى، مۈشۈك ئاڭغا باقمىدى. ئاخىر شەيخ كېلىپ، مۈشۈككە بىر سۆز دەيدى، خادىمنى كەچۈرۈپ دەرەختىن چۈشۈشنى سورىدى. شۇندىن كېيىنلا مۈشۈك دەرەختىن چۈشۈپ ئۆيگە كىردى. خانىقا ئەھلى ئارىسىدا غوۋغا كۆتۈرۈلدى، ھەممەيلەن مۈشۈكنىڭ ئىشىغا ھەيران بولۇپ، كۆڭۈللىرىدە خۇشلۇق پەيدا بولدى، نىگاھلىرىدا بىر ئىلاھى نۇر ئۇچقۇنلىدى. بارچە

ئۇ مۇشۇكتىن ئىبرەت ئالدى، ئۇنىڭ شۈكرىگە، سەپرىگە قايىل بولدى. ئەگەر مىڭ ئالەم بىلەن باغلىنىشنىڭ بولسىمۇ، ئۇ پەرزەنت باغلىنىشىدەك بولماس. پەرزەنت غېمىدىن خالاس بولغۇچى پەقەت پەرۋەردىگارىنىڭ ئۆزىدۇر، بەندىسى بالام - پەرزەنتىم دەپ ئۆمۈر ئۆتكۈزەر. پەرزەنت كىشىنى دۇنيا بىلەن باغلايدۇ، پەرزەنت غېمى دۇنيا غېمىنىڭ بىر قىسمىدۇر. ئەمما ئالىي دەرىجىدە ئادىل بولماققا، بارچىغا باراۋەر بولماققا يېتىشىمەن دېگەن دەرۋىش پەرزەنتى خاندان قىلىش بەھرىدىن ئۆتسۇن. پەرزەنتى بار، ئائىلىسى بار ئادەم ھەممىگە باراۋەر بولالمايدۇ. ئۇ ئىستەر - ئىستىمەس ئۆز مەنپەئىتى، بالىلىرى، ئائىلىسى مەنپەئىتىنى ئويلايدۇ، مۇتلەق ھەقىقەتكە يېتىش قىيىن بولىدۇ. ئەي پەرزەنت، ئاللاھنى شۇنداق سۆيىمەك كېرەككى، باشقا بىرەر نەرسىنىڭ مېھرى ئاڭغا توساق بولمىسۇن، بۇ مېھىر باشقا نەرسىلەرگە بۆلۈنمىسۇن، مانا ھېكايەتنى تىڭلا:

ئىبراھىم ئەدھەم ھېكايىتى

ئىبراھىم ئەدھەم بەلخ شەھىرىدە شاھ ئىدى، تاجۇ تەختىنى تاشلاپ، دەرۋىش جەندىسىنى كەيدى. چۈنكى كۆڭلىدە ئاللاھنىڭ مېھرى بىۋەد چوڭ ئىدى. بۇ مۇھەببەت، تاجۇ تەخت، دۆلەتۇ شۆھرەت، خوتۇن ۋە پەرزەنت مۇھەببىتىدىن ئۈستۈنلۈك قىلدى. ئىبراھىم ئەدھەمنىڭ قەيەرگە كەتكىنىنى بالىلىرىمۇ، خوتۇنىمۇ، ئاشنا - دوستلىرىمۇ بىلمەيتتى. ئارىدىن نەچچە زامان ئۆتۈپ، ئوغلى چوڭ بولۇپ قالىدۇ ۋە ئاتىسىنى ئىزدەپ سەپەرگە چىقىدۇ. نەچچە شەھەر ۋە نەچچە قىشلاقلارنى كۆرىدۇ، سەھرالار، باغلارنى كېزىدۇ. ئاخىر ئىبراھىم ئەدھەمنى مەككە شەھىرىنىڭ بىر يېرىدىن تاپىدۇ. ئاتا - ئوغۇل بىر - بىرلىرىگە يېقىنلىشىپ، بىر - بىرىنى تونۇپ مېھرىلىرى جۇش ئۇرۇپ قۇچاقلىشىدۇ. ئەمما شۇ ۋاقىتتا ئىبراھىم ئەدھەم نالە قىلىپ، ئەي پەرۋەردىگار، مەن پەرزەنتىمنى كۆرۈپ، مېھرىم جۇش ئۇرۇپ، ساڭا بولغان مۇھەببىتىم بۆلۈندى. يا مېنىڭ جېنىمنى ئال، يا بۇ نەۋقىران يىگىتنىڭ جېنىنى، ساڭا بولغان مۇھەببىتىمنىڭ بۆلۈنۈشىنى خالىمايمەن. تەڭرى بۇ ئىلتىجانى قوبۇل قىلدى ۋە ئوغلىنىڭ جېنى ئاتا قۇچىقىدا تۇرۇپ ئۈزۈلدى. ئىبراھىم ئەدھەم - ئەي پەرزەنت، مانا بۇ ھېكايەتكە ھەم دىققەت قىل. ئاللاھنىڭ يەككە يېگانىلىقىغا ئىمانىڭ يەنە ئارتار، پەرزەنتلىك بولۇش - كۆپىيىش پەقەت ئىنسانلارغا نېمىدىن دېرەك بېرىدىغانلىقىنى بىلىپ ئال.

ئىسلامغا كىرگەن ناسارانى

بىر ناسارانى سودىگەر بار ئىدى. مال - مۈلكى ناھايىتى كۆپ، دوست - يارانلىرى ئاتراپىدا پەرۋانە، ئۇنىڭ بىر چىرايلىق، دىلكەش ئوغلى بار ئىدى. بالىنىڭ ھۆسنى شۇنچىلىك ئىدىكى، ھەر كىم ئۇنى بىر كۆرگۈسى، قولىدىن تۇتۇپ سۆھبەتلەشكۈسى كېلەتتى. چاچلىرى بىنەپشەدەك ئەتىرلىك ھىد تارتار، گۈل ئۇنىڭ نازۇك لەۋلىرىدىن نۇسخا ئالغاندەك ئىدى. بۇ گۈزەل بالا كېچىسى كوچىغا چىقسا، ئاپتاپ چىققاندەك بولار، خۇلقى خۇش، كۈلكىسى كۆڭۈل يارىسىغا مەلھەم ئىدى. ئاتا - ئانىسىنى داغدا قالدۇرۇپ، ئالەمدىن كۆز يۇمدى. سودىگەرنىڭ غەم تولغان كۆزلىرى، پىغان نالىسىغا تاقەت قىلىپ بولماستى. ماتەم ئەلىمى ئۇنى ھوشسىز قىلىپ قويغانىدى. بىر نەچچە كۈن ئۆلۈكنى كۆمۈشكە قويمىدى، خۇداغا نالە قىلىپ يالۋۇرار ئىدى، بالامنى تارتىپ ئالما، قايتۇرۇپ بەر دەپ ئاھ چېكەردى. ئەمما، ئىككى كۈن ئۆتكەندىن كېيىن ئورنىدىن تۇرۇپ، بېلىنى باغلىدى، ئۆلۈكنى يۇدۇردى، لېكىن ناسارانىلار رەسمى قائىدىسى بىلەن ئەمەس، بەلكى مۇسۇلمانلار شەرىئىتى بويىچە دۇئا يۈپاتىمە بىلەن بالىنى تۇپراققا تاپشۇردى. ئۆزىمۇ كەلسە

ئوقۇپ مۇسۇلمان بولدى. ھەممە ناسارانىلار سودىگەرنىڭ ئىشىغا ھەيران ئىدى. ئۇ ئۆز قوۋمىغا قاراپ دېدى: — ئوغلۇمنىڭ ئۆلۈمى ماڭا شۇنى ئېنىق مەلۇم قىلدىكى، خۇدانىڭ ھېچبىر پەرزەنتى يوق ئىكەن (ناسارانىلار ئىيسانى خۇدانىڭ ئوغلى دەپ ھېسابلايدۇ)، ئاللاتائالا خوتۇندىن، ئەقربا - قېرىنداشلاردىن، پەرزەنتتىن پاكدۇر. ئۇنىڭ بىرەر پەيۋەندى، باغلىقلىقى يوق. ئەگەر ئۇنىڭ پەرزەنتى بولغىنىدا، مېنىڭ داغۇ ھەسرەتىمدىن خۇرسەند بولمىغان بولاردى. ھە، ئىسلامدا مەنا چوڭقۇر ئىكەن، بۇنى ئەمدى ئاڭلىدىم، مۇسۇلمانلىقتىن ئارتۇق دىنۇ دىيانەت، دەۋەتنى كۆرمىدىم. ئاتا ئوغلغا قاراپ: «شۇنىڭغا ئوخشاش يەنە بىر ھېكايەت كەلتۈرمەكچىمەن، ئويلايمەنكى، مەنىسىدىن بەھرە ئالغايىسەن» دېدى.

يەككىلىك ئاللاھقا خاس

بىر مويىسپىتنىڭ ئايدەك گۈزەل بىر ئوغلى بار ئىدى. ئادەملەر ئۇنىڭ خۇش خۇلقى، ھۆسنۇ جامالىغا ھەۋەس قىلاتتى. ئاتىسى ئوغلنى جېنىدىن سۆيەتتى، پۈتۈن ئۈمىدلىرىنى ئاڭا باغلىغانىدى. ئەمما، تەقدىر چەرخى ئايلىنىپ، بىر كۈن مويىسپىتنىڭ ئوغلى قازا قىلدى. بۇ ئۆلۈم ئاتىنى چۆكتۈرۈپ قويدى، ھەسرەتۇ غەم بېلىنى بەتتەر دال قىلدى. يۈرىكى ئۆرتىنەر، ماتەمزادە كۆزلىرىدىن ئۈنچىدەك ياشلار ئاقاردى. ئوغلى جىگەر - باغرى ئىدى، باغرى يۈز پارە بولدى. ئوغلى كۆرەر كۆزى ئىدى، كۆز گۆھىرى ئېقىپ چۈشتى، ئوغلى بېلىنىڭ قوۋۋىتى ئىدى، بېلىدىن مادارى كەتتى. مويىسپىت گامى بېھوش بولۇپ قالار، گامى ئادەملەرگە ھەيران بولۇپ تىكىلەر ئىدى. بېشىغا تۇپراق چېچىپ، پىغان قىلار، كېيىن دەردلىك يۈزىنى ئاسمانغا قارىتىپ، دېدى: — ئەي خۇداۋەندە، سېنىڭ پەيۋەندىڭ - پەرزەنتىڭ يوق ئىكەن، سەن ئۆزلىكىسەن. شۇنىڭ ئۈچۈن مېنىڭ دەردىم ساڭا تەسىر قىلمايدۇ. سېنىڭ ئوغلۇڭ يوق، ئوغلۇ ئۆلۈمى داغىدىن ھەم پاكسەن. پەيۋەندىڭ بولغاندا ئىدى، ھازىرلار كۈلبىسىنىڭ ئاھىنى ئىشتىدەردىڭ. سەن ھۆر - ئازاد سەن، ئازادلىقنىڭ ئۈچۈن بىنىيازلىقنىڭ ھەدىسىز - بىپايان ئىكەن. شۇنداق بولمىغاندا، ھازا كۈلبىلىرىدىن چىققان ئاھلارنى ئىشتىمەسىمىڭ. باغلىقلىق، ئالاقىدارلىق ئىنسانغا خاس، ئېھتىياتسىزلىق. مۇتلەق ھۆرلۈك پەقەت ئاللاھنىڭ سۈپىتى. ئەگەر ئادەمنىڭ سەندەك پەيۋەندى بولمىغاندا، ئۇ ھەم مىسلىسىز بولار ئىدى. ئوغلنى ئاتا بىلەن قىرىق يىل بىرگە ياشاشقا ئىمكان بەردى، قىرىق يىل پەرزەنتىنى سۆيۈپ، شاد ياشىدى. ئەمما، ئەمدى ئۇنىڭ دىدارىدىن مەھرۇم، نېمىشقا ئاتىنىڭ ئىلتىجاسى، ھەرىكەتلىرىنى ئېتىبارغا ئالمايدۇ؟ ئەگەر بۇ بىر خاتا بولسا - خوتۇندىن باشقا نەرسە ئەمەس، لېكىن ئەگەر بىر سۆز ئېيتىلسا، بۇ ھەم راۋا ئەمەس.

ئوغلۇنىڭ ئېتىرازى

ئوغلۇ ئاتىسىغا ئېتىراز بىلدۈرۈپ، يەنە دېدى: — ئەمما گەپلىرىڭدىن كۆڭلۈم قانائەت قىلمايۋاتىدۇ، ئاتا، باغرىم يېنىۋاتىدۇ. بۇرىيان شاھىنىڭ قىزىدىن ئاجرىلىش ماڭا قىيىن! ئۇ قىز ئىنتايىن گۈزەلدۇر ۋە مەن ئۈچۈن ئەزىزدۇر. نېمىشقا مەن ئۇنىڭ نامىنى دىلىمدىن چىقىرالمايمەن، ئۇنتالمايمەن؟ نېمە ئۆزى بۇ، نېمىشقا ئۇنى كۆرمەستىن شەمى كەبى پىراقتا يانماقتىمەن، ئىشتىياقى ۋۇجۇدۇمنى ئۆرتەر؟ ئاتا ئوغلنىڭ سوئالىغا جاۋاب بولسۇن، دەپ مىسال تەرىقىسىدە ئوشبۇ ھېكايەتنى سۆزلەپ بەردى.

سەرلىق مۇنەججىم ھېكايىتى

ھىندىستاندا بىر مويىسپىتنىڭ قابىلغىنا بىر بالىسى بار ئىدى. بالىنىڭ ئەقلى كۆپ نەرسىگە يېتەر، خاتىرىسى مۇستەھكەم، زېھنى ئۆتكۈر بولۇپ، تەھسىلدە پېشقەدەم ئىدى. جىمىكى ئىلىملەرنى ئۆزلەشتۈرۈۋالدى. بالىنىڭ بىلىمى، ئەقلىدىن كۆپلەر بەھرىمەند ئىدى. كۆپ ئىلىملەرنى سۆيۈپ ئۆگەندى، ئەمما تەنجىم (يۇلتۇزلارغا قاراپ پال ئېچىش) ئىلىمىگە قىزىقىشى زور ئىدى. بۇ ئىلىم ھەققىدىكى كىتابلاردا جىنلار پادىشاھىنىڭ تەرىپى تەۋسىيى بايان قىلىنىدۇ. جىنلار شاھى قىزىنىڭ ھۆسنۇ جامالى ھەققىدىمۇ شۇ كىتابلاردا خەۋەر بار ئىدى. بالا ئەنە شۇ دىلبەرنىڭ مۇپتىلاسى بولۇپ قالغانىدى. جىنلار شاھى قىزىنىڭ تەرىپىنى ئاڭلىدىمۇ، ئاشىقى بىقارار بولۇپ قالدى. ئەمدى ئۇنىڭ پىكىر - يادى تەنجىم ھەققىدىكى كىتابلارنى تېپىپ ئوقۇش بولدى، لېكىن بۇ كىتابلار ئۆزىدە يوق ئىدى. باشقا بىر ئۇزاق شەھەردە تەنجىم ئىلىمىدە ۋە تېبابەت ئىلىمىدە شۆھرەت قازانغان ھەكىم ياشايتتى. ئۇنىڭ ساندۇقلىرى لىق كىتاب ئىدى، تەنجىم ئىلمى ھەققىدىكى تىلسىملانغان كىتابلىرىنى ساندۇقتا قۇلۇپلاپ، ھېچكىمگە كۆرسەتمەس ئىدى. تېۋىپ دەرگاھىغا ياتلارنى يولاتماس، شاگىرت ھەم ساقلىماس ئىدى. ئۆيىدە باشقا كىشى بولماس ئىدى، ھەمراھىمۇ يوق ئىدى. بۇنى ئۇ ئىلىمنى بىراۋ ئۆگەنمىسۇن دەپ قىلاتتى، چۈنكى شاگىرت ساقلىسا، بىلىملىرىنى، سىرۇ ئەسرارنى بىلىپ ئالاتتى.

بالا شۇ سەرلىق تېۋىپنىڭ داڭقىنى ئىشتىتى، ئاتىسىنىڭ ئالدىغا كېلىپ دەيدى: **ئالەم - مېنى شۇ تېۋىپ ھۇزۇرىغا ئېلىپ بېرىڭ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بوريان شاھى ۋە ئۇنىڭ قىزى شۇ ھەكىم ئالدىغا كېلىپ تۇرىدىكەن. ئاتا، كۆڭلۈمدە شۇ قىزنى كۆرۈش ئارزۇسى پەيدا بولغان. بەلكىم ئۇ مېنىڭ يارىم بولار، شۇ يەردە ئۇنى تېپىۋالسام ئەجەب ئەمەس؟ ئۇنىڭ چېھرىسىنى بىر كۆرسەم كاشكى؟ ئۇستاز ھەكىمدىن ھەر خىل ئىلىملەرنى ئۆگىنەتتىم، ئۇنداق بولمىغاندا بۇ يورۇق دۇنيادا ئارمانىمنى ئاشۇرماي، ئىلىملەرنى ئۆگەنمەي، مالۇ مۈلۈك يىغىپ لېكىن بەھرە ئالماي ئۆلۈپ كەتكەن خەسسىس كەبى ئۆلۈپ كېتىمەن.**

ئاتىسى دەيدى: **سەن ئېيتقان تېۋىپنىڭ خوتۇنىمۇ، پەرزەنتىمۇ يوق، ئۇنى كۆرۈشنى بارچە ئارزۇ قىلىدۇ، لېكىن ئۇ ھېچكىمنى ياقىتۇرمايدۇ. ساڭا ئوخشىغان كۆپلەر ئۇنىڭ ئالدىغا بېرىش، ئىلىم ئۆگىنىش نىيىتىدە يۈردى، بىراق، مەقسىتىگە ئېرىشەلمىدى. ئىلىمىدىن ھېچكىم خەۋەردار بولمىسۇن، دەپ شۇنداق قىلىدۇ ئۇ.**

ئوغلى ئېيتتى: **سەن ئۇنىڭ ئالدىغا يوشۇرۇنچە ئېلىپ بېرىڭ، ئۇ يېقىنى ئۆزۈمگە قويۇپ بەرسىڭىز، ھەممىسىنى قايىل قىلىمەن.**

ئاتا بىلەن ئوغۇل يولغا چۈشتى. ئوغۇل ئاتىسىغا نېمە قىلىش كېرەكلىكى ھەققىدە تۈزگەن پىلانىنى ئېيتىپ بەردى: **«بىر بالام بار. ھەم پاك، ھەم گاچا، ئاتىسىغا، - ئوچۇق كۆڭۈل ۋە مېھرىبانلىق بىلەن: «بىر بالام بار. ھەم پاك، ھەم گاچا، نامرات بىر ئادەممەن، ئۇنى بېقىشقا قۇربىم يەتمەيدۇ. خۇدا يولىدا شۇ بالىنى ئۆز تەربىيەگە ئال، مېنى ئۇنىڭدىن خالاس ئەت. سەن نېمە ئىش بۇيرۇساڭ ھەممىسىنى قىلىدۇ. سۇ ئەكىلىدۇ، ئوچاققا ئوت ياقىدۇ، ھۆرمەت بىلەن تۆشكىڭنى سالىدۇ ۋە يىغىشتۇرىدۇ. ئۆيۈڭدىن چىقساڭ قورۇقچىڭ بولىدۇ، سادىق بىر خىزمەتكار بولىدۇ ساڭا. ئۆزى بىخايەت پاراسەتلىك، ئەمما پاك ۋە گاچا، تىلىدىن خۇدا قىسقان. ئىلتىماسىمنى قايتۇرما، خۇدا ساڭا يار بولسۇن» دەپ يالۋۇرۇپ كۆرۈڭ.**

ئاتا ئوغلىنىڭ ئېيتقانلىرىنى بېجىردى. تېۋىپ دەرھال بالىنى ئىمتىھان قىلىشقا كىرىشتى، ھەقىقەتەن ھەم قۇلىقى پاك، تىلى گاچا ئىكەنلىكىنى سىناپ كۆرمەكچى بولۇپ ئاڭا بېھوش قىلىدىغان دورا بەردى. چۈنكى ئادەمنىڭ ئەقلى - ھوشى يوق بولسا، تىلغا كىرىپ گەپ قىلىشى ياكى بىخىتتار بىرەر تاۋۇشقا جاۋابەن ھەرىكەت قىلىشى مۇمكىن. ئەمما بالا بۇنىڭغا ئالدىدىن تەييارلىق كۆرۈپ قويغانىدى، دورىنى ئىچكەندىن كېيىن، ئەزالىرى بوشاشتى، ئۆزىنى ئۇنتۇشقا باشلىدى. لېكىن شۇ ھالەتتەمۇ زاھىرەن ئۆزىنى بېھوش كۆرسىتىپ، ئەقلىنى ئىشلىتىشكە ئىنتىلدى. بالا ئۆزىنى بېھوش كۆرسىتىپ، يېتىۋالدى. ئۇستاز ئۆيدىن تاشقىرىغا چىقتى ۋە تېۋىپلىق ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولدى. بالا دورا ئۇيقۇ كەلتۈرۈشى مۇمكىنلىكىنى بىلىپ، ئورنىدىن تۇرۇپ، ئۆيىنى ئايلىنىپ يۈرۈشكە باشلىدى، ئەزالىرى تېتىك تۇتۇشقا ھەرىكەت قىلدى. تېۋىپ ئۆز ئىشلىرى بىلەن ئاۋارە ئىدى. بالا ئۇيقۇ دورىسى ئىشلەمسلىكى ئۈچۈن ئۆي ئىچىدە يۈگۈردى. شۇ پەيتتە تېۋىپنىڭ ئاياغ تاۋۇشلىرى ئاڭلاندى. بالا دەررۇ ئۆزىنى ئۇيقۇغا سالدى. تېۋىپ ئۆيگە كىرگەندە بالا، ئۇيقۇدىكى ئادەمدەك قاتتىق خورەك تارتىشقا باشلىدى. ئۆزىنى مەستلىككە سېلىپ، ھەر خىل قىلىقلارنى قىلدى. تېۋىپ كېلىپ ئۆز جايىغا ئولتۇردى، چارچىغىنى ئۈچۈن يانپاشلىدى. شۇ ۋاقىتتا بالا ئورنىدىن قوزغىلىپ، گاچىدەك ئاۋاز چىقىرىپ، نالە قىلىشقا باشلىدى. بوزلىشى گاچا ئادەمگە ئەينەن ئوخشار ئىدى. تېۋىپ ئۇنى ئويغىتىپ، نالە - پىغاننىڭ سەۋەبىنى سورىدى. بالا بىردىنلا تىلغا كىرىدۇ، دەپ ئويلىدى ئۇ. لېكىن، زېرەك بالا بۇنى پەملەپ، ھېچ نەرسە دەپمىدى، تېۋىپنىڭ كۆزلىرىگە قاراپ، مۆلدۈرلەپ تۇرىۋەردى.

ئۇستاز تېۋىپ ئۇنىڭ پاك ۋە گاچىلىقىغا ئىشەندى، باشقا ئىمتىھان قىلمىدى. بالا تېۋىپنىڭ ئۆيىدە ئون يىلنى مانا شۇنداق ئۆزىنى پاك ۋە گاچا سىياقىغا سېلىپ ياشىدى. چوڭ يىگىت بولۇپ قالدى. ئۇستاز ئۆيدىن چىقىپ، تېۋىپلىق ئىشى ياكى باشقا ئىشلار بىلەن كەتكەندە، ئۇ ئۆيدىكى كىتابلارنى ئوقۇپ يادلاپ ئالاتتى. ئەگەر ئۇستاز ئۆيدە بولسا، نېمە ھەققىدە گەپ قىلسا ياكى بىراۋ بىلەن سۆھبەتلەشسە، جان قۇلىقى بىلەن ئاڭلاپ، قەلبىگە ئورنىتاتتى. يىگىت ئۆزى يالغۇز قالغاندا ئاڭلىغان ۋە ئوقۇغانلىرىنى يوشۇرۇنچە قەغەزگە چۈشۈرەتتى. ئاقىۋەتتە ئۇ بارچە ئىلىملەرنى ئۆگىنىپ، شۇنداق دانىشمەن بولدىكى، ئەمدى ئۇنىڭ ئۇستازغا ئېھتىياجى يوق ئىدى.

ئەمما، ئۇستاز تېۋىپنىڭ ئۆيىدە بىر قۇلۇپلاقلق ساندۇق تۇراتتى، ئۇستاز ئۇنى پەردە ئارقىسىدا ساقلايتتى. ساندۇقنى ھېچقاچان ئاچماس، بىرەر كىشىنىڭ كۆزى ھەم ئاڭا چۈشمەس ئىدى. يىگىت بۇنى بايقىغانىدى. يىگىت ئۆزى ئىستىگەن نەرسە ئېنىق شۇ ساندۇقنىڭ ئىچىدە ئىكەنلىكىنى سېزەتتى. بىراق ئۇنى ئېچىشتىن قورقاتتى، سەبىر قىلاتتى. بىر كۈنى مەملىكەتنىڭ پادىشاھى كېسەل بولۇپ قالدى. پادىشاھنىڭ ئادەملىرى كېلىپ تېۋىپنى ئېلىپ كەتتى. ئۇلار: «شاھنىڭ بېشىدا بىر ھۈررەك پەيدا بولۇپتۇ، ھۈررەكنىڭ ئىچىدە بىر جانىۋار بار ئىمىش. ساراي تېۋىپلىرى بۇ جانىۋارنى ئېلىپ تاشلاپ، شاھنى دەردتىن خالاس ئېتىش يولىنى تاپالمايۋېتىپتۇ، ئەگەر ئۇستاز ھەكىم كېچىكسە، ئەھۋال ناھايىتى خەتەرلىك بولىدۇ، چۈنكى شاھ ئاغرىققا چىدىيالماي بىتاقەت ئىدى» دېدى. «پاك» يىگىت بۇنداق كېسەلنى ئاڭلىمىغانىدى. ئۇستاز جۈنەپ كەتكەچ، دەرھال ئۇستىگە يېپىنچا يېپىنىپ، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن شاھ سارىيىغا باردى.

ئەلەقسە، تېۋىپ شاھ ھۈزۈرىغا كىرىپ باردى. يىگىتمۇ ئۇنىڭ ئىزىدىن يوشۇرۇنچە بېرىپ، شاھ ياتقان خانىنىڭ ئايۋىنىغا چىقىۋېلىپ، قاراپ تۇردى. تېۋىپ دەرھال ئىشقا كىرىشتى. پادىشاھنىڭ بېشىنى ئېچىپ قارىسا، دەرھەقىقەت، بېشىنىڭ ئارقىسىدا بىر ھۈررەك بار ئىدى. ھۈررەكنىڭ ئىچىدە بىر جانىۋار قىمىرلاپ تۇراتتى. پادىشاھ دەردكە تاقەت قىلالماي نالە چېكەتتى. تېۋىپ ئەۋۋەل ھۈررەكنى توسۇپ تۇرغان چاچلىرىنى قىردى. ھۈررەكنىڭ تېرىسىنىمۇ ياردى. قارىسا، يارىنىڭ ئىچىدە بىر قىسقۇچ پاقا تۇراتتى، قىسقۇچ

پاكا تېرىنىڭ ئىچىدە چاڭگىلىنى يېيىپ تۇرار، چاڭگىلىنى ئاچقاندا شاھنىڭ بېشىغا سانجىلىپ، چىداپ بولماس ئاغرىقنى پەيدا قىلار ئىدى. تېۋىپ بىر ئەسۋابنى تەييارلاپ، قىسقۇچ پاقىنى تېرە ئىچىدىن سۇغۇرۇپ چىقارماقچى بولدى، ئەمما تېۋىپنىڭ ئەسۋابى قىسقۇچ پاقىغا تەگكەن ۋاقتىدا ئۇ چاڭگىلىنى پادىشاھ بېشىغا بەتتەر پاتۇرار، ئۇنىڭ ئاغرىقىغا شاھ چىدىيالىماي ساپچىپ كېتەردى.

بۇ ئەھۋالنى تۆپىدە كۆرۈپ، كۆزىتىپ تۇرغان «پاك» يىگىت، ئاخىر تاقەت قىلالماي دەدى:

— ئەي ئۇستاز، بۇ جانىۋارنى ئەسۋاب بىلەن سۇغۇرۇپ ئېلىشتىن كۆرە، داغلاش (كۆيدۈرۈش) يولى بىلەن ئالسا بولىدۇ ئەمەسمۇ، چۈنكى قىسقۇچ پاقا ئۆز تەبىئىتىگە كۆرە تېنىگە ئىسسىقلىق تەگكەندە، ئاياغلىرىنى يىغىشتۇرۇۋالىدۇ.

ئۇستاز تېۋىپ بۇنى ئاڭلاپ، بالىغا قارىدى ۋە داد دەپ سالدى، قاتتىق خاپا بولۇپ، ساراينى تاشلاپ چىقىپ كەتتى. ئادەملەر بۇ يىگىتنى چاقىرىپ، ئايۋاندىن پەسكە چۈشۈردى ۋە ئىززەت - ئېھتىرام قىلىپ، شاھ ھۇزۇرىغا ئېلىپ كەلدى. يىگىت داغلاش ئۇسۇلى بىلەن شاھنى بۇ جانىۋاردىن خالاس ئەتتى، مەلھەم ياساپ يارىغا قويدى. شاھ ئارام ئالدى، ئۆزىگە كەلدى. پادىشاھ تۈزۈلگەندە يىگىتكە ئىنئاملار بەردى. ئۇستاز تېۋىپنىڭ مال - مۈلكى، ئۆي - جايىنىمۇ ئۇنىڭغا ئېلىپ بەردى. يىگىت دەرھال كېلىپ، پەردە ئارقىسىدىكى ساندۇقنى ئېلىپ ئاچتى. ساندۇقتا تەنجۈم ئىلىمىگە ئائىت ناياب كىتاب تۇراتتى، ئۇندا مەشۇقىسى جامالىنىڭ تەئرىپى يېزىلغانىدى. يىگىت بۇ كىتابنى ئوقۇپ چىقىپ، تەنجۈم ئىلىمىدە يەتتە ئىقلىمغا داڭقى كەتكەن ئۇستازغا ئايلاندى. لېكىن، ئۇنىڭ ئاخىرقى ئارزۇسى تېخى ئەمەلگە ئاشمىغانىدى. بۇ ئارزۇ — جىنلار شاھنىڭ قىزىنى كۆرۈش، ئۇنىڭ ۋەسىلىگە يېتىش ئىدى. يىگىت شۇ ئارزۇ ئوتىدا ياناتتى.

ئاخىرى بىر كېچە ھەممە ئۇخلىغاندا، خىلۋەت جايغا دائىرە سىزىقلار تارتىپ، ئۆزى دائىرىنىڭ ئىچىگە كىرىۋالدى. ھەر تاماندا سىزىقلار تارتىلغان، ئوتتۇرىسىدا پەقەت ئۆزى ئولتۇراتتى. شۇندىن كېيىن يىگىت ئىشىنى باشلىدى. قىرىق كېچە - كۈندۈز ھېچكىمنى قوبۇل قىلماي، سىزىقلار ئىچىدىنمۇ چىقماي، كىتابتىكى جىنلار قىزىنىڭ تەرىپىنى ئوقۇدى. قىرىقىنچى كۈنى تاڭدا بىر دىلپۇرۇز پەرى كىرىپ كەلدى. ئۇ شۇنداق بىر سەنەم ئىدىكى، سۇ بىلەن يۇتسا بولغۇدەك، چىراي ھۆسنىگە تىل لال، ئۇ ھەقتە سۆز ئېيتىش ھەم قىيىن ئىدى. يىگىت قىزىنىڭ كېلىشكەن دىلرەبا قەددى - قامىتى، مالاھەتلىك چىھرىسىنى كۆرۈپ، ئۇنى كۆكسىگە باستى، ياق - ياق، كۆكسى ئىچىگە ئورنىتىۋالدى. كېيىن قارىسا، تاشقىرىدا ھېچكىم يوق، قىز پۈتۈنلەي يىگىتنىڭ ئىچىگە كىرىۋالغانىدى. يىگىت ھەيران بولدى. قىزدىن:

— قانداق قىلىپ ئىچىمگە كىرىۋالدىڭ؟ — دەپ سورىدى. ماھىرۇي پەرى ئىچكىرىدە تۇرۇپ جاۋاب بەردى:

— مەن سەن بىلەن ئەزەلدىن بىرگە، مەن سېنىڭ ئىچىڭدەمەن. چۈنكى مەن سېنىڭ نەپسىڭمەن، — دەدى، — سەن مېنى ئىزلىدىڭغۇ، نېمىشقا ئەقلىڭنىڭ كۆزىنى ئاچمايسەن؟ ئەگەر ئەقىل كۆزى بىلەن قارىساڭ، پۈتۈن ئالەم سېنىڭ ئۆزۈڭسەن. ئىچكىرىدىنمۇ، تاشقىرىدىنمۇ ھەممە ئۆزۈڭسەن. سەندىن باشقا ھېچدۇر، ھەممە ئىزلىگەنلىرىڭ سېنىڭ ھېسلىرىڭ، ھېرىسىڭ، ئارزۇيۇڭ، خىيالىڭدۇر. يىگىت دەدى:

— ھەي ئەتتەڭ، بىلمەپتىمەن. شۇنچە ئىزلىگىنىم سەنمىدىڭ؟ ئاخىر نەپسىنى يىلان ۋە ئىتقا ئوخشىتىدۇ، قاۋان كەبى تويماس شۇم مەخلۇق دەيدۇ. سەن پەقەت يەر كۆكنىڭ چىرايىسەن، بېزىتىسەن. بۇ ھۆسنىكى سەندە بار، ئادىمىزادتا يوق. ناھاتكى، سەن نەپىس بولساڭ؟

پەرى دەدى: نەپسىمىز ئىكەنلىكىمىزنى بىلمەيمەن. بىزنىڭ نەپسىمىز نەپس ئەمەس، بەلكى بىز ئىكەنلىكىمىز.

— ھە مەن نەپسەن، كۆرۈنۈشتە چىرايلىق، دىلكەشمەن. ھەممىنى مەپتۇن ئېتىمەن، دامىمغا تارتىمەن. مەغلۇپلارنى بەندە قىلىپ ئالىمەن. مەن تۈرلۈك قىياپەتكە كىرەلەيمەن. ئەگەر نەپسى - شەيتانى بولسام، ئىت ۋە قاۋاندىن بولغان بولمىمەن. شۇ مەغلۇقلار قىياپىتىگە كىرىمەن. خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن ئاندىن ئىنسان ئىمانىنى غاجىلاشقا باشلايمەن، ئۇنى پەسكە تارتىمەن. ئۇندا ھېچكىم مەندىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ؟ كىشىلەر بېشىغا پالاكەتلەر كەلتۈرىمەن، بالالارنى ياغدۇرىمەن. لېكىن، خاتىرجەم بولۇۋالغىنىمدا ئىلاھىي دەرگاھدىن «قايت» دېگەن خىتاپ كېلىدۇ. مانا ئەمدى مەن سېنىڭ نەپسىڭمەن، دانا ئادەم. ئامما، مېنى يولغا سېلىش ھەم مۇمكىن، ئىمان ئەھلى مېنى ئۆز ئىرادىلىرى بىلەن يۈگەنلەپ ئالىدۇ. ئەگەر مېنىڭ سۇلتانىم - ساھىبىم مۇسۇلمان ئەھلىدىن بولسا، مېنى ئىتائەت قىلدۇرىدۇ، شۇندا شەيتانمۇ ئىنساپقا كېلىپ، مۇسۇلمان بولىدۇ. مەن سېنىڭ نەپسىڭمەن، بۇ سۆزنى ئىشىتكەن يىگىت مەردلەر يولىنى تۇتۇپ، رىيازەتتە ئەرزىيەتلەر چىكىپ، رەنجۇ ئەلەم، دەردۇ ھەسرەتلەر مەنزىلىنى بېسىپ ئۆتۈپ، جاننى شەيتانى نەپسىدىن خالاس ئەتتى ۋە نەپسىنىڭ ئۈستىدىن غەلبە قىلدى. ۋاقىئەن، كىمكى دىلخاھىدىن جان سىرىنى بىلمەكچى بولسا، بۇ يولدا شۇ تەقلىتتە قانچىدىن قانچە رەنجۇ سىتەم چەكمىكى كېرەك. ھېكايىنى تۈگەتكەن ئاتا ئوغلىغا قاراپ دېدى:

— ئەي ئوغۇل، ئىزلىگەنلىرىڭ قولۇڭغا كىردى، ئەمما سەن سۇسلۇق قىلىۋاتىسەن. ئەگەر ھەق ئىشقا مەردانە بولساڭ، سەن ھەم جۈملە جاھان بولسىن، ھەم دەرگاھ ھۈزۈرىغا مۇشەررەپ بولسىن، ھەم ئۆي، ھەم ئۆيىنىڭ ئىگىسىگە ئايلىنىسەن. چۈنكى، سەن ئۆز ئۆزۈڭدىن ئايرىلغان، ئۆز ئەسلىڭدىن بىگانە بولۇپ، يوقالغانسەن. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ يولدا ئۆزلۈكۈڭنى ئىزلىگۈچىسەن. سەن ئۆزۈڭگە مەشۇقسەن، ئۆزۈڭگە قايت، سەھرادا يۈرمە، ۋەتەنگە قايت. ئۇشبۇ ھۇبۇلۇۋەتەن، يەنى ۋەتەن مۇھەببىتىدىن ئىمان پاك بولغۇسى، شۇنداق، مەشۇقىڭ پاك جېنىڭ ئىچىدىدۇر. ئادەملەر ئۆزگىلەر قىياپىتىدە ئۆزلىرىنى كۆرىدۇ، ئەمما ئۆزلىرىنى ئۆزلىرى تونۇمايدۇ. ئىلاھنى تونۇشمۇ شۇنىڭغا ئوخشاشتۇر. تەڭرى تائالانى ھەركىم ئەۋۋەل ئۆزىدىن ئىزلىسۇن، «ئۆزىنى تونۇغان رەببىنى تونۇيدۇ» دېگەن ھەدىسنى ئېسىدىن چىقارمىسۇن. ئۆزلۈكىنى تونۇش مەرىپەتتۇر، مەرىپەت يولى سىدىقۇ ۋاپا، قەلب كۆزىنىڭ ئېچىلىشىدۇر.

شەيخ شىبلىي ۋە ناۋاي ھېكايىتى

بىر شەھەردە بىر ناۋاي ياشاركەن. ئۇ ئەبۇ بەكرى شىبلىينىڭ شۆھرىتىنى ئىشىتىپ، شەيخنىڭ ئۆزىنى كۆرمەي، ئۇنىڭغا كۆڭۈل باغلىغانىكەن. ئەمما شەيخنى بىر كۆرسەم دېگەن ئىشتىياق بىلەن ياناركەن. ئۇ كۆرۈپ ئاشىق بولمىغان، بەلكى ئىشىتىپ ئاشىق بولغان سەۋەبلىك شەيخنىڭ قىياپىتىنى خىيالدا گەۋدىلەندۈرەر، ھەر خىل ئادەملەرنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ كۆرەر ئىدى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە شەيخ ئەبۇ بەكرى شىبلىي ناۋاي ياشايدىغان شەھەرگە كىرىپ كەلدى. شەيخ شەھەرنى ئايلىنىپ، ھېلىقى ناۋاي دۈكىنى يېنىدىن ئۆتۈپ قالدى ۋە بىر پارچە كۆيۈك ناننى ئېلىپ يېيشكە باشلىدى. شۇ پەيتتە ناۋاي بۇنى كۆرۈپ، ناننى شىبلىي قولىدىن تارتىپ ئالدى ۋە قاتتىق دەشەنەم بەردى. شىبلىي ناۋايمىد بولۇپ ئۆتۈپ كەتتى. ناۋاينىڭ يېنىدىكى ئادەم ئاڭغا قاراپ دېدى:

— بۇ ئادەمنى تونۇمىسەن، بۇ ئەبۇ بەكرى شىبلىي بولىدۇ. شىبلىيگە شۇنچە ئېتىقادىڭ بارۇ، لېكىن بۇردا ناننى راۋا كۆرمەي قولىدىن تارتىپ ئالدىڭ. شەيخ شىبلىي ئاللىقاچان ناۋاي ئەتتەڭ - ئەپسۇسلار قىلىپ، شىبلىينىڭ ئارقىسىدىن چاپتى. شىبلىي ئاللىقاچان شەھەردىن چىقىپ، چۆلگە راۋان بولغانىدى. ناۋاي بېرىپ ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئاخىرى يېتىشىۋالدى. شەيختىن ئۆزرە سورىدى، ساداقىتى، مۇھەببىتىنى ئېيتتى، يالۋۇردى. شۇندا

شەيخنى ئۆزلىرىدىن ئۈستۈن ھېسابلايتتى. بىمارلار ۋە كېسەلمەن ئادەملەر ئۇنىڭدىن ئىسپات پاتىتى. دېمەك، شادلىق - غەمدە خەلق بىلەن بىرگە ۋە مەدەتكار ئىدى. دەۋرنىڭ يېگانىسى بولغان بۇ ئۇلۇغ مۇرىشىد بىر كېچە چۈش كۆردى. چۈشىدە كۆردىكى، رۇمدا يۈرگەنمىش ۋە بىر بۇت سەنەمگە سەجدە قىلىۋاتقانمىش. كۆڭلىسى بىدارلارنىڭ بىدارى، ئاگاھلارنىڭ ئاگاھى بولغان بۇ ئۇلۇغ شەيخ كۆرگەن چۈشىدىن غەمكىن بولدى: ئەي ئەتتەڭ، ئىمان تاپاي دەپ شۇنچە جان تىكتىم، ئەپسۇسكى، ئائەتلىرىم خۇداۋەندى كېرىمگە ماقۇل بولمىدى؟ داۋانلار ئېشىپ، مەنزىلگە يېتىمەن دېگەن ئادەم ئاخىرقى داۋاندا پۈتۈن ئىشلىرىنىڭ يوق بولغانلىقىنى سەزگەندەك، مەنمۇ پەرۋەردىگەر مەرھەمەتتىن ناھۇس بولۇپ قالسام، ئېست.

ئاقىۋەت شەيخ سەنئان مۇرىتلىرىنى يىغىپ، رۇمغا بېرىشنى نىيەت قىلغىنىنى ئېيتتى. «بۇ چۈشنىڭ تەبىرىنى بىلمەكچىمەن» دېدى ئۇ. تۆت يۈز مۇرىتىمۇ شەيخكە ئەگىشىپ، رۇم سەپىرىدە ئاڭغا يولداش بولدى. كەبىدىن رۇم مەملىكىتىگىچە ئۇزاق يول بېسىشقا توغرا كەلدى.

شۇنداق قىلىپ، شەيخ بىلەن مۇرىتلىرى: بىرنەچچە ئاي يول يۈرۈپ، ئاخىر رۇم مەملىكىتىگە يېتىپ كەلدى.

ئۇلار بىر شەھەرنىڭ كوچىلىرىدىن ئۆتۈۋاتقاندا، ئېگىز ئايۋانلىق ھەشەمەتلىك بىر بىناغا كۆزلىرى چۈشۈپ، ئاڭغا يېقىنلاشتى. ئېگىز ئايۋاندا بىر گۈزەل ناسارانى قىز ئولتۇراتتى. روھانىي قىياپەتلىك بۇ ناسارانى قىز ھۆسنۇ جامالدا تەڭسىز، گۈزەللىك ئالىمىدە قۇياشتەك پارلاپ تۇراتتى. ئۇنىڭ جامالىغا قارىغاننىڭ كۆزى قامىشار، ئەقلىسى ھوشى يوقار ئىدى. ھالقا - ھالقا زۇلپى ئاشىقلار دامى، ئويناق كۆزلىرى، كامان قاشلىرىدىن يۈرەكلەرگە ئىشقى ئوتىنى ئاتار، قىپقىزىل ياقۇتتەك لەۋلىرى چوغ بولۇپ دىلنى ئۆرتەر، ئاغزى ئابى ھاياتتەك جان بەخش ئىدى. چاچلىرىنىڭ ھەر تال تارىسى مىڭ مۇسۇلماننى كوپۇرغا يوللاپ، بېلىگە زۇننار باغلاشقا مەجبۇر ئېتەتتى. بىر دەستە ئوتتەك لاۋۇلداپ تۇرغان يۈزىنىڭ يېرىمىنى چاچلىرى توساپ تۇرار، گويا قۇياش بۇلۇت پەردىسى ئارقىسىدىن باققانداك ئىدى. قىزنىڭ پۈتۈن ۋۇجۇدى دىلكەش ۋە مالاھەتلىك، دىلبەر ۋە خىلۋەت بەخش ئىدى. ئۇ نەفاسەت ھەيكىلىدەك كۆركەم ئايۋاندا ئولتۇرار، چېچىغا تاقالغان بىر دانە گۈۋەھەر كۈندەك پارلار، يۈزىگە تارتىلغان قارا نېپىز تور گام - گامدا شامالدىن يەلپۈنۈپ، ئېچىلغاندەك بولار ئىدى.

قىزغا يېقىنلاشقاندا، شەيخ سەنئان ئېتىنى توختىتىپ، ئاڭغا تىكىلدى. نە ئەجەبكى، شۇ پەيت تەرسا قىز يۈزىدىن نېپىز قارا پەردە كۆتۈرۈلدى. بۇلۇت كەينىدىن كۈن پارلاپ چىققانداك ئالەم مۇنەۋۋەر بولدى. شەيخ سەنئان بۇ گۈزەل چېھرىنى كۆردىمۇ ئۆزىنى يوقاتتى. ھالسىزلىنىپ، ئەزايى بەدىنى بوشاشتى. ئەۋۋەلىدە سىر بەرمەسلىككە ھەرىكەت قىلىپ كۆردى، ئەمما ئىشقى ئاتەشى لاۋۇلداپ يېنىپ، ئەتراپىدىكىلەرگە سىرىنى ئاشكارا ئەتتى. بۇ قىز ئاشۇ مەككىدە شەيخ چۈشىگە كىرگەن سەنەم ئىدى. شەيخنىڭ ۋۇجۇدى تىترەر، ئىچىگە ئوت چۈشكەندەك بىتاقەت بولار ئىدى. ئۇنىڭ ئىختىيارى قولدىن كەتكەن، دىلى دىلبەر ئىختىيارىغا ئۆتكەندى، شەيخ ئەللىك يىللىق تائەت - ئىبادىتى، ئابىرۇي - ئېتىبارى، ئىمان - ئېتىقادىنى تەرسا قىزى ئىشقىغا تېگىشتى. تەرسا قىزى ئۇنىڭ ئىمانىنى سېتىۋالغان، ئىمانۇ دىن ئورنىغا رەسۋالىق بەدناملىق ئىنئام ئەتكەندى. شەيخ سەنئان ھەممىسىگە كۆنۈشكە باشلىدى. كۆڭلىدىن ئۈمىدىنى ئۈزدى، چۈنكى ئەمدى ئاڭغا ئىتائەت ئەتمەس ئىدى. جېنىنى ھەم جانانىسى ئۈچۈن قۇربان قىلىشقا تەييار تۇرار ئىدى. شەيخنىڭ سۆزى ھەم، سارى ھەم ئىشقى بولۇپ قالدى. ئۆزگە گەپ قۇلىقىغا كىرمەس، ئۆزگە نەرسىلەر مۇتلەق ئېتىبارىنى تارتماس ئىدى. تەرسا قىزى ئۇنىڭ مۇھىبى، قىبلىسىگە ئايلاندى. شەيخنىڭ مۇرىتلىرى بۇ ھالنى كۆرۈپ، قاتتىق قايغۇردى، نېمە قىلىشنى بىلمەي ھەيران قالدىلەر. سەرسا ئۇ سەرگەردان بولۇپ، گام شەھەر كېزەر، گام شەيخ ئالدىدا

يىغلىشىپ، ئۇنى بۇ يولدىن قايتۇرۇشقا ئۇرۇنار ئىدى. ئەمما شەيخ سەئىدانغا گەپ ھەم، نەسەت ھەم كار قىلماس، ئالەمنى ئۇنتۇغانىدى. قەلبى تەرسا قىزىنىڭ، پەرمانىدا تۇرسا باشقىنىڭ گەپى قۇلىقىغا كىرەرمىدى؟ بىقارار ئاشىقنىڭ پادىشاھىمۇ ئەمرۇ پەرمان بەرگۈچىسىمۇ مەشۇقىدۇر. بۇ دەردنىڭ بىداۋالىقىنى ئىشقا دەردىگە ئەسىر بولغانلار بىلىدۇ. بېدەردلەر بۇنى قەيەردىن بىلسۇن؟ شەيخ ئۈچۈن كېچە ۋە كۈندۈز باراۋەر ئىدى. كۈندۈز كېچىدەك قاراڭغۇ، تۈن خۇددى پىراق زۇلمىتىدەك ئۇزۇن ۋە ۋەھىملىك ئىدى. شەيخنىڭ ئىشقى توغىيان ئۇرۇپ، ئۆزىمۇ، ئالەمنىمۇ ئۇنتۇشقا باشلىدى، بېشىغا تۇپراق چېچىپ، ئۆز ھالىغا ئۆزى ماتەم تۇتتى. كۆزىگە ئۇيقۇ كەلمەس، گاھ نالە چېكەر، گاھىدا ئۇرتىنىپ يانار ئىدى. قاپقارا تۈنلەرنىڭ زۇلمىتى، يەنى پىراق زۇلمىتى پايانىسىزدەك ئىدى. ئەي خۇدا، دەپ نالە قىلاتتى شەيخ سەئىدان، ئەپسۇسكى، بۇ تۈنلەرنىڭ ئاخىرى كۆرۈنمىسە، ناھات مېنىڭ قۇياشىم پارلاپ چىقمىسا؟ يا پەلەك مەشئىلى ئۈچتىمۇ؟ تىرىكلىك يالقۇنى يوقالدىمۇ؟ بىھەد كۆپ تۈنلەرنى رىيازەتتە ئۆتكۈزگەن ئىدىم، ئەمما بۇنداق زۇلمەت تۈنلىرىنى كۆرمىگەندىم. شامدەك يېنىپ ئادا بولۇۋاتىمەن: جىگىرىم يېنىپ، ئىچىمدىكى ئوت لاۋۇلدىماقتا! نەپسىمدىن ئوت چىقىدۇ، ئەي پەرۋەردىگار! ئىشقى مېنى ئۆز قېنىمغا تەشنا قىلدى، ياق، ياق، باش - ئايىغىمنى قانغا مىلىدى. بىر كېچىدە يۈز كېچىنىڭ ئازاۋىنى تارتىۋاتىمەن، بىلىمىدىم، كۈندۈزۈم قانداق ئۆتەر ئىكەن؟ تۈن ئادەمزات ئۈچۈن شۇنچىلىك مۇشەققەتلىك، شۇنچە ئازابلىق ئىكەنلىكىنى ئەمدى بىلىدىم. كېچە - كۈندۈز قىزىتما ئىچىدىمەن. قاچان كۈندۈز باشلىنىپ، قاچان كەچ كىرىشىنى سەزمەيمەن. ئەگەر ۋۇجۇدۇم تەرھىنى تۈزگەندە پەرۋەردىگار شۇ بىر كېچە ئۈچۈن ئاسراپ قويغانىمىدۇ مېنى؟ دۇنيادا غەم شۇنچە كۆپمۇ، ئىشقى شۇنداق تەڭداشسىز قۇدرەتمۇ؟ بۇ قىيامەتنىڭ ئالامىتىمۇ، يا ئاھىمدىن گەردۈن شەئىي خىرەلەشتىمۇ، يا دىلبىرىمدىن ئۇيۇلۇپ، قۇياش پەردە ئىچىگە كىرىپ كەتتىمۇ؟ بۇ تۈن ئازابىدىن كۆيدۈمۇ ياندىم. دەردنىڭ ئىلاجىنى تاپالمىدىم، ئەمدى تاقىتىمۇ قالمىدى. تاغدەك ساباتم - سەبىرىم قېنى، ھەشەمەتۇ ماتانتىم قاين كەتتى؟ ئۆتكۈر زېھنىم، زاكاۋىتىمدىن ئايرىلدىم: قىلنى قىرىققا يېرىپ، نى - نى مۇشكۈل مەسىلىلەرگە جاۋاب تاپقان ئەقلىم خىرەلەشتى. بىراق ئىشقى ئۈچۈن ئەقىل نېمە كېرەك، ئىشقا ئەقىلنىڭ كۈچى يېتەرمىدى؟ يارنى ئىزدەپ ئىشىكىگە باراي دېسەم، ئايىغىم قىمىرلىمايدۇ. ئاۋازە چىقىرىپ مەھبۇبەمنى چاقىراي دېسەم، تىلىم سۆزگە كەلمەيدۇ، قان ئاقىۋېرىپ كۆزلىرىم كۆرمەيدىغان بولدى.

ئەقىل كەتتى، سەبىر كەتتى، كەتتى جان، بۇ نې سەۋدا، نې ئازابۇ نې پىغان.

شەيخ سەئىداننىڭ مۇرتىلىرى يىغلىشىپ، ئۇنىڭ كۆڭلىنى قايتۇرماقچى بولدىلەر. يېقىن مەھرەملىرىدىن بىرى دەپى ئەھمەد، ۋەسۋەسىنى ئۇزۇڭدىن تۇر، شەيخ، ئورنۇڭدىن تۇر، ۋەسۋەسىنى ئۇزۇڭدىن تاشلا، تاھارەت ئېلىپ، ناماز ئوقۇ، شەيتانى لەئىنىنى نېرى قوغلىغىن. شەيخ دەپى:

ئەي بىخەبەر، بۇ كېچە جىگەر قېنىم بىلەن يۈز قېتىم تاھارەت ئالدىم، تەڭرىگە مەھبۇبەم ۋەسلىگە يەتكۈزگىن دەپ، يۈز رەكئەت ناماز ئوقۇدىم. باشقىسى دەپى:

تەسبىھنىڭ قېنى، تەسبىھسىز شەيخ شەيخ بولامدۇ؟ تەسبىھنى ئېلىپ زېكرىگە چۈش. شەيخ دەپى:

بېلىمگە زۇننار باغلاش قولاي بولسۇن ئۈچۈن قوللىرىمنى تەسبىھتىن بوشتىپ ئالدىم.

بارىمەن. باشقىسى دەيدى: — ئەي شەيخ، خۇدادىن ئۇيالىغىن، ھەق تا ئاللاھدىن ئىنساپۇ ئادالەت، ھايا ۋە ئىمان تىلە.

شەيخ دەيدى: — بۇ ئوتنى مېنىڭ ۋۇجۇدۇمغا ھەقنىڭ ئۆزى سالىدى؟ مەن بۇنى ئۆز ئىختىيارىم بىلەن ئۆزۈمدىن كەتكۈزەلمەيمەن.

باشقىسى دەيدى: — ئۆزۈڭگە كېلىپ، ھوشۇڭنى يىغ، خاتىرجەم بول، يېڭىدىن ئىمان كەلتۈرۈپ، مۇسۇلمان بولغىن.

شەيخ دەيدى: — مەندەك ھەيرانۇ زاردىن باشقىسىنى سورىما. كاپىر بولغان ئادەمدىن ئىمان تەلەپ قىلسەنمۇ؟

شەيخ سەنئانغا سۆز تەسىر قىلمىدى. مۇرىتلىرىنىڭ قەلبى قانغا تولدى. ئۇلار ئالدىدا يەنە قانداق ھادىسىلەر يۈز بېرىشىنى بىلمەستىن ھەيران ئىدى. غايىب پەردىسى ئارقىسىدا نې ھېكمەتلەر بار، قىسمەت كىمىنىڭ بېشىغا نېمە سالىدۇ، — نامەلۇم ئىدى. شۇ چاغدا تۈن يورۇپ، يورۇقلۇق سۇلتانى قۇياش لەشكىرىنى تارتىپ چىقىپ كەلدى. شۇ چاغدا خىلۋەتتە ئولتۇرغان شەيخ سەنئان تەرسا قىزى ئۆيى تامان يول ئالدى. قىزنىڭ ئۆيىگە كىرمەكچى بولغانىدى، ئەمما خىزمەتكارلار ئۇنى قوغلاپ ھەيدىدى، ئارقىسىدىن ئىتلىرىنى قويۇپ بەردى. شەيخ ئائىلاج تاشقىرىغا چىقىپ تۇردى، تاشقىرىدا نىگارى ئۆيىنىڭ يولىدىكى تۇپراقتا ئولتۇردى. يارىم چىقارمىكىن دەپ ئىككى كۆزى تۆت ئىدى. مەشۇقەسى دەرگاھى يولىدىكى تۇپراقنى كۆزىگە سۈرتەر، كېچە — كۈندۈز ئۆي يېنىدىن كەتمەس، دەشنام — تەنلىرىگە، مالا مەتلەرگە چىداپ، سەبىر ۋە تاقەت بىلەن قىزنىڭ تاشقىرىغا چىقىشىنى كۈتەر ئىدى. ئاقىۋەتتە، گاللىرى قۇرۇپ، كېسەل بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ نالە — پىغانى ئۆتكەن — كەچكەنلەرنىڭ باغرىنى ئېزەر، ئادەملەر ئەتراپىغا توپلىنىپ، قىزنىڭ بىلەن تاماشا قىلار ئىدى، ئېچىنار ئىدى. بۇ ۋەقەنى ئاڭلىغان قىز بىر كۈنى تاشقىرىغا چىقتى ۋە شەيخنى كۆرۈپ، ئۇنىڭدىن سورىدى: — ئەگەر سەن ھەقىقەتەن ئاشىق بولساڭ، بۇ يولغا مەردانلاردەك كىرىشكەن بولساڭ، تۆۋەندىكى تۆت ئىشنى بېجىرىشىڭ كېرەك: بىرىنچىدىن، بۇتقا سەجدە قىلىنسىن، ئىككىنچىدىن، قۇرئاننى ئوتقا سېلىپ ياندۇرسەن، ئۈچىنچىدىن، شاراب ئىچىنسىن، تۆتىنچىدىن، ئىماندىن قايتىنسىن.

شەيخ دەيدى: — مەيلى شاراب ئىچمەن، قالغان ئۈچىسى بىلەن ھېچبىر ئىشىم يوق. جامالىڭ ھەقىقىي مەي ئىچىشكە رازىمەن، ھۆسنىڭنى مەيگە قوشۇپ ئىچەرمەن، ئەمما قالغان ئۈچ شەرتنى بېجىرەلمەيمەن.

قىز دەيدى: — مەيلى، تۇرغىن، مەي بېرەي ئىچ، قېنىڭنى قىزىتىپ، ھوشۇڭنى يوقاتسۇن، كېيىن كۆرىمىز.

شەيخنى دەپىر مۇغان — ئىبادەتخانىغا ئېلىپ كىردى. مۇرىتلارنىڭ پىغانى ئاسمانۇ پەلەككە كۆتۈرۈلدى. شەيخنى بىر مەجلىسكە ئېلىپ باردى. قىز ئۇندا تەڭسىز ھۆسنىنى نامايىش قىلىپ، مېزبان كەبى مېھرىبانلىقلار كۆرسىتەر ئىدى.

شەيخ ئۇنىڭ ھۆسنى جامالىنى تاماشا قىلىپ، ئەقلى ھوشىدىن بىر زەررە قالمىدى، ئاھ چېكىپ، بىر بۇلۇڭدا ئولتۇردى. شەيخ ئۆزىنى قىزنىڭ يېنىدا كۆردى، ئۇنىڭ ياقۇتتەك لەۋلىرى، خۇشبۇي زۇلپى بىلەن ئورتاقلاشتى، قىزنىڭ كۈلكىلىرىنى كۆردى. قىز قولىدىن

بادە ئېلىپ ئىچتى، مەھبۇبىسى چاچلىرىنى تۇتۇپ سىلىدى. شەيخ دىن ئىلىمدە يۈز خىل كىتابنى تۆت مەزھەپتە مۇتالىئە قىلغانىدى. قۇرئاننى يادقا بىلەتتى. ئەمما ھەممىسى بىردىن يادىدىن كۆتۈرۈلدى. بادە كېلىپ بەرىنى بەرباد قىلدى. مەي ئۇنىڭ كۆڭلىدىكى لەۋھەنى يۇيۇپ، خاتىرىدىكى يېزىقلارنى ئۆچۈرۈپ تاشلىدى. ئۇ سەنەم قولىدىن بادە ئىچكەندىن كېيىن، شەيخنىڭ پۈتۈن ئىختىيارى قولىدىن كەتتى. مەي تەسىرىدە سەرخۇش بولۇپ، قولىنى قىزنىڭ بويىغا سالماقچى بولدى.

قىز دەيدى:

— ئەي شەيخ، سەن ئەقىل ئىگىسى ئەمەس ئىكەنسەن. ئىشقا بىرەر مۇددىئانى كۆزلىگەن كىشى مەرد ئەمەس. مۇددىئا ئەھلىنىڭ ھەقىقىي ئىشقا بىلەن ئالاقىسى يوق. ئاقىل كىشى ئاشقىلىقنى ھەممىنىڭ ئۈستىگە قويدۇ. ئەگەر ئىشقا قەدىمىڭ مەھكەم بولسا، بۇ ھەلقە زۇلپىمنىڭ مەزھىپىگە كىرمەكچى بولساڭ، مېنىڭ پىكرۇ ئادىتىمگە ئىقتىدا قىل، شۇندا مەن بىلەن ئولتۇرۇپ، قولۇڭنى بويىنۇمغا سالىسەن. ئەگەر ئىقتىدا قىلماس ئىكەنسەن، مانا ھاساڭ، ئەنە تونۇڭ، ئال - دە، جۈنە.

شەيخ سەنئان ئەمدى ئاشىق بولۇپ قالغان، ئىشقا دامىغا گىرىپتار ئادەم ئىدى. ئاشىق شەيخ مەست بولۇپ، دىلىنى قولىدىن بېرىپ قويغان، ئۆزىمۇ بىھوش ۋە بىخود ئەھۋالدا ئىدى. مەي كونا ۋە ئۆتكۈر ئىدى، شەيخنىڭ مېڭىسىگە تېز تەسىر ئەتتى، مەي كونا، ئىشقا ياش، ئاشىق بولسا قېرى ئىدى. ئەمما دىلبەر ئاشىقنىڭ ئالدىدا ھازىر ئىدى، شۇنداق بولغاچقا، سەبىر قىلىپ بولارمىدى؟

قىز دەيدى:

— ئەي ئاي يۈزلۈكۈم، تاقىتىم قالدى، مەن بىچارىدىن يەنە نېمە كۈتسەن، ئېيت، ھوشيارلىقىمدا بۇتپەرەست بولمىغان بولساممۇ، بىراق مەستلىكتە بۇتقا سېغىنىپ، قۇرئاننىمۇ كۆيدۈرۈشكە تەييارمەن.

— مانا ئەمدى مېنىڭ ئادىمىم بولدۇڭ، — قىز دەيدى، — مېنىڭ مەزھىپىم، تەبىئىتىمگە بويۇن ئەگدىڭ. شۇ پەيتكىچە سەن ئىشقا خام ئىدىڭ، ئەمدى پىشتىڭ، ۋەسسalam! بۇ خەۋەر بارچە تەرسالار ئارىسىدا تارقالدى، شۇنداق ئۇلۇغ شەيخ تەرسالار مەزھىپىگە كىرىپتۇ، دەپ شادلاندى.

شەيخ سەنئاننى مەست ھالدا ئىبادەتخانىغا ئېلىپ كەلدى ۋە بېلىگە زۇننار باغلىدى. شەيخ ئۆز دىنىدىن كۆڭلىنى ئۈزدى. كەبىنىمۇ، شەيخلىقنىمۇ پۈتۈنلەي ئېسىدىن چىقاردى. شەيخ تەرسا قىزغا قاراپ دەيدى:

— ئەي دىلبەر قىز، نېمە دېگەن بولساڭ، قىلدىم، بارچە شەرتلىرىڭنى بېجىردىم، خوش بىزنىڭ ئارىمىزدا توسقۇنلۇق قىلىدىغان يەنە نېمە قالدى؟ ئىشقا تۈپەيلى مەي ئىچتىم، بۇتقا سەجدە قىلدىم. ئىشقا يولىدا كۆرگەن ئازابلىرىمنى ھېچكىم كۆرمىسۇن. ئەللىك يىل شەيخلىق قىلدىم، كۆڭلۈمدە روز دەرياسى مەۋج ئۇراتتى. ئەمما ئىلىمدىكى پۇختىلىق ئىشقا ئېلىپبە ئوقۇغانچىلىك گەپ ئىكەن. غايىپ سىرلارنى بىلگۈچىلەر ئىشقا يولىدا سەرگەردانۇ ئاۋارە ئىكەن.

قىز يەنە دەيدى:

— ئەي ئىشقا ئەسىرى بولغان چال، سەن ناھايىتى پەقىر - نامراتسەن. ئەمما مېنىڭ تويۇلۇقۇم كاتتا، كۈچۈڭ يېتەرمىكىن؟ مەن كۆپ مىقداردا ئالتۇن ۋە كۈمۈش تەلەپ قىلىمەن. ئالتۇننىڭ بولمىسا، ئىشىڭنىڭ نەتىجىسى بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مەندىن ئۈمىدىڭنى ئۈز، قۇياش كەبى يالغۇزلۇق يولىنى تاللا، مەردلەر كەبى سەبىر قىلىپ، تەنھالىققا چىدىغىن.

شەيخ دەيدى:

— ئەي سەۋرى بويۇق گۈزىلىم، ئېيتقانلىرىڭ توغرا، لېكىن مېنىڭ سەندىن ئۆزىگە بۇ شەھەردە ئادىمىم يوق. بۇ سۆزلىرىڭنى قوي. سېنىڭ ئىشقا يولىدا بار - يوقۇمدىن

ئاجرالغانمەن، بارچە پارۇ مۇرىتلىرىمۇ مەندىن يۈز ئۆرگەن، مېنىڭ دۈشمىنىمگە ئايلىنىپ قالغان. سەن بىلەن دوزاخقا بېرىشقىمۇ تەييارمەن، سەنسىز بېھىش مەن ئۈچۈن دوزاختۇر. ئاقىۋەت ئۇ گۈزەلنىڭ شەيخە رەھىمى كەلدى. شەيخنىڭ سىدىقۇ ۋاپاسى مۇستەھكەملىكىنى يەنە سىناش مەقسىتىدە دېدى:

— توپلۇق پولى ئورنىغا ماڭا بىر يىل چوشقىلىرىمنى بېقىپ بېرىسەن. بىر يىل ئۆتكەندە، سېنىڭ خاھىشنىڭ ئەمەلگە ئاشىدۇ، بىرگە ئۆمۈر ئۆتكۈزۈمىز. سېنىڭ خاھىشىڭ، كەبىنىڭ ئۇلۇغ شەيخ شەيخ سەنئان چوشقا باقارلىق كەسپىنى قوبۇل قىلدى. دېمەك، ھەر بىر ئادەم ئىچىدە يۈز چوشقا بار، يا كىشى ئىچىدىكى چوشقىنى ئۆلتۈرۈشى كېرەك، يا زۇننار باغلىشى كېرەك، سەن بۇ ئىش پەقەت شەيخ سەنئان بېشىغا چۈشكەن دەپ گۇماندىسەن. لېكىن بۇ خەتەر ھەر بىر كىشى ئىچىدە بار. ئۇ ھەر زامان بېشىنى چىقىرىپ، ئادەم بالىسىنى بىزەۋىتە قىلىدۇ. ئەگەر سەن ئۆزۈڭدىكى چوشقىدىن ئاگاھ بولمىساڭ، تەرىقەت يولىغا كىرگەن سالىك ئەمەسسەن، ئەگەر تەرىقەتكە قەدەم قويمىقچى ئىكەنسەن، بۇ يولدىكى بۇتلار، چوشقىلار كەبى مىڭ تۈرلۈك بالالاردىن قورقما. ئەگەر تەرىقەت يولى شۇنداق ئازابلىق بولمىغاندا، شەيخ سەنئاندىن دىن ئادىمى رەسۋا بولۇپ، رۇم شەھىرىدە غەۋغا كۆتۈرمەس، سەرگەردان بولماس ئىدى.

شەيخ سەنئان مۇرىتلىرىنىڭ چارە تاپالماي كەبىگە قايتىشلىرى

شەيخ سەنئاننىڭ مۇرىتلىرى نېمە قىلىشلىرىنى بىلمەي ھەيران قالدى. شەيخنىڭ شەيدا ۋە ئاشىقلىقى، تەرسا قىزى ئۈچۈن تەرسالار دىنىغا كىرىپ، مۇسۇلمانلىقنى تەرك ئەتكىنىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ يېنىدىن كەتتى، غەمكىن ۋە دىلتەڭ بولۇپ، ئەتتەڭ - ئەپسۇس دەپ شەيختىن يۈز ئۆرۈدى. مۇرىتلار ئارىسىدا شەيخكە يېقىن بىر كىشى بار ئىدى، ئۇ شەيخنىڭ ئالدىغا كېلىپ دېدى:

— ئەي ئىشقا ئىنانۇ ئىختىيارىنى قولدىن بەرگەن پىر، بىز ئەمدى كەبە تامان قايتىمىز. نېمە ئىستىكىڭ بار، ئېيت، بەلكى بىزگە بىرەر كۆرسەتمە بېرەرسەن ياكى ھەممىمىز سەن كەبى تەرسالىق يولىغا كىرىپ، رەسۋا بولۇشىمىز كېرەك ياكى بۇ يەردىن كېتىپ، سېنىڭ بۇ ئەھۋالىڭنى كۆرمەي، يىراقراق تۇرغىنىمىز تۈزۈك. كەبىگە بېرىپ، خاتىرجەم ئىبادەت بىلەن شۇغۇللانغانلىقىمىز بۇ يەردە كۆرۈۋاتقىنىمىزدىن ياخشىراق ئەمەسمۇ؟

شەيخ دېدى:

— قەيەرگە بارساڭلار بېرىڭلار، مېنى تىنچ قويۇڭلار. تا تېنىمدە جېنىم بار ئىكەن، ناسارانىلار دەپىرى مېنىڭ جايىمدۇر. ماڭا شۇ ناسارانىلارنىڭ روھانى قىزى بولسا بەس. ئەگەر سىز ھەم ئاشىق بولغىنىڭىزدا ماڭا ھەمدەمۇ ھەمراز بولاردىڭىز. ئەي ئەزىزلەر، قايتىپ بېرىڭلار، مېنىڭ ھالىم نېمە كېچىشنى خۇدا بىلىدۇ. ئەگەر مېنى سورىسا، راست گەپنى سۆزلەڭ، شەيخ سەنئان ئاشىقۇ خەستە دەڭ، كۆزلىرىدە قانلىق ياش، شېكەر يېسە زەھەرگە ئايلىنىدۇ دەپ ئېيتىڭ. ھېچبىر مۇسۇلمان بېشىغا بۇ سەۋدانى سالمىسۇن. ئەگەر مېنى تەنە بىلەن تىلغا ئالسا، دەرد كۆرمىگەن بىدەردلەر ئۇلار.

شەيخ سەنئان شۇ گەپلەرنى ئېيتىپ، يۈزىنى دوستلىرىدىن ئۆرۈدى، ئۇلار بىلەن ۋىدالاشمىدى. تايىقىنى ئېلىپ، چوشقىلارغا قاراش ئۈچۈن دالاغا يول ئالدى. مۇرىتلار بولسا، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن يىغلاپ قالدى، ھەرقانچە «ئەي شەيخ، قايتىڭ» دېگەن بولسىمۇ، ئەمما شەيخ ئېتىبار قىلمىدى. گويا مۇرىتلىرىنى ھېچ كۆرمىگەندەك، ئۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار مۇتلەق يات كىشىلەردەك ئىدى. شەيخ بىپەرۋا چوشقا باقارلىقنى داۋام ئەتتۈرەر ئىدى. شۇندىن كېيىن مۇرىتلار بارچىسى مەككىگە قاراپ يولغا چۈشتى، جانلىرى كۆيەر،

يۈرەكلىرى ئىچىشار، ئەمما ئىلاجىسىز ئىدى. مۇرىتلار مەككىگە بېرىپ يەتتى. لېكىن ھېچكىمگە ھېچبىر نەرسە دېمىدى. شەيخ ئەھۋالىدىن سۆز ئاچمىدى. ئۇلار پىرسىز، رەھبەرسىز ئىدى، پىرلىرى رۇمدا تەرسا بولۇپ قالغانىدى. پىر يولنى يوقاتقاندىن كېيىن مۇرىتلار نېمە قىلسۇن، پىر كەبىدىن يۈز ئۆرۈگەندە، مۇرىتلارنىڭ كەبىگە قاراپ يۈزلىنىشلىرى ئەجەب. ئەي ئىشقى، نېمىلەر قىلدىڭ سەن، ئەي پەلەك، ئادەم بېشىغا نې كۆرگۈلۈكلەرنى سالىسەن؟! ئەي شەيخ سەنئاننىڭ يەنە بىر تەقۋادار مۇرىتى بار ئىدى. شەيخ رۇمغا كەتكەن ۋاقتىدا ئۇ مەككىدە ئەمەس ئىدى. شەيخ يوقلۇقىدا سەپەردىن قايتىپ، مەككىگە كەلگەن ۋە شەيخنى كۈتۈپ، خىلۋەتتە ئولتۇرار ئىدى. مۇرىتلارنىڭ شەيخسىز قايتىپ كەلگىنىنى كۆرۈپ، كۆڭلى بۇزۇلدى ۋە ئۇلاردىن پىرنىڭ ئەھۋالىنى سورىدى. بۇرادەرلەر ئاڭا شەيخ بېشىغا چۈشكەن سەۋدانى بىر - بىر ھېكايە قىلىپ بەردى. شەيخنىڭ ئاشىق بولغىنى، تەرسالارغا قوشۇلۇپ مەيخورلۇق قىلغىنى، ھازىرقى ۋاقىتتا چوشقا باقار بولۇپ يۈرگىنىنى ئېيتىپ بەردى.

تەقۋادار مۇرىت بۇرادەرلىرىدىن بۇ قىسسنى ئىشتىكەچ، غەمكىن قىياپەتتە دېدى: — ئەي ئائەھلى بىۋاپالار، يارلىق ۋە دوستلۇققا مۇۋاپىق ئىش قىلماپسىلەر. ئەكسىچە، نامەردلەرنىڭ ئىشىنى قىلىپسىزلىر. ساداقەتلىك مۇرىت، جان پەيۋەندىلىك يار بولسىڭىز ئېغىر پەيتتە، بىرگە بولۇپ، دەردىگە مەلھەم بولاتتىڭىز. ئەگەر ئۆز شەيخىڭىزنىڭ يارى بولسىڭىز، ھەرقانداق شارائىتتا ئۇنىڭ يېنىدا بولمىغىڭىز لازىم، ئاخىر. ئۇيلىڭلار، ساداقەتتۇ ۋاپا شۇمۇ، پىر ھەققىنى ئادا ئېتىش مۇشۇمۇ؟! ئەگەر شەيخىڭىز بېلىگە زۇننار باغلىغان ئىكەن، سىز ھەم دەرھال بەلگە زۇننار باغلىشىڭىز، ئەگەر تەرسا بولسا، ھەممىڭىز ئاڭا قوشۇلۇپ تەرسا بولۇشىڭىز كېرەك. سىز قىلغان ئىش پەقەت دوستلۇق ۋە مۇۋاپىقلىق ئەمەس، بەلكى مۇناپىقلىق ۋە دۈشمەنلىكتۇر. ئۆز يارىنىڭ دوستى بولىدىغان ئادەم، يارى ئەگەر كۇپار بولسىمۇ دوستلۇقنى تەرك ئەتمەسلىكى كېرەك. شەيخ دېڭىزگە چۆكۈپ، لەھەڭ ئېغىزغا چۈشۈپتۇ، سىلەر قورقۇپ، ئۇنى تاشلاپ قاچتىڭلار.

ھەممىسى ئۆزلىرىنى ئاقلاش ئۈچۈن: «بىز شەيخنى كۆپ مەرتە ئاگاھلاندۇردۇق، بىرگە يۈرۈپ، دەردكە شېرىك بولماقچى بولدۇق. ئەمما شەيخ بىزدىن بىزار ئىدى، بىزنى كۆرۈشتىن ئاغرىناتتى. ئالدىدىن بىزنى قوغلاپ ھەيدىدى. چۈنكى بىزنىڭ دوستلۇقىمىزدىن ئاڭا ھېچ پايدا يوق ئىدى، بىزنىڭ مەككىگە قايتىشىمىز ھەم ئۇنىڭ ھۆكۈمى پەرماندۇر» دېدى. سادىق مۇرىت يەنە دېدى:

— سىزنىڭ بىز مۇرىت دېيىشكە ھەققىڭىز يوق، نامەردلەرنىڭ ئىشىنى قىلغانسىز. ھەق ئالدىدا پىرىڭىزغا زۇلۇم قىلدىڭىز. شۇنىڭ بىلەن ھەق يولىدىن ھەم قايتتىڭىز. مۇرىتلار بۇ سۆزنى ئىشتىكەچ، ئۆز - ئۆزلىرىدىن كايىشقا باشلىدى. ناتوغرا ئىش قىلغانلىقىنى تونۇپ يەتتى.

— بىز ھەممىمىز ھەق دەرگاھى دەپ تەلەپكار بولۇپ يۈرۈپتىمىز، شەيخكىمۇ، ئۆزىمىزگىمۇ زۇلۇم قىلىپتىمىز. ئەمدى قەغەزدىن كۆڭلەك كىيىپ - قانات چىقىرىپ، رۇمغا ئۇچايلى، پىرنىڭ ھۇزۇرىغا يېتەيلى، — دېدى بارچىسى بىر ئېغىزدىن.

رۇمغا قايتىپ كەلگەنلىكى

بارچە مۇرىتلار مەككىدىن چىقىپ، رۇمغا راۋان بولدى. ئۇلار خاتا قىلغانلىرىنى تونۇپ، ھەق دەرگاھىغا زارۇنالىق قىلىپ، ئۆزرە سورايتتى. ھەربىرى قىرىق كېچە - كۈندۈز مەقامدىن باش تارتماي، دۇئا قىلدى، شاپائەت تىلىدى. يېشىل كىيىم كىيىپ يۈرگەن مۇرىتلار ئەمدى ماتەم تۈتۈپ، كۆك لىباسلىرىنى كىيىدى. ئاخىر ئۇلارنىڭ دۇئاسى قوبۇل قىلىندى: پاكلىق ۋە سادىقلىق ئوقى نىشانغا تەگدى. تاڭ سەھەردە بىر ئىپار ھىدلىق

خۇشبۇي شامال ئەستى، كەشپو كارامەت ئالىمى ئاشكارا بولدى. ئەۋۋەلدىن بېرىگە سادىق بولغان زاكاۋەتلىك مۇرىت مۇھەممەد مۇستافانى چۈشىدە كۆردى. قارىسا، ھەزرىتى رەسۇلىلاھ سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم ئىككى قارا زۇلغىنى يېيىپ، خىرامان كېلەر ۋە تەبەسسۇم قىلار ئىدى. كىمكى ئۇنى كۆرسە مەدھۇ سانا ياغدۇرار ئىدى. مۇستەفانى كۆرگەن مۇرىت جايىدىن چاپچىپ تۇردى ۋە دەيدى:

— ئەي رەسۇلى ئەكرەم، قولۇمنى ئالغىن، سەن خەلققە رەھنەما - ھەق يولىنى كۆرسەتكۈچى بەرھەق پەيغەمبەر. بىزنىڭ شەيخىمىز يولدىن ئازدى. ئۇنى تۈز يولغا باشلا.

مۇستافا ئاڭدا دەيدى:

— ئەي ھىممىتى بەلەند ئۆمىتىم، بار، شەيخىڭنى بەندىدىن ئازات ئەتتىم. شەيخ بىلەن ھەق ئارىسىدا شۇ پەيتكىچە گەردۇ غۇبارلار بار ئىدى. قارا داغ كۆرۈنەر ئىدى. مەن شۇ غۇبارنى ئۇنىڭ يولىدىن كۆتۈردۈم. ئۇنى زۇلمەت ئىچىدە داۋاملىق قېلىشقا قويمىدىم. شاپائەت يۈزىدىن بىر شەبەنەم ئاتا قىلدىمكى، شەيخنىڭ ھاياتىغا ھەم بۇ پەيزى ساپا كىرگۈزىدۇ. سەن شۇنىڭغا ئىشەنكى، ئالەم - ئالەم گۇناھ بولسىمۇ، بىر تۆۋە تۈپەيلى كېچىرىلىدۇ.

پەيغەمبەر سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم بۇ سۆزلىرىنى دەيدىۇ زاكاۋەتلىك مۇرىت نەزىرىدىن غايىب بولدى. ئەمما، مۇرىت بۇ چۈشنىڭ مەناسىدىن شۇنچىلىك خۇرسەند بولدىكى، ئۆزىدىن كېتىپ قالدى. ئۆزىگە كېلىپ، شۇنداق بىر نەزەر تارتتىكى، گويا ئاسماندا گۈلدۈرماما گۈلدۈرلىگەندەك بولدى. بارچە ھەمراھلىرىنى بۇندىن خەۋەردار قىلدى، ئۇلارغا ياخشىلىق ئالامىتىنى يەتكۈزۈپ، تەخىرىسىز يولغا چىقتى. ھەممىسى شاد - خۇراملىقتىن كۆزلىرىدە ياش، ئاتلىق ۋە پىيادە دەشتۇ باياۋانلارنى بېسىپ، شەيخ مەنزىلىگە يەتتى. شەيخنى كۆردىكى، ئەۋۋەلقىدەك چوشقا باقارلىق قىلاتتى، ئەمما بىقارارلىقتىن قۇرۇپ، قاق سۆڭەك بولۇپ قالغانىدى، گويا بىر پارچە ئوتتەك ياناتتى. شەيخ ئۆزىنىڭ سادىق مۇرىتىنى كۆردى، ئەھۋالى ئۆزگەردى. قەلبىدە بىر ئىلاھىي ئۇچقۇن لىپ ئېتىپ ياندى. ھەق بىلەن رازىلىشىشقا باشلىدى. ناقۇس - قوڭغۇراقنىمۇ، زۇننارنىمۇ تاشلىدى. شەيخ سەنئان كۆڭۈل دوستلىرى، مۇرىتلىرىنى ئۇزاقتىن كۆرۈپ، گويا ئۆزىنى نۇر ئىچرە سەزدى. خىجالەت چېكىپ، تونىنى پارە - پارە قىلدى، ئەپسۇس - نادامەت چەكتى. گاھى ئاھ - ئالە ئېتەر، گاھىدا ھەسرەتتىن تېنىدىكى قېنى مۇزلاپ قالغاندەك بولار ئىدى.

قۇرئان ھېكمەتلىرى، ئىلاھىي ئەسرار ۋە ھەدىسلەر سۈننىتى خاتىرىسىدىن پۈتۈنلەي كۆتۈرۈلگەندى، لېكىن بىردىن ھەممىسى يەنە يادىغا چۈشتى، جاھىللىق ۋە بىچارىلىكتىن قۇتۇلدى. خىجالەت ۋە ئۇياتتىن كۆڭۈل قېنىغا گۈل كەبى مېلەنگەندى. دوستلىرى ئۇنى بۇ ئەھۋالدا كۆرۈپ، ئالدىغا يۈگۈرۈپ باردىلەر، تەڭرى - تائالاغا مىڭ - مىڭ شۈكرى قىلدى.

شەيخكە دەيدى:

— ئەي سىرلارنى پەردىسىز كۆرگۈچى زات، قۇياشنىڭنى توسۇپ تۇرغان تېۋلۇت تارقالدى. كۇفۇر كەتتى، ئىمان قايتىپ كەلدى. رۇمنىڭ بۇتپەرەستى يېڭىدىن ھەقپەرەست بولدى. ئىجاۋەت ۋە شاپائەت دەرياسى ئۆركەشلىدى، سېنىڭ ئۈچۈن رەسۇلۇللاھنىڭ ئۆزى ئارىغا كىرىپ، شەفى بولدى. بۇنىڭ شۈكرانىسىنى ئالەم ئاخىرىغىچە قىلساڭمۇ ئادا بولماس، تۇر شۈكرانە قىل، ماتەمنىڭ نېمە كېرىكى بار؟ پاكلىق ئوتى قەلبىڭگە كىردى، ئەمدى كېرەكسىز نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئوتقا تاشلاپ كۆيدۈر! ئەن ئىلاھىي پەيغەمبەر شەيخ قىسسىنى شۇ يەردە تۈگىتىمەن، چۈنكى يەنە ئۇلۇغ يول ئەزىمىتى باشلاندى. شەيخ سەنئان تاھارەت ئېلىپ پاكلاندى، ناماز قىلدى ۋە خىرقەسىنى ئۈستىگە كىيىدى. كېيىن مەككىگە قاراپ سەپەرگە ئاتلاندى، ئۇلۇغ ھەشەمەتلىك كارۋان كەبە تامان يۈرەتتى.

گەيىمىز، پەيغەمبەر ئەلەيھى ۋەسەللەم ئىككى قارا زۇلغىنى يېيىپ، خىرامان كېلەر ۋە تەبەسسۇم قىلار ئىدى. كىمكى ئۇنى كۆرسە مەدھۇ سانا ياغدۇرار ئىدى. مۇستەفانى كۆرگەن مۇرىت جايىدىن چاپچىپ تۇردى ۋە دەيدى:

تەرسا قىزنىڭ چۈش كۆرۈشى ۋە شەيخ كەينىدىن بېرىشى

شەيخ سەنئان رۇمنى تەرىك ئېتىپ، مەككىگە قايتقاندىن كېيىن تەرسا قىزى چۈش كۆردى. چۈشىدە ئاپتاپ قوينىغا كىرگەنمىش. شۇنداق ئاپتاپ تىلغا كىرىپ، شەيخنىڭ ئارقىسىدىن يولغا چۈش، دېدى. شەيخ مەجاز تەرىقىسىدە سېنىڭ يولۇڭغا كىرگەندى، سەن پەقەت ئۇنىڭ كەينىدىن بارساڭ، ھەق يولغا كىرسەن. سەن ئۇنى يولدىن تاپدۇرغاندىڭ، ئەمدى ئۇنىڭ يولغا كىر، شەيخ قايتىپ ھەق يولىنى تاپتى، سەنمۇ ھەمراھى بولغىن. تەرسا قىزى ئۇيقۇدىن ئويغىنىپ، قەلبىدە بىر نۇر شولىلىنىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلدى، كۆڭلىدە ئەجەب بىر دەرد پەيدا بولدى ۋە سەبرۇ قارارىنى ئالدى. ئەمدى قىزنىڭ ۋۇجۇدىنى ئىشقى ئوتى قامراپ ئالدى. كۆڭلىدىكى ئاتەش شۇنداق ئۆرتەر ئىدىكى، ھېچ نەرسىگە قولى بارماس، ھېچ نەرسە بىلەن ئاۋۇنماس ئىدى. قىزنىڭ بېشىغا ئىشقى چۈشكەندى، بۇ مۇھەببەت ئىدى. بۇ دەردنى بىراۋغا ئېيتىپ بولمايتتى، يېنىدا ھەمدىمى يوق ئىدى. ئىلگىرىكى ھالىدىن ئەسەر قالمىدى، ئۆزىنى بىر ئاجايىپ ئالەم ئىچىدە كۆردى: بىر ئەسرار زەۋقىدىن سەرمەستۇ سەرخۇش بولدى، بۇنى تەبىئىي ھالەت چۈشەنچىلىرى بىلەن ئاڭلىتىپ بولماستى. ئاھ ئۇرۇپ، كىيىملىرىنى يىرتىپ، تاشقىرىغا ئېتىلدى، چاچلىرىنى چۇۋۇپ، دىۋانلەردەك لەھزە - لەھزە بېخود بولاتتى. قىز تاقەت قىلالماي، شەيخ ۋە مۇرىتلىرى ئارقىسىدىن يولغا چۈشتى. قىزنىڭ ئەھۋالىغا ئادەملەرنىڭ رەھىمى كېلەر، چۈنكى ئۇ ئاجىز، بىقارار ئىدى. قىز زارلىنىپ دەيتتى:

— ئەي بارچە مۈشكۈللەرنى ئاسان قىلغۇچى پەرۋەردىگار! بىر ئايال بېشىم بىلەن قەيەرگە بارىمەن. بالالار گىردابىغا گىرىپتار بولدۇم. ئەگەر شەيخنى قىيىنغان بولسام، مېنى قەھرىڭ دېڭىزىغا تاشلىما، ئۆزرە سورايىمەن، رەھىملىك تەڭرىم. خاتا قىلدىم، ئەمما تۆۋە كەلتۈرۈپ، گۇناھىمنى بوينۇمغا ئالدىم. مەندەك مىسكىن بىچارىنى قىيىنما، ئەگەر مۇبادا ئۆلسەم، بىراۋ مەدەتكار بولماس، مېنىڭ خارۇ زارلىقتىن ئۆزگە مەرتتۇم يوق. تەرسا قىزى ۋەقەسىنى شەيخ سەنئانغا يەتكۈزدى، تەرسا قىزى تەرسالىقتىن چىقىپتۇ، بىزنىڭ دىنغا كىرىپ، مۇسۇلمان بولۇپتۇ، ئەمدى ئۇ ساڭا ئاشىقى بىقارار دەپ ئېيتتى. شەيخ بۇنى ئىشىتىپ، قىزنىڭ ئالدىغا باردى ۋە ئۇنىڭ بىلەن سۆھبەتلەشتى. مۇرىتلار ئاڭا تەنە قىلىپ: «يەنە بۇت ئالدىغا باردىڭمۇ، تۆۋەڭ بۇ ياقتا قالدى، ئازابلىرىڭنى ئۇنۇتتىڭمۇ؟» دېدى.

شەيخ سەنئان قىزنىڭ ئەھۋالىنى ئۇلارغا تونۇشتۇردى. تەرسا قىزى ھەق يولغا كىرگەنلىكىنى بىلدۈردى. مۇرىتلار بۇنى ئىشىتىپ، ھەيران بولدى ۋە قىزغا رەھىملىرى كەلدى. بۇ سەپەر شەيخ مۇرىتلىرى، سۆھبەتداشلىرىنى ئېلىپ قىزنىڭ ئالدىغا باردى، ئۇلار ئۆز كۆزلىرى بىلەن كۆرۈپ، قانائەت ھاسىل قىلسۇن دەپ شۇنداق قىلدى. ئۇلار قىزنى بىر ئەھۋالدا كۆردىلەر. ئۇنىڭ ياقىسى چاك، بېشى ئوچۇق ئىدى، بىر جانسىز جەسەتتەك تۇپراققا مىلىنىپ ياتار ئىدى. قىز ئۆز دەردىنىڭ سەۋەبچىسى شەيخنى كۆرۈپ، يۈرەكتىن ئوتلۇق ئاھ چىقاتتى. شەيخكە نەزەر تاشلايتتى، كۆزلىرى پەقەت تىنماي ياش تۆكەتتى. شەيخكە قاراپ دېدى:

— سېنىڭ ئىشقىڭ ئوتىدىن جېنىم كۆيمەكتە، بۇندىن كېيىن بۇ دەردنى يوشۇرالمىمەن، بۇ دەردنىڭ سەۋەبى نېمە، پەردە ئارقىسىدىكى سىرنى ماڭا چۈشەندۈر، پەردىنى كۆتۈرۈپ ئاگاھ ئەت، ئەمدى مېنى ئىسلام يولغا باشلا! شەيخ سەنئان ئاڭا شاھادەت كەلمەسنى ئۆگەتتى. قىز ئىمان كەلتۈرۈپ مۇسۇلمان بولدى. بۇ ۋەقەدىن بارچە ئەسھابۇ يارلار ئارىسىدا غەۋغا كۆتۈرۈلدى. ئاخىر - ئاقىۋەت، ئول سەنەم ھەق يولىنى تېپىپ، ئىمان زوقىدىن خۇشال ۋە مۇنەۋۋەر بولدى. قىز دېدى:

— ئەي شەيخ، تاقىتىم تاق بولدى، پىراق ئوتىغا چىدىيالماسەن، تۇپراق تۇدا تىزلا

بېرەر ئىدى، تاقت قىلالماستى. ئاياللارمۇ ئاڭا مەپتۇن ئىدى. ئۇنىڭ ئەسرارى - رازىنى بىلىش شەۋقى بارچىنىڭ قەلبىنى بەند ئەتكەندى. كۆرمەسلىككە سەۋرلىرى چىدىماس، ئەمما كۆرۈشكە ھەم تاقت قىلالماس ئىدى. ئادەملەر ئۇنى كۆرۈشكە سەۋر - تاقت قىلالمىغاندىن كېيىن پەقت نامىنى ئاڭلاش بىلەن لەززەت تاپىدىغان بولدى. شۇنىڭدەك ئەگەر شاھ ئۆز يۈزىنى ئاچسا، ھېچكىم ئۇنىڭ يۈزى شولسىغا چىداپ تۇرالماس ئىدى. جاھان خەلقلىرى ئۇنىڭ يولىدا مەجنۇندەك ئاۋارە بولدى، بارچىنىڭ يادىدا - خىيالىدا ئاشۇ ئىدى.

پادىشاھ بۇ ھالىنى كۆرۈپ، يوغان ئەينەك ياساشنى بۇيرۇدى. ئەينەك تەييار بولغاندا، شاھ كېلىپ ئاڭا قارايتتى، يۈزىنىڭ شولسى ئەينەكتە ئەكس ئېتىپ، بۇ ئەكستىن نۇر ئەتراپقا تارقىلار ئىدى ۋە ئادەملەر شۇ نۇردىن بەھرىمەن بولۇپ، شادۇ خۇرسەند بولاتتى.

ئەي ئىنسان، سېنىڭ پادىشاھنىڭ ھەم ھىلال ئاي قەسىرىدۇر، قەسىر پەقت قۇياش نۇرىدىن روشەندۇر. ئۆز پادىشاھىڭنى كۆڭلۈڭدە تونۇغىن. دېمەك، ئەرشىنى زەررىدە كۆرگىن! بۇ بىپايان ئالەم سەھراسىدا ۋۇجۇتقا كەلگەن ھەر بىر سۈرەت، ھەر بىر لىباس گۈزەل سۇمۇرغىنىڭ سايىسىدۇر. ئەمما سايە سۇمۇرغىدىن بۆلەك ئەمەس، سەن بۇنى تەسەۋۋۇر قىلالمىساڭمۇ، سايە بىلەن سۇمۇرغ بىر - بىرىگە سىرداش ۋە مەھرەمدۇر، ئۇلار بىر - بىرىنى ئىزلەيدۇ، ئەگەر سۇمۇرغقا يېتىشسەڭ، پەردە ئىچىدە ئاپتاپنى كۆرسەن، شۇندا سايە بىلەن سۇمۇرغ بىرلىشىدۇ، سەن ئۆزۈڭنى ھەم قۇياش ئورنىدا كۆرسەن.

غايىب بولغان ئىسكەندەر

جاھانگىر ئىسكەندەر بىر كۈنى مەملىكەتكە ئەلچىلەر ئەۋەتمەكچى بولدى. بىر نەچچە ئادەمگە بىر خىل كىيىم كىيىندۈردى ۋە ئۆزىمۇ ئەشۇلارنىڭ لىباسىدىن كىيىپ، ئەلچىلەرگە قوشۇلۇپ چۆندى. ھېچكىم ئىسكەندەر قايسى، ئەلچىلەر قايسى ئىكەنلىكىنى بىلمەستى.

ئىسكەندەر كۆزى ھېچكىمدە يوق ئىدى، ئەگەر بىرەرى مەن ئىسكەندەرمەن دېسىمۇ ھېچكىم ئىشەنمەيتتى.

ئىسكەندەر پەقت ھەممىنى كۆرۈپ تۇرار ۋە ھەممىنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەردار ئىدى. شاھنىڭ ھەر بىر كۆڭلۈگە يول تېپىشىغا ئىمكانى، ئىختىيارى بار ئىدى. ئەمما گۇمراھ دىللارغا يول تېپىش قىيىن. گۇمراھلارنىڭ يولى گۇمراھلىق ۋە غەپلەت، ئادىشىش يولىدۇر. شاھ گەرچە ھۇجرا تاشقىرىسىدا بېگانىدەك بولۇپ تۇيۇلسىمۇ، لېكىن ھۇجرا ئىچىدە ھەممىگە مەھرەم - ھەمخانە ئىدى.

ئالتۇن ھېرىسى

بىر پاك ئىنسان ھۇزۇرىدا مۇھەببەت ھەققىدە سۆز بارار ئىدى. ئولتۇرغانلاردىن بىرى دېدى:

— مەن ئالتۇن ئاشىقىمەن، پۇلنى، بايلىقنى سۆيىمەن. ئالتۇن ئىشقى ۋۇجۇدۇمدا جان كەبى، ئەگەر قولۇمدا زەر گۈلدەك ئېچىلىپ، چاراقلاپ تۇرمىسا، مەن ھەم گۈل كەبى كۈلۈپ تۇرالمايمەن. دۇنيا ئىشقى مېنى غەملەردىن ئازاد قىلدى، ئادەملەر ئارىسىدا ئابرويلۇق - ئېتىبارلىق بولدۇم. زەر پەرەستەمەن، مېنىڭ سېغىنغىنىم زەر ئالتۇندۇر، تەڭرىم.

شۇ چاغدا پاك ۋە خۇدا پەرەست ئادەم ئاڭا قاراپ دېدى: تەڭرى ئىشقىدە قاتتىق مەھەببەت ئەي ئەسلىگە ئەمەس، سۈرەتكە شەيدا بولغان، سۈرەت كويىغا چۈشكەن ئادەم. كۆڭلۈڭدىن ساپا سەھرىنىڭ نۇرى يىراق، سەن چۈمۈلگە ئوخشايسەن، كاۋاكلاردىن باشقا نەرسىنى بىلمەيسەن. كېچە - كۈندۈز دىۋاندىك چاپىسەن. سۈرەتكە گىرىپتارسەن. مەنەنى

ئىزلە. سۈرەتكە بېرىلمىگىن، ئەسلى ماھىيەت مەنەدۇر، سۈرەت ئەرزىمەستۇر، ھېچدۇر، ئالتۇن كۆرۈنۈشتە بويالغان تاشتۇر، سەن ياش بالا كەبى رەڭ - بويىقلارنىڭ شەيداسىسەن. سېنىڭ ئالتۇنلىرىڭ بىرەر نەرسىگە يارىمايدۇ. قىيامەت كۈنى بۇ ئالتۇنلار بىلەن ھېچكىمگە ياردەم بېرەلمەيسەن. سەن ئويۇنچۇقلاردىن لەززەت تاپىسەن. نۇرنىڭ نۇرىدىن شادىسەن. سەن ئەسلىگە ئىنتىلمەيسەن، نۇرنىڭ مەنبىئىنى ئىستىمەيسەن. پاك جېنىڭنى ئالتۇن كويىدىن خالاس ئەت. ئەي جان، ئاخىر، ماھىيەت - مۇتلەقىيەت ئاشىقى بولمىقى كېرەك.

ئاشىق دەرۋىش ھېكايىتى

بىر دەرۋىش بىر شاھزادىگە ئاشىق بولدى، كېچە - كۈندۈز شاھزادە يادىدا ئاھۇ نالە چېكەتتى، ئەمما شاھزادىنى ھېچ كۆرمىگەندى. ئادەملەر دەرۋىشكە تەنبىھ بېرىپ، نەسبەت قىلاتتى. «سەن قەيەردىيۇ، پادىشاھ قەيەردە، ئەگەر بۇ ئىشنىڭ پادىشاھنىڭ قۇلىقىغا يەتسە، سېنى قاتتىق جازالايدۇ، ئۆز خۇنۇڭغا ئۈزۈڭ زامىن بولسەن»، دەر ئىدى. ئەمما دەرۋىش بۇ گەپلەرگە ئېتىبار قىلماس، شاھزادىنى ئۆز قىبلىسى، كەبىسى دەپ بىلەر. ئۇنىڭ ھۆسنۇ جامالىنى ماختار، بىقارارلىقىنى، ئاشىقلىقىنى ئىزھار ئېتەر ئىدى.

پادىشاھ بۇ گەپنى ئىشىتىپ، رەنجىدى ۋە دەرۋىشنى تۇتۇپ، قەتل ئېتىشكە ھۆكۈم قىلدى. دەرۋىش بۇ گەپنى ئىشىتىپ، خاپا بولۇش ئورنىغا شاد بولدى، نەرە تارتىپ، بېشىنى تاشلارغا ئۇرۇشقا باشلىدى. ئەقىل - ھوشىنى يوقاتتى. شۇ ھالدا ئۇنى قەتلگاھقا ئېلىپ باردىلەر. دەرۋىش قەتلىنى ئويۇشتۇرغۇچى ھاكىمدىن بىر مۇددەت مۆھلەت سورىدى، بىر رەكەت ناماز ئوقۇۋالاي، دېدى. ھاكىم ئىجازەت بەردى.

دەرۋىش كۆزىدىن ئىسسىق ئاتەشلىك ياشلىرىنى تۆكۈپ، يۈزىنى تۇپراققا يېقىپ دېدى: — ئەي ھەممىنى كۆرۈپ تۇرغۇچى تەڭرىم، شاھىمنىڭ ئۆمرىنى ئۇزۇن، دۆلىتىنى زىيادە ئەت، ئۇنىڭ ھېچبىر گۇناھى يوق. ئەمما جېنىم تېنىمدىن چىقىشتىن بۇرۇن ماڭا شاھزادىنىڭ جامالىنى بىر قېتىم كۆرسەت، ھېچبولمىسا، ئاخىر بىر قېتىم ئۇنىڭ يۈزىنى كۆرەي، كېيىن ئۆلسەم مەيلى، ئۇنىڭ ئالدىدا جان بېرەي، جېنىمنى ئاڭا تاپشۇرۇپ، ئىسمائىلغا ئوخشاش قۇربان بولاي. بىر ئەمەس، مىڭ جېنىم بولغاندا ھەم ئاڭا بېغىشلىغان بولار ئىدىم. ئەي پەرۋەردىگار، مىڭلاپ ئادەملەرنىڭ ھاجىتىنى چىقىرسەن، مېنىڭ ھەم ھاجىتىمنى چىقار...

پەرۋەردىگار ئول دەرۋىشنىڭ نالىسىنى ئىشىتىپ ۋە پادىشاھنىڭ كۆڭلىگە رەھىم سالدى. ھاكىم شاھ ئالدىغا ئادەم ئەۋەتتى ۋە دەرۋىشنىڭ ئۆلۈم ئالدىدا ئېيتقان ئىلتىماسىنى بىلدۈردى. فەقىر دەرۋىشنىڭ ھالىتى ۋە سۆزى شاھقا تەسىر قىلدى، شاھنىڭ قەلبىدىمۇ دەرد پەيدا بولدى. شاھ ئوغلىنى چاقىرىپ، دېدى:

— دەرۋىشتىن يۈز ئۆرۈمە، ئۇنى ئۆزۈڭگە يېقىنلاشتۇر، ھازىر پەقەت ۋەزىر بىلەن بىرگە ئاشۇ بىچارە ئاشىق ئالدىغا بېرىڭلار ۋە ئۇنىڭ كۆڭلىنى كۆتۈرۈڭلار. شاھزادە ئاتىسىنىڭ سۆزىگە كىرىپ، دەرۋىشنىڭ قېشىغا يول ئالدى. گويا گەۋھەر سەدەپ تامان، دەريا بولسا قەترە تامان يول ئالغاندەك بولدى. ياق، قۇياش تۇپراق ئالدىغا كەلگەندەك بولدى، شاھزادە دار ئاستىغا، دەرۋىش ئالدىغا يېتىپ كەلگەندە، پۈتۈن يىغىلغان خالايق ھەيرەتتىن توۋلىشىپ كەتتى. قىيامەت قوپقاندا بولدى. شاھزادە دەرۋىشنى تۇپراققا مىلەنگەن ھالدا كۆردى. دەرۋىش گويا يوقالغانىدى. ئۇنىڭ جىسمى قارىيىپ كۆرۈنەتتى، ئۇ خەلق نەزىرىدىن يوشۇرغاندەك ئىدى. شاھزادە بىچارە دەرۋىشنى بۇ ھالدا كۆرۈپ، كۆزلىرىگە ياش ئالدى، رەھىمى كەلدى.

دېمەك، كىمكى ئىشقا سادىق ۋە مۇستەھكەم بولسا، مەشۇق ھۇزۇرغا كېلىدۇ، ئاشىقۇ مەشۇق بىر - بىرىدىن ئاچرالماستۇر، ئىشىق بار جايدا ھۆسن، ھۆسن بار جايدا ئىشىق مەۋجۇت. (ئاخىرى 94 - بەتتە)

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئەنئەنىۋى ئەدەبىياتشۇناسلىق ۋە شەمسى قەيسى رازىنىڭ «ئەل - مۇئجەم» ناملىق ئەسىرى توغرىسىدا

زەمىر سەيدۇللازادە

بىز يېقىن ۋە ئوتتۇرا شەرق خەلقلەرنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىك، ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن مەدەنىيەت تارىخىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، ئۇنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسىدە ئالدى بىلەن ئەرەب ۋە پارس تىللىق خەلقلەرنىڭ، كېيىنرەك تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ تۈرلۈك مەدەنىيەت ئامىللىرىنىڭ ئۆزئارا ئارىلىشىپ، بىر - بىرىگە ئىجابىي ۋە سەلبىي تەسىر كۆرسىتىش، شۇنداقلا ئەتراپتىكى ئوخشىمىغان مەدەنىيەت سىستېمىلىرىنىڭ تۈرلۈك مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن ئوزۇقلىنىپ، ئۆزىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش يولى بىلەن شانلىق نەتىجىلەرگە ئېرىشكەنلىكىنى ئېنىق كۆرەلەيمىز. بۇ ئوخشىمىغان مەدەنىيەت سىستېمىلىرىنىڭ بىر - بىرىگە كۆرسەتكەن تەسىرى ئوخشىمىغان ساھەلەردە ئوخشىمىغان دەرىجىدە بولسىمۇ، لېكىن ئۇلاردىكى ئورتاق بىر تەرەپ - سەلبىي تەسىرلەرگە قارىغاندا ئىجابىي تەسىرلەر ئاساسىي ئورۇندا تۇرۇپ، بىر - بىرىنىڭ تەرەققىياتىغا تۈرتكە بولغان. بۇ ھال مەدەنىيەتنىڭ ئەڭ ئاساسلىق ساھەلىرىدىن بىرى بولغان ئەدەبىيات تەرەققىياتى تارىخىدا تېخىمۇ گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ.

8 - ئەسىردىن كېيىن ئىسلام دىنىنىڭ يېقىن ۋە ئوتتۇرا شەرقكە كەڭ دائىرىدە تارقىلىشى، تۈرلۈك مەدەنىيەت ئامىللىرىنىڭ ئۆزئارا ئارىلىشىشى ۋە گارمونىيىلىك تەسىرنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ، مەدەنىيەتنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدە يېڭى يۈزلىنىشلەرنى بارلىققا كەلتۈردى. بۇ چوڭ قاينام ئىچىدە ئەرەب ۋە پارس تىللىرىدىكى ئەدەبىياتلار ئارقا - ئارقىدىن ئۆزلىرىنىڭ يېڭى تەرەققىيات دەۋرىگە قەدەم قويدى. ئۇزۇن ئۆتمەي بۇنداق تەرەققىياتنىڭ يالقۇنلۇق ئوتلىرى تۈركىي تىللىق ئەدەبىياتقىمۇ مەلۇم دائىرىدە تۇتىشىپ، بۇ ئەدەبىياتلارنىڭ ھەممىسىدە ئوخشىمىغان دەرىجىدە جاھانئشۇمۇل ئەسەرلەر ئارقا - ئارقىدىن مەيدانغا كېلىشكە باشلىدى.

ھەرقانداق ئەدەبىياتنىڭ يېڭى تەرەققىياتى تەبىئىي رەۋىشتە ئالدىنقى مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ۋارىسلىق قىلىش ۋە ئۇنى ئىجادىي راۋاجلاندۇرۇش ئارقىلىق زامانغا لايىق يېڭىلىق يارىتىش يولى بىلەن ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. ئەدەبىياتتىكى ۋارىسلىق ماددىي ماتېرىيالغا ئايلانغان زور بىر سالماقنى ئىگىلەيدىغان مۇراسىم ئاساسلىنىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئەمەلىيەتكە ئايلىنىشى كۈچلۈك نەزەرىيىنى تەقەززا قىلىدۇ. بۇنداق نەزەرىيە دەل شۇ مۇراسىمغا ئايلانغان ئەدەبىياتنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرىدىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى پەيدىنپەي يىغىنچاقلاش ۋە خۇلاسەلەش ئاساسىدا مەيدانغا كېلىپ، ئۆز نۆۋىتىدە بىر تەرەپتىن كېيىنكى ئەدەبىياتنىڭ ئىجادىيەت ئەمەلىيىتىگە يېتەكچىلىك قىلىپ، ئۇنىڭ يېڭى تەرەققىيات يولىنى يورۇتسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئىجادىيەت ئەمەلىيىتى جەريانىدا قولغا كەلتۈرۈلگەن يېڭى نەتىجىلەر بىلەن بېيىپ تاكامۇللىشىدۇ. يېقىن ۋە ئوتتۇرا شەرقتىكى كۆپ مىللەتلىك ئەدەبىياتنىڭ 8 - ئەسىردىن كېيىنكى

گۈللىنىشىمۇ ئۆز تەرەققىياتىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدىنلا ئۆزىنىڭ تۈرلۈك ئالاھىدىلىكلىرىگە ماس كېلىدىغان كۈچلۈك نەزەرىيىنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، ئۇنىڭ تۈرتكىسىدە شانلىق نەتىجىلەرگە ئېرىشىپ، دۇنيانىڭ ئالدىنقى قاتارىغا ئۆتكەندى. يېقىن ۋە ئوتتۇرا شەرقتىكى ئەدەبىيات ئوخشىمىغان تىللاردا راۋاجلاندىرىلغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئەدەبىياتلارنىڭ ئىجادىي ئەمەلىيىتىگە يېتەكچىلىك قىلغان نەزەرىيە ئومۇمىيلىققا ئىگە بولۇپ، تۆۋەندىكى ئۈچ بۆلەك بويىچە سىستېمىلاشتۇرۇلغان: (1) ئارۋۇز ئىلمى (علم عروز)، بۇ شېئىرىي ئەسەرلەردىكى ۋەزىن ۋە ئۇنىڭ تۈرلۈك قائىدىلىرى توغرىسىدىكى بارلىق ئىلمىي خۇلاسەلەر ۋە بايقاشلارنىڭ يىغىندىسى بولۇپ، شېئىرىي ئەسەرلەرنىڭ ئېموسىئوناللىق تەسىرىنى ئاشۇرۇش ۋە بەدىئىي سۈپىتىنى ئۆستۈرۈشنى ناھايىتى مۇھىم يېتەكچىلىك رولىنى ئوينىغان. (2) قاپىيە ئىلمى (علم قافىيە)، شېئىرىي ئەسەرلەردىكى قاپىيە ۋە ئۇنىڭ تۈرلۈك شەكىللىرى، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ رولى توغرىسىدىكى بايقاشلارنىڭ يىغىندىسى بولۇپ، شېئىرىي ئەسەرلەرنىڭ گۈزەللىكىنى ئاشۇرۇپ، تەسىرچانلىقىنى كۈچەيتىشتە ئەھمىيىتى ھەقىقەتەن زور بولغان. (3) بالاغەت ئىلمى — يەنى ئەدەبىي ئىجادىيەتتە بالاغەتكە يېتىشكە ئائىت ئىلىم (علم بلاغت - بەزىدە علم بديع - گۈزەللىك ئىلمى دەپمۇ ئاتالغان)، ئەدەبىي ئىجادىيەتتە ئىشلىتىلىدىغان تۈرلۈك بەدىئىي سەنئەتلەر، ئەدەبىي ژانىرلار ۋە شەكىللەرگە ئائىت نەزەرىيىۋى بىلىملەرنىڭ يىغىندىسى بولۇپ، كلاسسىك ئەدەبىياتتىكى بەدىئىي ئەسەرلەرنىڭ كۆپ خىل شەكىللەر بويىچە تەرەققىي قىلىشىنىلا ئەمەس، بەلكى ئەدەبىي ئەسەرلەرنىڭ بەدىئىي سۈپىتىنى ئۆستۈرىدىغان بارلىق ئامىللارنىڭ ئاڭلىق قوللىنىلىشى نەتىجىسىدە مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە بىرلەشتۈرۈلۈشىنى ئىشقا ئاشۇرۇشتا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان. كلاسسىك ئەدەبىياتشۇناسلارنىڭ ئەدەبىي تەقىد ۋە ئەدەبىياتنىڭ باشقا ساھەلىرىگە ئائىت تەلىماتلىرىنىڭ ھەممىسى ئاساسەن مۇشۇ قىسىمدا بايان قىلىنغان.

ئارۋۇز ئىلمىنىڭ ئەسلى كېلىپ چىقىشى داڭلىق ئەرەبشۇناسلار گ. ئېۋالد (1803 - 1871) ۋە ر. ۋېستپال (1826 - 1892) لارنىڭ قارشىچە قەدىمكى يونان شېئىرىي رېتىملىرىدىن، ف. ئى. كارش (1843 - 1925) ۋە ئا. كرستېنسىپن (1945 - يىلى ۋاپات بولغان) لارنىڭ قارشىچە ئىراننىڭ ساسانىيلار دەۋرىدىكى شېئىرىي رېتىملىرىدىن، ئىرانلىق داڭلىق ئەدەبىياتشۇناس پەرۋىزى ناتىلى خانلەرنىڭ گۇمانىي قارشىچە قەدىمكى ھىندى سانسكرىت مەنبەلىرىدىن ئېلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ئەرەب ئەدەبىياتىدا خەلىل ئىبنى ئەھمەدنىڭ مىلادى 767 - يىلىدىكى شېئىرلاردا بولۇشقا تېگىشلىك رېتىمىي قانۇنىيەتلەر توغرىسىدىكى تەلىماتىنى سىستېمىلاشتۇرۇپ، ئۇنى ئارۋۇز ۋەزىنى نامى بىلەن ئېلان قىلىشتىن باشلانغان بولسا، پارس تىللىق ئەدەبىياتتا 9 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەبۇلھەسەنى ئەخفەشى بەلىخى (830 - 833) نىڭ ئەرەب ئەدەبىياتىدىكى ئارۋۇز قائىدىلىرىنى پارس تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە تەدبىقلاپ، ئۆزىنىڭ بۇ ساھەدىكى يېڭى تەلىماتلىرىنى ياراتقانلىقى بىلەن باشلاندى. ئارۋۇز ئىلمى سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئۇزۇن ۋە قىسقا تەلەپپۇز قىلىنىشى ۋە شۇ ئاساستا بارلىققا كېلىدىغان سۆزلەردىكى قىسقا ۋە ئۇزۇن بوغۇملارنىڭ مىسرالاردىكى تاناسىپلىقىنى بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن ئۆلچەملەر بىلەن تەڭشەپ، تۈرلۈك رېتىملارنى ھاسىل قىلىشنى ئاساس قىلىدىغانلىقى، ئەمما ئەرەب تىلى بىلەن پارس تىلىنىڭ فونىتىكىسىدا ئوخشاش ئۆلچەملەرگە سالغىلى بولمايدىغان زور پەرقلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقى تۈپەيلى، باشلىنىشىدا نۇرغۇن ئورتاقلىققا ئىگە بولغان ئارۋۇز ئىلمى ئىككى مۇستەقىل

بۆلەككە بۆلۈنۈپ، ھەرقايسى ئۆز ئالدىغا راۋاجلىنىشقا يۈزلەندى. پارس ئەدەبىياتىدىكى ئارۇز ئىلمى 10 - 11 - ئەسىرلەردە يۈسۈفى ئارۇزى، ئەبۇلئەلايى شۈستەرى، بەھرامى سەرەخسى، بوزۇرجمېھر قاتارلىق ئەدەبىياتشۇناسلارنىڭ تولۇقلىشى ۋە پىششىقلىشى بىلەن ناھايىتى مۇكەممەل بىر نەزەرىيە سىستېمىغا ئايلىنىپ، پارس تىللىق ئەدەبىياتتا يېرىك ئەسەرلەرنىڭ كۆپلەپ مەيدانغا كېلىشى ۋە ئۇنىڭ بەدىئىي جەھەتتىن مۇكەممەللىشىشىنى نەزەرىيە جەھەتتىن كاپالەتلەندۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى قىسمەن ئۆزگەرتىشلەر بىلەن تۈركىي تىللىق ئەدەبىياتقا تەدبىقلىنىپ، بۇ ئەدەبىياتنىڭمۇ كېيىنكى تەرەققىياتى ئۈچۈن كۈچلۈك نەزەرىيە ئاساس بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، 10 - ئەسىردىن باشلاپ ئارۇز ۋەزنى نەزەرىيەسى ئوتتۇرا ئاسىيادا ساسانىيلار دەۋرىدىن باشلاپ داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان كەسپىي مۇزىكا ساھەسىگە تەدبىقلىنىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مۇزىكا بايلىقىنىڭ كەڭ دائىرىدە توپلىنىپ، سىستېمىلىق رەتلىنىشى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا مۇقام مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللىنىپ، تېز سۈرئەتتە راۋاجلىنىشى ئۈچۈن كەڭ يول ئاچتى.

بەلاغەت ئىلمى بىلەن قاپىيە ئىلمىمۇ ئەرەب ۋە پارس تىللىرىدىكى ئەدەبىياتلاردا كۆپلىگەن ئورتاق ئامىللار ئاساسىدا ئارقا - ئارقىدىن شەكىللىنىپ، بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىش ۋە بىر - بىرىنى تولۇقلاش ئاساسىدا تېز سۈرئەتتە راۋاجلىنىپ، خېلىلا مۇكەممەل بولغان بىر نەزەرىيە سىستېمىلارغا ئايلاندى.

مەيلى ئەرەب ياكى پارس تىللىق ئەدەبىياتتا بولسۇن، بەلاغەت ۋە قاپىيە ئىلمى توغرىسىدىكى نەزەرىيەلەرنىڭ ھەممىسى ئىسلامىيەتتىن خېلىلا ئىلگىرى مەۋجۇت بولغان ئىلمىي مەنبەلەرگە بېرىپ تاقىلىدۇ. ئەرەب ئالىمى جاھىز ئەبۇئوسمان ئەمر ئىبنى بەھر (مىلادى 775 - 868) ئۆزىنىڭ «كىتابۇل - بەيان ۋە تەبىين» ، «كىتاب ئەناسىرىل - ئاداب» غا ئوخشاش نۇرغۇن ئەسەرلىرىدە ئىراننىڭ ساسانىيلار دەۋرى (مىلادى 3 - 4 - ئەسىرلەر) دىلا بەلاغەت ۋە قاپىيە ئىلمىگە ئائىت نۇرغۇن ئەسەرلەرنىڭ مەۋجۇتلىقى توغرىسىدا كۆپ قېتىم مەلۇمات بېرىدۇ. بۇلاردىن باشقا دەۋرىمىزدىكى شەرقشۇناسلىق ئىلمى يېقىن ۋە ئوتتۇرا شەرق خەلقلىرى ئەدەبىياتىدىكى بەلاغەت ۋە قاپىيە ئىلمىنىڭ شەكىللىنىپ، مۇكەممەل بىر سىستېمىغا ئايلىنىشىدا ئۆزلىرىنىڭ بۇ جەھەتتىكى بايقاشلىرىدىن باشقا يەنە قەدىمكى يونان پەيلاسوپلىرىدىن ئارستوتېلنىڭ «پوئىتىكا» ۋە «رىتورىكا» قاتارلىق ئەسەرلىرىنىڭمۇ مۇھىم رول ئوينىغانلىقى توغرىسىدا نۇرغۇن ئىلمىي پاكىتلارنى قولغا كەلتۈردى. قايسى مەنبەلەرگە ئاساسلانغانلىقىدىن قەتئىينەزەر، ئەرەب ئەدەبىياتىدا بەلاغەت ئىلمى ئابباسىيلار خەلىپىلىكى دەۋرىدىكى مۇھىم دۆلەت ئەربابلىرىدىن ۋە شۇ دەۋرنىڭ يېتىشكەن ئالىملىرىدىن بىرى بولغان ئىبنى مۇتەز (مىلادى 861 - 908) نىڭ «كىتاب ئەل - بەدئ - بدىيە» (سۆز گۈزەللىكى توغرىسىدىكى كىتاب) ناملىق ئەسىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن باشلىنىپ، قودامە ئىبنى جەفەر (مىلادى 922 - 942) يىللىرى ئەتراپىدا قازا قىلغان)، ئەبۇھىلال ئەل ئەسكەرى (مىلادى 1005 - يىلى قازا قىلغان)، ئەبۇدۇلقاھىرى جۇزجانى (مىلادى 1089 - يىلى قازا قىلغان)، ئىبنى رەشىقى كەيرەۋانى (11 - ئەسىر)، زەمخشەرى ئەبۇيەتقۇب يۈسۈفى خارەزمى (م. 1129 - يىلى قازا قىلغان)، مىرسەئىد شەرىفى جۇزجانى (12 - ئەسىر) قاتارلىق ئەرەب ۋە ئەرەب تىلىدا ئەسەر يازىدىغان ئىران قان تىپىدىكى ئالىملارنىڭ تولۇقلىشى بىلەن مۇكەممەل بىر سىستېمىغا ئايلانغان بولسا، پارس تىللىق ئەدەبىياتتا ئەبۇ يۈسۈف (10 - ئەسىر)، ئەبۇلئەلايى شۈستەرى (10 - ئەسىر) لەرنىڭ ئاساس سېلىشى بىلەن باشلىنىپ، مەنشۇرىي سەمەرقەندى (11 - ئەسىر)، ئونسۇرۇلمەئالى كەيكائۇس (1020 - 1099)، مۇھەممەد ئىبنى ئومەرى رادۇيانى (11 - ئەسىر)، بەھرامىي سەرەخسى (م. 1106 - يىلى قازا قىلغان) قاتارلىق نۇرغۇن

ئالىملارنىڭ ئۆزلۈكىدىن تولۇقلىشى بىلەن مۇكەممەل بىر سىستېمىغا ئايلاندى. 10 - ئەسىردىن 20 - ئەسىرگىچە مەيلى ئەرەب ۋە پارس تىللىق ئەدەبىياتتا بولسۇن ياكى تۈركىي تىللىق ئەدەبىياتتا بولسۇن ئارۇز ئىلمى، بەلاغەت ئىلمى ۋە قاپىيە ئىلمىنى مەزمۇن قىلغان ئاز بولمىغان ئىلمىي ئەسەرلەر يېزىلدى. بۇلارنىڭ بەزىلىرى ئەنئەنىۋى ئەدەبىياتشۇناسلىقنىڭ بىرلا ساھەسىگە بېغىشلانغان بولسا، يەنە بەزىلىرى ئۇنىڭ ھەر ئۈچ بۆلىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تارىخنىڭ ھەر قايسى دەۋرلىرىدىكى بايلىقلار خېلىلا تولۇق قېزىلغان بۈگۈنكى دەۋردىكى ئىلمىي يەكۈنلەر شۇنى تولۇق ئىسپاتلىدىكى، ئوتتۇرا ئەسىر ئەدەبىياتشۇناسلىقى ساھەسىدە مەيلى ئۆزىدىن بۇرۇنقى ئەدەبىياتشۇناسلىقتا قولغا كەلتۈرۈلگەن بارلىق نەتىجىلەرنى تولۇق ۋە توغرا يەكۈنلەپ، ئۇلارنى ئىجادىي راۋاجلاندۇرۇشتا بولسۇن ياكى كېيىنكى ئەدەبىيات ئىجادىيىتى ئەمەلىيىتىنى نەزەرىيىۋى جەھەتتىن يېتەكلەش، ئىلمىي ئەسەرلەرنىڭ كۆپلەپ يارىتىلىپ، ئەدەبىياتشۇناسلىق ئىلمىنىڭ راۋاجلىنىشىغا تۈرتكە بولۇش جەھەتلەردە بولسۇن، 13 - ئەسىردە مەيدانغا كەلگەن شەمسى قەيسى رازىنىڭ «ئەل - مۇئجەم» ناملىق ئەسىرى ئۆزىنىڭ نەزەرىيىۋى جەھەتتىكى مۇكەممەللىكى، ئەمەلىي ۋە ئىلمىي قىممىتىنىڭ يۇقىرىلىقى بىلەن ئالاھىدە ئورۇنغا ئىگىدۇر.

شەمسى قەيسى رازىنىڭ تولۇق ئىسمى شەمسۇددىن مۇھەممەد ئىبنى قەيسى رازى بولۇپ، ئۆزىنىڭ ئەسەرلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇنىڭ ھاياتىغا دائىر ھېچقانداق مەلۇمات ساقلانمىغان. ئۇنىڭ ئۆز ئەسەرلىرىدىكى مەلۇماتقا تايانغاندا، ئۇ ئىراننىڭ رەي شەھىرىدە تۇغۇلۇپ، مىلادى 1205 - يىلى ئىلىم تەھسىل قىلىش مەقسىتىدە شۇ دەۋردىكى ئەڭ بۈيۈك ئىلىم مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان بۇخارا شەھىرىگە كېلىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ئۇنى 20 - 30 ياش دەپ قىياس قىلساق، ئۇنداقتا ئۇنى 12 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدا تۇغۇلغان، دەپ ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇ. شەمسى قەيسى رازى بۇخاراغا كېلىپ ئىككى يىلدىن كېيىن، يەنى 1207 - يىلى مۇھەممەد خارەزمشاھ ئىبنى تەكەش مەلىك سەنجەر قوزغىلىڭىنى باستۇرۇشنى باھانە قىلىپ، بۇخارا شەھىرىنى ئىگىلىۋالغاندىن تارتىپ تاكى 1219 - يىلى موڭغۇل قوشۇنلىرى ئوتتۇرا ئاسىياغا باستۇرۇپ كىرگەنگە قەدەر خارەزمىدە خارەزمشاھ ئوردىسىدا تۈرلۈك ۋەزىپىلەردە بولىدۇ. خارەزمشاھ موڭغۇل قوشۇنلىرىدىن قېچىپ يۈرگەن يىللاردا، باشقا خىزمەتكارلار قاتارىدا شەمسى قەيسى رازىمۇ خارەزمشاھقا ھەمراھ بولۇپ، سەرگەردانلىقتا ئېغىر كۈنلەرنى باشتىن كەچۈرىدۇ. ئىككى قېتىم ئەسىرگە چۈشۈپ قېيىن - قىستاققا ئېلىنىدۇ. ئۇ 1226 - يىلى پارسقا^① قايتىپ، شۇ يەرنىڭ ھاكىمى ئەتابەك سەئىد ئىبنى زەنگى ئىبنى مەۋدۇدنىڭ خىزمىتىگە كىرىپ، قىسقا ۋاقىتتىلا ناھايىتى يۇقىرى ئابروۋىغا ئىگە بولىدۇ. 1231 - يىلى ئەتابەك سەئىد ئىبنى زەنگى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى ئەبۇبەكر ئىبنى سەئىد ئىبنى زەنگىنىڭ خىزمىتىدە بولىدۇ ۋە بۇ دەۋردىمۇ ئوخشاشلا ناھايىتى ئەتىۋارلىنىدۇ. ئۇنىڭ كېيىنكى ھاياتىغا دائىر ھېچقانداق مەلۇمات يوق. پەقەت «ئەل - مۇئجەم» دە ئەبۇبەكر ئىبنى سەئىد ئىبنى زەنگىنىڭ بەھرىيىن، ئوممان ۋە پارس قولتۇقىدىكى بىر نەچچە ئارالنى ئۆز ئىتائىتىگە كىرگۈزگەنلىكى توغرىسىدا مەلۇمات بېرىلىدۇ. بۇ ۋەقە مىلادى 1238 - 1239 - يىللارغا توغرا كېلىدۇ.

شەمسى قەيسى رازىنىڭ ئۆزى توغرىلىق بەرگەن مەلۇماتلىرىدىن ئۇنىڭ ئەدەبىياتشۇناسلىق ساھەسىدە نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغانلىقىنى بىلەلەيمىز. ئالدى بىلەن ئۇ خارەزمشاھ ئوردىسىدىكى ۋاقىتتا «تەبىيانۇل - لۇغەتەت - تۈركى ئەلا لىسانۇل قەنغەلى»

① ھەقىقەتەن ئىراننىڭ غەربىي شىمال قىسمىدىكى ئۆلكىلىرىدىن بىرى، ئۇنىڭ مەركىزى شىراز شەھىرى.

① پارس (pars) - ئىراننىڭ غەربىي شىمال قىسمىدىكى ئۆلكىلىرىدىن بىرى، ئۇنىڭ مەركىزى شىراز شەھىرى.

(تۈرك ۋە قەنغەل) ① تىللىرى توغرىسىدا تەپسىلىي بايان) ناملىق لۇغەت تۈزگەنلىكى توغرىسىدا «ئەل - مۇئەججەم» دە نەچچە يەردە مەلۇمات بېرىدۇ. بۇلاردىن باشقا ئاپتور يەنە «ئەل ئۇيۇب فى مۇقەففى ئەشئارۇل - ئەرەب» (ئەرەب شېئىرىيىتى قاپىيىلىرىدىكى نۇقسانلار)، «كىتابۇل كافي فىل ئەرۇزەين ۋەل قەۋافى» (ئارۇز ۋە قاپىيە ئىلمى توغرىسىدىكى مۇكەممەل كىتاب) قاتارلىق ئىلمىي ئەسەرلەرنى يازغانلىقى توغرىسىدا توختىلىدۇ. لېكىن، بۇلارنىڭ ھېچقايسىسى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كېلەلمىگەن. ئۇنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئەسىرى «ئەل - مۇئەججەم فى مەئايىرى ئەشئارىل - ئەجەم» (ئەجەم ② شېئىرىيىتى ئۆرنەكلىرى لۇغىتى) بولۇپ تارىختا كۆپرەك «ئەل - مۇئەججەم» نامى بىلەن مەشھۇر بولغان.

ئاپتور ئەسەرنىڭ دىباچىسىدە يېزىشىچە، 1218 - يىلى مەرۋى شەھىرىدە ③ شۇ يەردىكى ئەدەبىيات ئەھلىنىڭ تەلپىگە ئاساسەن بۇ ئەسىرنى يېزىشقا كىرىشكەن. لېكىن ئەسەر تېخى پۈتمەيلا موڭغۇل قوشۇنلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قىرغىنچىلىق ئۇرۇشى باشلىنىپ، ئاپتور خارەزمشاھقا ھەمراھ بولۇپ، قاچقۇنلۇقتا ھايات كەچۈرۈشكە مەجبۇر بولىدۇ. 1220 - يىلى خارەزمشاھ ئىراقتىكى فەررەزىن قەلئەسى ئەتراپىدا موڭغۇللارنىڭ قاتتىق ھۇجۇمىغا ئۇچرىغاندا، بارلىق ئەسەرلىرىنى ئۆز يېنىدىن ئايرىماي ئېلىپ يۈرۈيدىغان شەمىسى قەيسى رازى پەقەت ئۆز جېنىنى ئاران ساقلاپ قالالايدۇ. «ئەل - مۇئەججەم» نىڭ پۈتۈش ئالدىدىكى ئورنىگىنالىمۇ باشقا ئەسەرلىرى بىلەن بىرگە ئۇرۇش مالىمانچىلىقىدا يوقايدۇ. شەمىسى قەيسى رازى پارسقا بارغاندىن كېيىن، ۋەقەدىن خەۋەر تاپقان پارسىتىكى ئىلىم ئەھلى نۇرغۇن تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىپ، فەررەزىن قەلئەسى ئەتراپىدا ياشايدىغان دېھقانلارنىڭ ياردىمىدە «ئەل - مۇئەججەم» نىڭ بىر قىسىم قولىيازىلىرىنى تېپىپ كېلىپ، ئاپتوردىن بۇ ئەسەرنى تېزىدىن تاماملاشنى تەلەپ قىلىشىدۇ. قولىيازىلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى تېپىلغانلىقى ۋە ئەينى چاغدىكى پارسنىڭ سىياسىي مۇھىتىمۇ تىنچ بولغانلىقى ئۈچۈن، شەمىسى قەيسى رازى ناھايىتى تېزلىكتە، يەنى 1233 - ئەسەرنى يېزىپ تاماملايدۇ. ئاپتور پارس شېئىرىيىتى ۋەزىنلىرىنى ئەرەبلەرگە تونۇشتۇرۇشنى ئۆز ئالدىغا ۋەزىپە قىلىپ قويغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ئەسەرنى ئەرەب تىلىدا يېزىپ، پارس شېئىرىيىتىدىكى ۋەزىن شەكىللىرىنى ئەرەب شېئىرىيىتىدىكى ۋەزىن شەكىللىرى بىلەن سېلىشتۇرۇش ئاساسىدا چۈشەندۈرىدۇ. نەتىجىدە ئەسەرنىڭ ھەجىمى ناھايىتى چوڭىيىپ كېتىدۇ. شۇڭا، پارسىتىكى ئىلىم ئەھلى ئەسەرنىڭ ھەجىمى ۋە ئەرەب تىلى بىلەن ئانچە تونۇشلۇقى بولمىغان كىشىلەرنىڭ ئۇنىڭدىن بەھىر ئېلىشى ناھايىتى قىيىنغا توختايدىغانلىقىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئاپتوردىن ئەسەردىكى پارس شېئىرىيىتىگە ئائىت قىسمىنى پارس تىلىدا ئايرىم ۋە ئەرەب شېئىرىيىتىگە ئائىت قىسمىنى ئايرىم كىتاب قىلىشنى تەلەپ قىلىشىدۇ. ئاپتور بۇ تەكلىپنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىپ، پارس شېئىرىيىتىگە ئائىت قىسمىنى ئايرىپ چىقىپ پارس تىلىدا شەرھىلەپ، ئۇنىڭغا بەلەغەت ئىلمىگە ئائىت مەزمۇنلارنى قوشۇپ تولۇقلىغاندىن كېيىن «ئەل - مۇئەججەم فى مەئايىرى ئەشئارىل ئەجەم» دەپ نام قويىدۇ. كىتابنىڭ ئەرەب شېئىرىيىتىگە ئائىت قىسمىمۇ ئەرەب تىلىدا قايتا تولۇقلاپ، ئۇنى «ئەل - مۇئەججەم فى مەئايىرى ئەشئارىل ئەجەم» (ئەرەب شېئىرىيىتى ئۆرنەكلىرى لۇغىتى) نامى بىلەن ئاتايدۇ. «ئەل - مۇئەججەم» دىباچە، ئىككى قىسىم ۋە خاتىمىدىن ئىبارەت ئۈچ بۆلەكنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئەسەرنىڭ دىباچىسى تەرجىمىھاللىق خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭدا ئاپتور ئۆزىنىڭ كەچۈرمىشلىرى، ئىلمىي پائالىيەتلىرى، كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرى ۋە مەزكۇر

① قەنغەل تىلى - خارەزم دۆلىتى تەۋەسىدىكى بەرلىك تىللاردىن بىرى بولسا كېرەك.

② ئەجەم - غەيرى ئەرەب، پارس - تاجىكلار.

③ مەرۋى شەھىرى - ھازىرقى تۈركمەنىستاننىڭ بەيرەمەلى شەھىرى يېنىدا.

ئەسەرنىڭ يېزىلىش جەريانى توغرىسىدا توختىلىدۇ. «ئەل - مۇئەجەم» نىڭ بىرىنچى قىسمى ئارۇز ئىلمىگە بېغىشلانغان بولۇپ، تۆت بايقا بۆلۈنىدۇ. ئىككىنچى قىسمى بەلاغەت ئىلمى (بەدىئىي سەنئەتلەر توغرىسىدىكى مۇھاكىمىلەر) بىلەن قاپىيە ئىلمىگە بېغىشلانغان بولۇپ، ئالتە باپتىن تۈزۈلگەن. ئاپتورنىڭ تەقىرىپچىلىككە (ئەدەبىي تەنقىدكە) ئائىت تەلىماتلىرىمۇ مۇشۇ قىسىمدا بايان قىلىنغان. ئەسەرنىڭ خاتىمە قىسمىدا ئاپتور شېئىر ۋە شائىرلىق ئۈستىدە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ، ئۇنىڭ ئاساسىي شەرتلىرى، شائىر بىلەن مۇنەققىد (ئەدەبىي تەنقىدچى) نىڭ پەرقى ۋە ئۇلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى، ياخشى ۋە يامان يېزىلغان شېئىرلارنى، ھەقىقىي شائىرلار بىلەن شېئىرىي ھەۋەسكارلارنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ ئۇسۇللىرى قاتارلىق ئومۇمىي خاراكتېرلىك مەسىلىلەر ئۈستىدە تەپسىلىي توختىلىپ ئۆتىدۇ. ئېغىز ئەدەبىياتى بىلەن يازما ئەدەبىياتتىكى شېئىرىي شەكىللەرنى سېلىشتۇرىدۇ. مەزكۇر ئەسەرنىڭ قۇرۇلمىسىدىكى بىر ئالاھىدىلىك - ئۇنىڭدىكى ھەربىر ئىلمىي مەسىلە ئىلگىرىكى ئوخشاش مەزمۇندىكى ئەسەرلەرگە ئوخشىمىغان ھالدا تەرتىپ بويىچە ئايرىم بۆلەكلەرگە بۆلۈنۈپ، تەپسىلىي شەرھلەنگەن. بۇ ھال ئەسەرنىڭ ئىلمىي قىممىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان.

ئاپتور ئەسەرنىڭ قايسى بۆلىكىدە بولمىسۇن، ئەدەب ئەھلىگە بەدىئىي ئەسەرلەردىكى مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ مۇناسىۋىتىنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش، مەزمۇننى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇش، مۇرەككەپ شەكىللەرنى قوغلىشىشتىن قول ئۈزۈپ، چوڭقۇر مەزمۇنلارنى ئاددىي شەكىللەر بىلەن ئىپادىلەش، ئىستېمالدىن قالغان ۋە باشقا تىللارغا مەنسۇپ بولغان سۆزلەرنى ئىشلىتىشتىن ساقلىنىپ، تىلنىڭ ساپلىقى ۋە گۈزەللىكىنى قوغداشنى تەكىتلەپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە: «يېڭى مەزمۇندىن خالىي ھەرقانداق شەكىل ساپ تىنەتلىك كىشىلەرنىڭ مەيلىنى ئۆزىگە قارىتا مايدۇ. ئۇ خۇددى ئىچى قۇرۇق پار - پۇر قاچىغا ئوخشايدۇ...»^① ئاپتور ئۆزىنىڭ بۇ تەشەببۇسىنى پۈتۈن ئەدەبىيات ئەھلى ئورتاق رىئايە قىلىدىغان ئەنئەنگە ئايلاندۇرۇش ئۈچۈن، ھەربىر ئەدەبىي شەكىل ۋە تەسۋىر ۋاسىتىلىرى ئۈستىدە تەپسىلىي توختىلىپ، فولكلور ۋە شۇ دەۋرگىچە يارىتىلغان يازما ئەدەبىيات ئەمەلىيىتىدىن كۆپلىگەن مىساللارنى كەلتۈرۈپ، ئۇلارنى تۈرلۈك نۇقتىلاردىن ئىنچىكە تەھلىل قىلىش ئارقىلىق قانداق مەزمۇنغا قانداق شەكىلنىڭ باب كېلىدىغانلىقىنى، مەزمۇن بىلەن شەكىلنىڭ يۈكسەك دەرىجىدىكى بىرلىكىنى قانداق ئۇسۇللار ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ئەسەرنىڭ ئىلمىي قىممىتى بىر نەچچە جەھەتتە ئىپادىلىنىدۇ.

ئالدى بىلەن «ئەل - مۇئەجەم» ئەنئەنىۋى ئەدەبىياتشۇناسلىقنىڭ ھەر ئۈچ مۇستەقىل بۆلىكىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مۇكەممەل ئىلمىي ئەسەر. شەمىي قەيسى رازىدىن ئىلگىرىمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەدەبىياتشۇناسلىق ساھەسىدە بىر نەچچە ئەسەر يارىتىلغان. لېكىن، ئۇلار ئەنئەنىۋى ئەدەبىياتشۇناسلىقنىڭ بىرلا ساھەسىگە بېغىشلانغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە «ئەل - مۇئەجەم» دە نەزەرىيىۋى مەسىلىلەرنى شەرھلەشتە تامامەن يېڭىچە ئۇسۇل قوللىنىلىپ، ئۇلار ئۆز ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە تۈرلەرگە ئايرىلىپ بايان قىلىنغان. ئاپتور ئالدىنقىلارنىڭ نۇرغۇن كۆز قاراشلىرىنى يېڭىلاپ، يېڭى تەلىماتلارنى ئوتتۇرىغا قويغان ۋە ئۇنىڭ كۆپ قىسمى بۈگۈنكى كۈندىمۇ پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە. مەزكۇر ئەسەر بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، بىر تەرەپتىن ئۇ ئەدەبىي ئىجادىيەتكە تۈرتكە بولۇپ، ئۇنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەدەبىياتشۇناسلىق ئىلمىنىڭ تېخىمۇ راۋاج تېپىشىغا زور تەسىر كۆرسەتتى. بۇنداق تەسىر پارس تىللىق ئەدەبىيات دائىرىسىدىلا

① شەمىي قەيسى رازى «ئەل - مۇئەجەم»، تاجىكىستان «ئەدەب» نەشرىياتى 1991 - يىلى نەشرى، 18 - بەت.

چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى تۈركىي تىللىق ئەدەبىياتنىڭ ئىجادىي ئەمەلىيىتى ۋە نەزەرىيىۋى ئاساسىدىمۇ خېلى كەڭ دائىرىدە ئىپادىلەندى. ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «مىزانۇل ئەۋزان» ۋە زەھىرىدىن بابۇرنىڭ «مۇختەسەر» ى بۇ نۇقتىنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ. «ئەل - مۇئجەم» دە يەنە 13 - ئەسىرگىچە بولغان كۆپلىگەن ئەدىبلەر، شۇ دەۋرنىڭ ئەدەبىي مۇھىتى، تۈرلۈك ئەدەبىي ھادىسىلەر بىلەن بىرگە ئاپتور بىۋاسىتە شاھىدى بولغان نۇرغۇن تارىخىي ۋەقەلەر توغرىلىق خېلى ئەتراپلىق مەلۇمات بېرىلگەن. شۇڭا ئۇ ئەينى دەۋردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا جەمئىيىتىنى تەتقىق قىلىشتىمۇ تارىخىي ماتېرىياللىق قىممىتى بىلەن ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدۇ.

يۇقىرىدىكىلەردىن باشقا، مەزكۇر ئەسەردە تىلشۇناسلىق، مەنتىق، نۇجۇم، جۇغراپىيە قاتارلىق كۆپلىگەن ساھەلەر بويىچە قىممەتلىك مەلۇماتلار بېرىلگەن. شۇڭا، «ئەل - مۇئجەم» نى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيا ئەنئەنىۋى ئەدەبىياتشۇناسلىقى بىلەن تونۇشۇش ۋە ئۇنى ئەتراپلىق تەتقىق قىلىش ھازىرقى ئەدەبىياتىمىزنى راۋاجلاندۇرۇشتىمۇ سەل چاغلىغىلى بولمايدىغان ئىلمىي ۋە ئەمەلىي قىممەتكە ئىگىدۇر.

(بېشى 87 - بەتتە) دەرۋىش شاھزادىنىڭ ئاۋازىنى ئىشىتكەن بولسىمۇ، لېكىن يۈزىنى كۆرمىگەندى. شاھزادە ئاتتىن چۈشۈپ، دەرۋىشنىڭ يۈزىنى تۇپراقتىن كۆتۈرۈدى ۋە تىزغا قويدى. ئۇ شاھنىڭ يۈزىنى يېقىندىن كۆردى. دەرۋىش بىر ئوت، شاھزادە بولسا بىر رەھمەت دەرياسى ئىدى. ئوت نۇر دەرياسىغا يەتكەندى. دەرۋىش شاھزادىگە قاراپ دېدى: «...»

ئەي شەھرىيار، مۇنچە زار ئەتتىڭ! كېيىن بۇ بەختۇ سائادەتنى يەتكۈزگەن تەڭرىگە شۈكۈر ئەتتى ۋە بىر نەرە تارتىپ، جېنىنى ئاللاغا تاپشۇردى. گويا ئۇ ئالەمدە يوق ئىدى. بىر شەمى لىپ قىلىپ ئۆچكەندەك بولدى. دىلبەرنىڭ ۋىسالى مەلۇم بولغاچ، مۇتلەق فانى بولۇپ، يوقالدى، كەتتى. بۇنى سالىكلار بىلۈر، ئىشقى نې كويلارغا سېلىشى، نې - نې مۆجىزىلەرنى كۆرسىتىشى ئۇلارغا مەلۇم.

مەردلەرنىڭ ھەممىسى يولدا فانا بولدى، ھەققە فانى بولۇپ، ھەقتىن ئاگاھ بولدى، ئەي ۋۇجۇدۇڭ يوقلۇققا يۇغۇرۇلغان، سېنىڭ لەززىتىڭ ئالەم بىلەن بىرگىدۇر، بىر مۇددەت ئاستىن - ئۈستۈن بولمىغۇنچە، ئارامۇ خاتىرجەملىكنى كۆرمەيسەن. ئىشقى - كىمىيا، سېنى پاكلىغۇچى خۇمدان، مۇنچە پىكىرگە غەرىقسەن. ئەقىل - قورقۇنچ كەلتۈرىدۇ. ئەقىل مەردلىكنى بوغىدۇ، ئەقىلنى قوي. قومدانغا كىر، مەن كەبى ئۈزۈڭدىن كەچكىن، بىر نەپەس ئۆز ئالىمىڭنى تەرك ئەت. ماڭا قارىغىن: مەنكى - مەن ئەمەسمەن، مەن يوقمەن، مەندىن باشقا ھەم قالغان ئەمەس. مەن ئىستىگەن نەرسە ئەقىلدىن ھەم، خەيرۇ شەرردىن ھەم يۈكسەكتۈر. ماڭا فەقىر ئاپتاۋى نۇرىنى چاچقاچ، ئىككى ئالەم كۆزۈمگە تېرىقچە قىممەتكە ئىگە بولماي قالدى. ئۇ قۇياشنىڭ شولىسىنى كۆرگىنىمدىن كېيىن مەن پۈتۈنلەي يوقالدىم قەترە دەرياغا قوشۇلغاندەك بولدى. نىكى، ئىزلىگەن بولسام، تاپقان بولسام، ئاقار سۇغا ئاتتىم. بىر قەترە ئىدىم - يوقالدىم. گەرچە يوقىلىش ھەركىمنىڭ قولىدىن كەلمىسە ھەم. ئەمما مەندەك بىر كىشىنىڭ بەرھەق فانى بولۇشى يېتەرلىكتۇر.

① 81 - 82 - 83 - 84 - 85 - 86 - 87 - 88 - 89 - 90 - 91 - 92 - 93 - 94 - 95 - 96 - 97 - 98 - 99 - 100

چاغاتاي ئەدەبىياتى

كۆپرۈلۈزادە مۇھەممەد فۇئاد

تۈركچىدىن تەرجىمە قىلغۇچى: تۇرسۇن ھوشۇر ئىدىقۇتى

تۈركىستان ۋە ئىراندىكى تۈركىي ئەدەبىيات: 13 - 14 - ئەسىرلەردە ماۋەرائۇننەھر ۋە ئىراندا ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي ئەدەبىي تىلى بىلەن ئەسەرلەر يېزىلغانلىقى ۋە بۇ ئەدەبىي تەرەققىياتنىڭ، بولۇپمۇ 14 - ئەسىردە زور تەرەققىياتقا ئېرىشكەنلىكى ھەققىدە قولىمىزدا تارىخىي دەلىللەر بولغان بولسا ئىدى، بارتولد - سامايلوۋىچ نەزەرىيىسى بەلكىم بىر بالداق مۇداپىئە قىلىنغان بولار ئىدى. بىز ئالتۇن ئوردىدا ۋە خارەزىدىكى ئەدەبىي پائالىيەتنىڭ ئۇلار ئويلىغاندىكىدىن خېلى كەڭ بولغانلىقىنى، بۇ ئالىملارغا مەلۇم بولمىغان بىر مۇنچە ئەسەرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇش ئۇسۇلى بىلەن ئىزاھلىدۇق. لېكىن بۇنداق بولۇشىغا قارىماي، موڭغۇل دەۋرىدىكى دەسلەپكى تەرەققىياتنىڭ خارەزىم ۋە ئالتۇن ئوردىدا مەيدانغا كەلگەنلىكى ھەققىدىكى پىكىرنى قوبۇل قىلىشقا زادى بولمايدۇ. تۈركىي مەدەنىيەت ۋە ئەدەبىيات تارىخىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى ھەمدە بۇنى بەلگىلىگەن تارىخىي شەرتلەر ئېتىبارغا ئېلىنماي تۇرۇپ، مەيلى قانداقلا بولمىسۇن قولغا چۈشكەن بىر ئىككى ئەسەردىن مۇشۇنداق كەڭ نەتىجىلەرنى چىقىرىش توغرا بولمىغان ئۇسۇل ئىدى؛ چۈنكى تېپىلغۇسى ھەرقانداق يېڭى بىر ئەسەر مۇشۇنداق قىياسنى تۈپتىن يېڭىلايدۇ. ئەمما بارتولد - سامايلوۋىچ قىياسىنىڭ توغرا ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىدىغان تارىخىي دەلىللەر تېخى 1928 - يىلىلا تۈركىي ئەدەبىيات تارىخىمىزدا ئوتتۇرىغا قويۇلغانىدى. ئەمدى بەزى يېڭى دەلىللەرنى قوشۇمچە قىلىپ، بۇ مەسىلىنى قىسقىچە خۇلاسەلەيمىز. قولىمىزدىكى تارىخىي ھۆججەتلەردىن ئىلخاننىلار دەۋرىدە ئىراننىڭ غەربىي رايونلىرى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي دىئالېكتى بىلەن بىر مۇنچە ئەسەرلەر يېزىلغانلىقىنى ئۆگەنگەن ئىدۇق. ۋاسساق تارىخىدا ۋە رەشىدىدىنىڭ بەزى ئەسەرلىرىدە ئۇچرىغان شېئىر پارچىلىرى بۇنى كۆرسەتكىنىدەك، 13 - ئەسىر ئەر بابلىرىدىن قەزۋىنىلىق ئىفتىخار ۋەدىدىن مۇھەممەدنىڭ سىندبادنامە تەرجىمىسىنىڭمۇ ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي تىلى بىلەن يېزىلغانلىقى مەلۇم. 14 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا پارس (ئىران) دا ھۆكۈم سۈرگەن ئىنجۇ خانىدانىنىڭ ئاخىرقى ھۆكۈمدارى ئەمىر شەيخ ئەبۇئىسھاقنىڭ باش قوماندانى ئەمىر ئايدەمىر نامىغا يېزىلغان بىر مەجمۇئەدە ئەتەبەتۈلھەقايقىتىن بەزى پارچىلار بىلەن بىر مۇنچە تۈركىي شېئىرلارنىڭ ئۇچرىشى، بۇ دەۋردە تۈرك ئەمىرلىرىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا ئىراندا تۈركىي ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنى ۋە خاقانىيە دىئالېكتى ئەسەرلىرىنىڭ خېلىلا ھۇزۇر بىلەن ئوقۇلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇندىن بۇرۇن ئېلىپ يېزىلغان تەتقىقاتلار نەتىجىسىدە بۇ جەھەتتە بىر مۇنچە يېڭى بىلىملەرنىڭ قولغا كېلىشى كۈچلۈك ئۈمىد ئېلىپ كەلدى. بىز چاغاتاي

① بېشى ئۆتكەن ساندا «ئىلىمىز» نامىدا «تارىخىي ئەدەبىيات» نامىدا بىر مۇقەددىمە يېزىلغان.

ئىمپىراتورلۇقى مەملىكەتلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان قەدىمكى تۈركىي مەدەنىيەت مەركەزلىرىدە قەدىمكى ئەدەبىي پائالىيەت داۋاملاشقان ياكى ھەرقانداق ئۈزۈكلۈكتىن (مەلۇم مەزگىل توختاپ قالغاندىن) كېيىن قايتا باشلانغان دېگەن پىكىردىمىز؛ قەشقەر، بالاساغۇن، خوتەن، ئالمالىق، تاشكەنت، خوجەند ۋە سەمەرقەندكە ئوخشاش مەركەزلەردە ئىلمىي ۋە ئەدەبىي پائالىيەتنىڭ داۋاملاشقانلىقىنى، 14 - ئەسىردە چاغاتاي سۇلالىسىغا مەنسۇپ بولغان قابىل شاھنىڭ شائىرلىق بىلەن شۆھرەت قازانلىقىنى بىلگىنىمىزگە ئوخشاش، ئىبن بەتۇتەگە ئوخشاش سەيياھلارنىڭ ئىپادىلىرى ۋە پۇل ھەم مېدال يادىكارلىقلىرى ياردىمىدە بۇ ئەسىردە مۇسۇلمان چاغاتاي خانلىرىنىڭ تۈركىي تىلىنىمۇ قوللانغانلىقىنى، ئوردىلاردا ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن بىرگە باخشىلارنىڭ ئىشقا قويۇلغانلىقى، ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي تىلىنى رەسمىي تىل سۈپىتىدە قوللانغانلىقىمۇ مەلۇم. بۇخاراغا ئوخشاش پارس تىلىنىڭ تەسىرلىرى كۆپرەك بولغان بىر شەھەردىمۇ، مەشھۇر شەيخ سەيفىددىن باھەرزىگە مەنسۇپ بولغان ئىبادەتخانىدا تۈركىي تىل بىلەن بىرگە، تۈركىي تىلدىكى شېئىرلار ئوقۇلغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات بېرىدىغان ئىبن بەتۇتەنىڭ خاتىرىسى ئىنتايىن مۇھىم ئىدى. قىسقىسى ئىلخاننىلار ۋە چاغاتاي خانلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونلاردا، ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي ئەدەبىي تىل بىلەن ئەسەرلەر يېزىلغانلىقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇماتلار بار. بارتولد ۋە سامايلوۋىچ يۇقىرىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان پاكىتلىرىمىزدىن خەۋەرسىز قالمىغان بولسا ئىدى، تارىخىي ۋەقەلەرگە زىت كېلىدىغان قىياسلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشمىغان بولاتتى.

تېمۇر دەۋرىدىكى ئەدەبىي تەرەققىيات: بۇ قىياسنى ئالاھىدە ئوتتۇرىغا قويۇشمىزدىكى مەقسەت، بۇنى بارلىق پاكىتلارغا قوشۇمچە قىلىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي تىلىنىڭ تېمۇر دەۋرىدە زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەنلىكىنى ئەسلىتىپ ئۆتۈشتىن ئىبارەت. چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ 15 - ئەسىردىكى تېمۇر ئوغۇللىرىنىڭ سارايللىرىدا كۆرسەتكەن زور پائالىيەتلىرى تېمۇر دەۋرىدىكى مۇشۇ تەرەققىياتنىڭ بىۋاسىتە داۋامى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك بولغان بۇ دەۋر ئۈستىدە توختىلىپ ئۆتۈشكە مەجبۇرمىز. چاغاتاي خانلىرىنىڭ مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىنى داۋاملاشتۇرغانلىقى مۇقەررەر بولغان تېمۇر دەۋرىدە رەسمىي تىل ۋە ئەدەبىي تىل سۈپىتىدە، ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي تۈركىي تىلىنىڭ قوللىنىلغانلىقى، ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يازغان باخشىلارنىڭ ئوردا خىزمىتىگە قويۇلغانلىقى ۋە يارلىقلارغا ئوخشاش ئەھمىيەتتىكى زور بولغان رەسمىي ھۆججەتلەرنىڭ مۇشۇلار تەرىپىدىن يېزىلغانلىقى مەلۇم. تارىخىي جەھەتتىكى بىلىمىنىڭ چوڭقۇرلۇقى بىلەن ئىبن خەلدۇننى ھەيران قالدۇرغان تېمۇر، قەدىمكى جۇڭگو ئەنئەنىسىگە ھۆرمەت قىلىپ، ئۆز دەۋرىگە ئائىت ۋەقەلەرنى رەسمىي ئوردا تارىخچىلىرىغا يازدۇرغان موڭغۇل خانلىرىغا ئوخشاش، ئۆز دەۋرىگە ئائىت مۇنتىزىم تارىخىي ۋەقەلەرنى رەتلەتكۈزدى. بۇلار باخشىلار (كاتىپلار، خەتتاتلار) تەرىپىدىن ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي تىلى بىلەن يېزىلغان ئىدى ھەم نەزم شەكلىدە، ھەم نەسرىي شەكلىدە ئايرىم نۇسخىلىرى بولغان، ھەتتا ئىرانلىق مۇئەللىپلەر تەرىپىدىن پارسچىغا تەرجىمە قىلىنغان بۇ ئەسەرلەرنىڭ ھېچقايسىسى بىزگە يېتىپ كېلمىگەن. پەقەت شەرەفىددىن يەزدى «زەپەرنامە» سىنى يېزىش ئۈچۈن، بۇلاردىن ۋە شۇ دەۋردە يېزىلغان پارسچە ۋە تۈركىيچە باشقا بىر مۇنچە نەزمىي ۋە نەسرىي ئەسەرلەردىن پايدىلانغانلىقىنى ئېيتقان ۋە تۈركىي تىلىدىكى رەسمىي تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ نەزمىي شەكلىدە، ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ، تېمۇر ئوغۇللىرى دەۋرىدەمۇ ئوردا خىزمىتىدە بولغان بۇ باخشىلار ھەققىدە توختىلىپ، «تۈركىيدان»، يەنى «تۈركىيچە بىلگەن» دېگەن سۈپەتنى قوللانغانىدى.

16 - ئەسردە يېزىلغان «زۇبەتۇل - ئاسار» ناملىق ئەسەرنىڭ ئاپتورى ئابدۇللاھ بىن مۇھەممەد بىن ئەلى ئۆزىنىڭ بۇ ئەسىرىنى يېزىشتا پايدىلانغان مەنبەلەرنى كۆرسىتىپ كېلىپ «تارىخى خانى» ناملىق كىتابنى تىلغا ئالىدۇ ۋە بۇ كىتابنى «ئۇيغۇر باخشىلىرى تەرىپىدىن» ئۇيغۇر يېزىقى ۋە تىلى بىلەن يېزىلغان ئىدى» دەيدۇ. تېمۇرىيلارغا ئائىت بولۇپ، ئىلىم دۇنياسىدا ئىسكەندەر ئانونىمى (كىم تەرىپىدىن يېزىلغانلىقى مەلۇم بولمىغان ئىسكەندەر ھەققىدىكى ماتېرىيال) دېيىلگەن ۋەقەئىنامەنىڭ ئاپتورىنىڭمۇ پايدىلانغانلىقى مەلۇم بولغان بۇ «تارىخى خانى» دېگەن كىتاب يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتۈلگەن باشقا ۋەقەئىنامەلەرگە ئوخشاش، 14 - ئەسىردىكى ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي ئەدەبىي بىلەن يېزىلغانلىقى ئېنىق. «زۇبەتۇل - ئاسار» ناملىق كىتابنىڭ مۇئەللىپىنىڭ بۇ كىتابنى ئۇيغۇرچە دەپ ھېسابلىغانلىقى، ئۇيغۇر يېزىقى ۋە 14 - ئەسىر دىئالېكتى بىلەن يېزىلغانلىقىدىن ئىدى. مۇشۇ دەۋر ئالىملىرىدىن شافىدىن ھۆتتەلانى يازغان تۈركىيچە تېمۇر تارىخىمۇ ئاشۇ دىئالېكت بىلەن يېزىلغانلىقى ئېنىق بولسىمۇ، لېكىن بۇمۇ ھازىرغا قەدەر قوللىمىزغا چۈشمىدى. تېمۇرنىڭ تۈركىيچە رەسمىي سىستېمىلىق تارىخىنى نەزمە شەكلىدە يازدۇرۇشىدا، قەدىمكى ئىران شاھنامىچىلىكىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقى ئېنىق بولسىمۇ، بۇنىڭدا تۈرك، موڭغۇل كۆچمەنچىلىكىنىڭ داستان ئەدەبىياتى ئەنئەنىلىرى تەسىرلىرىنىمۇ يوق دېگىلى بولمايتتى. تېمۇر دەۋرى ئەدەبىياتى ھەققىدىكى بۇ مەلۇمات بۇ ھۆكۈمدارنىڭ توقتامىشقا قارشى سەپەرگە ئاتلانغان مەزگىلىدە يېزىلغان بولۇپ، شۇ ئاخىرقى يىللار قازاقىستاندىكى قاراساكاپاي دېگەن يەردە 1391 - يىلى يېزىلغان بىر كىتابتىمۇ مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن ئىدى. ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن يېزىلغانلىقى ئۈچۈن 19 - ئەسىردە شەرقشۇناسلارنىڭ دىققىتىنى تارتىپ نەشر قىلىنغان «بەختىيارنامە»، «مىراجنامە» ۋە «تەزكىرەتۇل - ئەۋلىيا» ناملىق پارسچە ئەسەردىن ئالدىنقى ئىككىسىنىڭ قوللىمىزدىكى يازمىلىرى 15 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا يېزىلىش بىلەن بىرگە، تېمۇر دەۋرىگە ئائىت بولۇشىمۇ ئېھتىمالدىن يىراق ئەمەس. «تەزكىرەتۇل ئەۋلىيا» غا كەلسەك، بۇنىڭ كېيىنكى زامانلاردا قوللىمىزغا چۈشكەن ئەرەبچە يېزىلغان بىر نۇسخىسىغا قارىغاندا، 15 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغا ئائىت ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. لېكىن تىل جەھەتتىن بۇلار بىلەن تېمۇر دەۋرىدە تۈركىي تىلىدا يېزىلغان ئەسەرلەر ئوتتۇرىسىدا چوڭ پەرقنىڭ يوقلۇقى ئىشەنچ بىلەن سۆزلىنىدۇ. تېمۇر دەۋرىگە مەنسۇپ بولغان تۈركىي تىللىق مۇھەررىر ۋە شائىرلىرى ئىچىدىكى شۇ دەۋرنىڭ ئىككى بۈيۈك دۆلەت ئەربابىنىمۇ ئۇنتۇماسلىقىمىز كېرەك: ئۇلار ئەمىر سەيفىددىن بارلاس ۋە ئارسلان خوجا تارخانلاردىن ئىبارەت. «تەزكىرە تۇش - شۇئەرا» نىڭ ئاپتورى دەۋلەتشاھ، تېمۇرنىڭ بۈيۈك ئەمىرلىرىدىن سەيفىددىننىڭ سەيفى تەخەللۇسى بىلەن، پارسچە ۋە تۈركىيچە ياخشى شېئىرلار يازغانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەندى. تېمۇرىلار زامانىسىدىكى ماتېرىياللاردا ئىسمى دائىم ئۇچرايدىغان ۋە شاھرۇخ زامانىسىدا ئۆلگەن بۇ شائىرنىڭ پەقەت ئەدبى ئەھمەد يۈكەننىڭ «ئەتەتۇلھەقايق» ناملىق كىتابىنىڭ ئاخىرىسىغا قوشۇپ قويۇلغان تۈركىيچە نەزمە شەكلىدە يېزىلغان تەقىزى قوللىمىزغا چۈشتى. ئارسلان تارخانغا كەلسەك، تېمۇر ۋە ئوغۇللىرى زامانىسىدا دۆلەتنىڭ بۈيۈك ۋە نوپۇزلۇق ئادەملىرىدىن بولغان ۋە تارخان قەبىلىسىگە مەنسۇپ بولۇپ، 830 - يىلى يەنىلا ھايات بولغان بۇ ئەمىرنىڭ سىياسىي ۋە ئەسكىرىي خىزمەتلىرى ئارىسىدىكى تارىخىي مەنبەلەردە خېلى تەپسىلاتلار بولسىمۇ، شېئىر ۋە سەنئەت بىلەن بولغان ئالاقىسى مەشھۇر چاغاتاي شائىرى سەككاكىنىڭ ئۇنىڭغا تەقدىم قىلغان تۈرلۈك قەسىدىلىرىدىن مەلۇم. ئۇنىڭ ئىلىم ۋە سەنئەت ئادەملىرىنى

ھىمايە قىلغانلىقى ۋە تۈركىي تىلىدىكى ئەسەرلەرنىڭ يېزىلىشى ئۈچۈن، تەشۋىقات - تەرغىبات ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغانلىقى ھەققىدە 816 - يىلى ئۇنىڭغا ئاتاپ يېزىلغان شاتىبى تەرجىمە قىلغان بىر ئەسەردىن مەلۇم. قولىمىزدا پەقەت «ئەتەبەتۇلھەقايق» قا يازغان نەزمىي تەقىزىلا بولغان بۇ زاتنىڭمۇ ئەمىر سەيفىددىن گە ئوخشاش، تۈركىي تىلىدىكى باشقا ئەسەرلەرنى يازغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ تەقىزىلەردىن مەلۇم بولغىنىدەك، تۈركىي ئەدەبىياتىنىڭ قەدىمكى مول نەتىجىلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋىتى بولغان بۇنىڭغا ئوخشاش نوپۇزلۇق دۆلەت ئادەملىرىنىڭ ۋە خانىدانغا مەنسۇپ شاھزادىلەرنىڭ ھىمايە قىلىشى ۋە تەشۋىقات ئېلىپ بېرىشلىرى بىلەن تېمۇر زامانىسىدا ماۋەرائۇننەھر ۋە خۇراساندا بىر مۇنچىلىغان تۈركىي تىللىق شائىرلارنىڭ يېتىشىپ چىققانلىقى، ئەرەبچە ۋە پارىسچىدىن بىرمۇنچە ئەسەرلەرنىڭ تۈركىي تىلغا تەرجىمە قىلىنغانلىقى ۋە تارىخىي ئەسەرلەر يېزىلغانلىقى مۇئەييەنلەشتۈرۈلىدۇ. ئەسەرلىرى ياكى يوقاپ كەتكەن ياكى بولمىسا تېخىچە ئوتتۇرىغا چىقىرىلمىغان بۇنىڭغا ئوخشاش شائىرلار ئىچىدە ھازىرچە «لەتافەتنامە» ناملىق مەسئەۋىسى قولىمىزدا بولغان خوجەندىنى خاتىرىلەشنى يېتەرلىك دەپ بىلىمىز. تارخان قەبىلىسىگە مەنسۇپ بولغان ئەمىرزادە مەھمۇد تارخان ئىسىملىك ئۇلۇغ ئەمىرگە تەقدىم قىلىنغان بۇ گۈزەل نەزمىگە پارس ۋە تۈركىي ئەدەبىياتىنىڭ بۇ تۈردىكى نەتىجىلىرىگە ئوخشاش، مۇناجات، نائىت (مۇھەممەد پەيغەمبەرگە بېغىشلانغان مەدھىيە)، كىتابنىڭ يېزىلىشىدىكى سەۋەب ۋە شائىرنىڭ ھامىيىسى بولغان مەھمۇد تارخانغا مەدھىيە قىسىملىرىدىن كېيىن 10 مەكتۇپنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئىدى. مەفائىلۇن، مەفائىلۇن، فەئىلۇن ۋەزنى بىلەن يېزىلغان بۇ قىممەتلىك نەزمىنىڭ ئىگىسى، ئەسەرنى شائىر خارەزىمنىڭ «مۇھەببەتنامە» سىگە جاۋابەن يازغانلىقىنى قەيت قىلغان ۋە ئەگەر خارەزىمىمۇ بۇ نەزمىنى كۆرسە ئۆزىنى ماختايدىغانلىقىنى ئىپتىخارلىق بىلەن تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ئىدى. ۋەزىن، شەكىل، تەرتىپ ۋە ماۋزۇلار جەھەتتىن «مۇھەببەتنامە» گە ئادەتتىكىچە بىر نەزىرە ھېسابلانغان بۇ مەسئەۋىنى 14 - ئەسەرنىڭ ئاخىرلىرىدا ياكى 15 - ئەسەرنىڭ باشلىرىدا يېزىلغان دېسەك ئانچە خاتا بولمايدۇ. مۇئەللىپنىڭ «جاھاننىڭ پەخرى»، «زامانىنىڭ شاھىنشاھى» دېگەنگە ئوخشاش پارلاق ئۇنۋانلار بىلەن خاراكتېرلەندۈرۈپ، شېئىر ۋە ئەدەبىياتتىن كۆرۈپ ھەم شائىرلارنىڭ ھامىيىسى بولغانلىقىنى ئىپادىلىگەن مۇھەممەد تارخاننىڭ ئارىسلان خوجىغا ئوخشاش، بۈيۈك تارخان ئەمىرلىرىدىن بولغانلىقى مەلۇم. نەزمى مېتودىدىن تولۇق خەۋەردار بولغان ۋە كۈچلۈك سەنئەتكار بولغان خوجەندىنىڭ، پەقەت ئەجەم ئەدەبىياتىنىلا ئەمەس، ئۆزىدىن بۇرۇنقى تۈركىي تىللىق شائىرلارنىڭمۇ ئەسەرلىرىنى ناھايىتى ياخشى بىلىدىغانلىقى مەلۇم. بۇنىڭ 13 - ئەسەردە بۈيۈك خانلار نامىغا تۈركىستاننى ئىدارە قىلغان مەھمۇد يالۋاچ ۋە ئوغلى مەسئۇدنىڭ ئولتۇرغانلىقى، مۇسۇلمان - تۈرك مەدەنىيىتى ئۈچۈن مۇھىم بىر مەركەز بولۇپ تەرەققىي قىلدۇرۇلغانلىقى، خوجەند شەھىرىگە مەنسۇپ بولۇشىمۇ يۇقىرىدىكى پىكىرلىرىمىزنى دەلىللەيدۇ. تېمۇر زامانىسىدىكى ئالىملار ئارىسىدا خارەزىملىق ئەبدۇل جاپپارىبىن ئابدۇللاھ ئىسىملىك بىر فىقھونىڭ مۇتەزىلە پىكىرلىرىگە مايىل بىر ئالىم بولۇپ، ئەرەب، ئەجەم ۋە تۈرك تىللىرىنى پاساھەت بىلەن قوللانغانلىقى، ئەخمەد بىن شەمسۇل ئىممە ئەس - سەرايى ئىسىملىك بىر ۋائىزنىڭمۇ ئۈچ خىل تىلدىكى پاساھەتتى تۈپەيلى، مالىكەل - قەلەم نامىنى ئالغانلىقى ھەققىدە، بىئوگرافىك مەنبەلەردە ئۇچرايدىغان بىرمۇنچە قەيتلەر تېمۇر دەۋرىدە تۈركىي تىلىنىڭ ماۋەرائۇننەھر، خارەزىم ۋە خۇراسان قاتارلىق جايلاردا مەدەنىيەت تىلى دەرىجىسىگە يەتكەنلىكىنىڭ ئەھمىيىتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. شۇنىڭ

بىلەن بىرگە تېمۇر ۋە موغۇللىرى زامانىسىدا چاغاتايلار، بولۇپمۇ ئىلخانىيلار دەۋرىدىن بۇيان داۋاملىق قۇدرەت تېپىپ كەلگەن بىر جەرياننىڭ يەنى پارسچىنىڭ تەسىرىنى يوققا چىقىرىشقا بولمايدۇ، ئەلۋەتتە. 13 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا تۈرك ۋە موغۇل ئىرقىدىن بولغان ئىلخانىيلار ئەسىرلىرىنىڭ پارسچىنى ناھايىتى ئاز بىلىدىغانلىقىنى ۋە سىياسەتتىكى مۇھىم بىر قەيت بىزگە بىلدۈرىدۇ. لېكىن تېمۇرنىڭ قول ئاستىدىكى بىرمۇنچە ئەسىرلەرنىڭ ۋە شاھزادىلەرنىڭ پارس مەدەنىيىتىگە لايىقى بىلەن ھاكىم ۋە ئىگە بولۇپ، پارسچە شېئىرلارنى يازغانلىقىنى، شاھزادە مىرانشاھنىڭ ئىبنۇل ئەسىر تارىخىنى پارسچىغا تەرجىمە قىلدۇرغانلىقىنى ۋە مۇشۇنىڭغا ئوخشاش خېلى كۆپ مەزمۇنلۇق ھادىسىلەرنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرسەك، پارسچىنىڭ تېمۇرىيلار دەۋرىدىكى ئەھمىيىتىنى ئۆز مەنىسى بويىچە بىلەلەيمىز. تۈركىي تىلغا ۋە ئەدەبىياتىغا بېرىلگەن قىممەت ۋە ئەھمىيەت بىلەن پاراللېل كەتكەن بۇ تاكامۇللۇق، چاغاتايچىنىڭ ئەرەب ۋە ئىجەم ئامىللىرى بىلەن ئاز - ئازدىن ئارىلىشىشىغا، پەقەت ئەينى زاماندا ئىجەم ئۆرنەكلىرىگە ھەر كۈنى مۇۋەپپەقىيەت بىلەن يېقىنلاشقان ۋە ئېرىشكەن كلاسسىك چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا سەۋەب بولدى. شۇنداق قىلىپ، بىز كۆرسەتكەن بارلىق شەرھلەر ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي تۈركىي تىلىنىڭ، 13 - ئەسىر ۋە بولۇپمۇ 14 - ئەسىردە بارتولد ھەم سامايلوۋىچنىڭ خاتا نەزەرىيىلىرىگە ئوخشاش پەقەت خارەزىمە ۋە ئالتۇن ئوردىدا ئەمەس، ھەتتا ئۇ يەرلەردىكىدىن خېلى بۇرۇنلا ئىلخانىيلار ۋە چاغاتايلار مەملىكەتلىرىدىكى مەدەنىيەت مەركەزلىرىدە مۇھىم تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەنلىكىنىڭ ئۆزى يېتەرلىك ئىسپات بولالايدۇ.

ئالتۇن ئوردىدا ئەدەبىي تەرەققىيات: بىر تەرەپتىن بۇ تارىخىي ھەقىقەتنى مۇقىملاشتۇرۇش بىلەن بىرگە، خارەزىم ۋە ئالتۇن ئوردىدا ئەرەبلەرنىڭ، بولۇپمۇ 14 - ئەسىردە بۇ دەسلەپكى چاغاتاي دەۋرى ئەدەبىي تەرەققىياتىدا ئىنتايىن مۇھىم مەركەزلىك ۋەزىپىسىنى ئوينىغانلىقىنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈر. 150 يىل ئالتۇن ئوردىغا تەۋە بولغان خارەزىمنىڭ كارۋان يوللىرى ئۈستىدە بولۇشى سەۋەبلىك ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەت جەھەتلىرىدىن ئىنتايىن تېز يۈكسىلىشى ھەم خارەزىمنىڭ، ھەم ئالتۇن ئوردىنىڭ موغۇل ئىمپېراتورلۇقىنىڭ باشقا مەملىكەتلىرىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، تىنچ ھالدا تەرەققىي قىلىشى بىرمۇنچە ئالىملارنى ۋە سەنئەتكارلارنى بۇ جايلارغا جەلپ قىلغان ئىدى. ئالتۇن ئوردىدا ئىسلام دىنىنىڭ ۋە مەدەنىيىتىنىڭ ناھايىتى تېزلا ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتۈشى، شۇ ئەسىردە ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ پارلاق بىر ساھەسى بولغان مىسىر - سۈرىيە مەملەكەت ئىمپېراتورلۇقى مەملىكەتلىرى بىلەن سىياسىي مۇناسىۋەتلەر جەھەتتە سەمىمىيلىكى، يەسەۋى تەرىقىتىگە مەنسۇپ بولۇپ، ئەخمەت يەسەۋىنىڭ ۋە يەسەۋىلىكنىڭ پەقەت تەسەۋۋۇپنى ئەمەس، ئەدەبىي سەنئەتلىرىنىمۇ داۋاملاشتۇرغان خارەزىملىك تۈركىي دەرۋىشلىرىنىڭ بۇ يەردىكى ئىسلاملىشىش ھەرىكىتىدە زور رول ئوينىغانلىقى ۋە بۇنىڭدىن باشقا قەدىمكى بۇلغار دەۋرى مۇسۇلمان - تۈركىي مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرلىرىمۇ، بۇ ئەدەبىي تەرەققىياتتا ئەھمىيەتلىك ئامىللاردىن بولغان ئىدى. خارەزىم تەخەللۇسلۇق بىر تۈركىي تىللىق شائىرنىڭ «مۇھەببەتنامە» ناملىق مەسئەۋىسىنى ئالتۇن ئوردىدا يازغانلىقى، بىرىتىش مۇزېيى تۈركچە يازمىلار كاتالوگى نەشر قىلىنغاندىن كېيىن، ئىلىم دۇنياسىغا مەلۇم بولۇش بىلەن بىرگە، ئالتۇن ئوردى ساھەسىنىڭ ئەدەبىي پائالىيەت مەركىزى بولغانلىقىنى بىلىپ ئالغىلى بولىدۇ. شەرقشۇناسلار ۋە تارىخچىلار ئالتۇن ئوردىنى ھەر تۈرلۈك مەدەنىيەتلەر تەرەققىي قىلىمىغان دېگەن قاراشتا بولۇشقان ئىدى ۋە بۇ جەھەتتىكى ئەڭ نوپۇزلۇق ۋەكىلى فرانسىيىلىك شەرقشۇناس ئى. بلوشت ئىدى. بارتولد ئەڭ دەسلەپتە 1914 - يىلى يازغان بىر ئاخباراتىدا بۇ نۇسخىدىن، 1924 - يىلى يازغان يەنە بىر ئاخباراتىدا بولسا، ئۇيغۇر

ئېلىپبەسى بىلەن يېزىلغان ئىككىنچى بىر نۇسخىسى ھەققىدە توختالغان بولۇپ، بۇنىڭ ئىسمى ساھەدە يېزىلغان بىردىنبىر ئەسەر ئىكەنلىكىنى كۆرسەتكەن. پەقەت بۇ ئەسەرنىڭ نامىغا ئاتالغان مۇھەممەد خوجابەينىڭ شەخسىيىتى ھەققىدە رىيۇ (Rieu) تەرىپىدىن ئىلگىرى سۈرۈلگەن مۇتائىلەنىڭ توغرا بولمىغانلىقى ئۈستىدە توختىلىش بىلەن بىرگە، ئوبرازىنى تىكلەشكە مۇۋەپپەق بولالمىدى.

1917 - يىلى ئېلان قىلىنغان بىر پارچە ماقالەمدە، بارتولدىنىڭ ماقالىسىدىن پەقەتلا خەۋىرىم بولمىغاچقا، رىيۇنىڭ مۇھەممەد خوجابەي ھەققىدىكى مۇتائىلەسىنى تەنقىد قىلغان ۋە بۇ زاتنىڭ بەردى بەي خان (758 - 762) سەلتەنەت سۈرۈۋاتقان زامانلاردا مۇسكۇۋاغا قاچقان خانزادە مۇھەممەد خوجا بەي ئىكەنلىكى ھەققىدە توختالغان ئىدىم. دەسلەپكى چاغاتاي دەۋرى ئەدەبىي پائالىيەتلىرى ئىچىدە، ئالتۇن ئوردىدا ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي تىلى بىلەن يېزىلغان كلاسسىك ئەجەم كاتېگورىيىسىگە ئۇيغۇن بىر ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنى، تۇنجى قېتىم 1919 - يىلى تۈركىي ئەدەبىياتتا دەسلەپكى مۇتەسەۋۋۇپلارمۇ ئىلگىرى سۈرۈلدى. 754 (1353) - يىلى يېزىلغان «مۇھەببەتنامە» بىلەن ھۇسام كاتىبىنىڭ 770 - يىلى يازغان «جۇمغۇمە سۇلتان ھېكايىسى» گە ۋە باشقا بىر مۇنچە تارىخىي دەلىللەرگە تايىنىپ، موڭغۇل ئىستىلاسى نەتىجىلىرىدىن بولۇش بىلەن بىرگە، ئالتۇن ئوردىدا ھۆكۈمدارلىرىنىڭ سارايللىرى ئەتراپىدا ئەجەم ئۆرنەكلىرىگە ئۇيغۇن ۋە يۇقىرى تەبىئىگە خاس كلاسسىك بىر ئەدەبىياتنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىنى ھەم بۇنىڭ چاغاتايچە، يەنى ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي تىلىغا تايانغانلىقى ھەققىدىكى پىكىرىمنى ئىلگىرى سۈردۈم. بۇ مۇتائىلە ئەينى ۋاقىتتىكى چۈشەنچىگە پۈتۈنلەي زىت بولۇش بىلەن بىرگە، شۇنىڭدىن كېيىن قولغا چۈشكەن يېڭى مەلۇماتلار بۇ دەسلەپكى تەخمىنىي پىكىرلىرىمنى ئاساسەن دېگۈدەك قۇۋۋەتلىدى. 1928 - يىلى نەشر قىلىنغان «تۈرك ئەدەبىياتى تارىخى» دىمۇ بۇ جەھەتتە ئەتراپلىق مەلۇمات بەردىم. 1926 - يىلى ئىلگىرىكى پىكىرىگە پۈتۈنلەي زىت بولغان «15 - ئەسىر چاغاتاي ئەدەبىياتىنىڭ 14 - ئەسىردە خارەزم ۋە ئالتۇن ئوردىدا ئەدەبىياتىنىڭ تەسىرى ئاستىدا تەرەققىي قىلغانلىقى» ئىلگىرى سۈرگەن بارتولدىنىڭ بۇ قىياسى 1928 - يىلى سامايلوۋىچ تەرىپىدىن يېڭى پاكىتلار بىلەن مۇئەييەنلەشتۈرۈلمەكچى بولغانلىقىنى، بۇنداق بولدىغان بولسا، خاتاغا يول قويۇلدىغانلىقى ھەققىدە يۇقىرىدا بىرمۇنچە پاكىتلارنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدىم. ئەمدى بۇ يەردە ئالتۇن ئوردىدىكى ئەدەبىي تەرەققىيات توغرىسىدا «تۈرك ئەدەبىياتى تارىخى» دېگەن كىتابىمىز نەشر قىلىنغاندىن بۇيان توپلىغان يېڭى مەلۇماتلارنى ئىلاۋىسى بىلەن قوشۇپ بەرگەن كىچىك خۇلاسەدە، بارتولدى - سامايلوۋىچ قىياسلىرىنىڭ خاتا ئىكەنلىكى كۆرسىتىلگەن يېڭى پاكىتلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئىدى.

14 - ئەسىردە ئالتۇن ئوردىدا يېزىلغان دەسلەپكى ئەسەر بۈگۈنكى مەلۇماتلىرىمىزدىن قارىغاندا، قۇتب ئىسىملىك بىر شائىرنىڭ 1341 - ، 1342 - يىلى يازغان «خۇسرەۋ ۋە شىرىن» مەسنىۋىسى بولۇپ، پارىژ مىللىي كۈتۈپخانىسىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. بۇنىڭدىن ئىلگىرى ئۆزبېك خان (1320 - 1340) زامانىسىدا ئۇنىڭ ئىماملىق خىزمىتىدە بولغان بەدرىدىن قەۋامغا ئائىت ئىكەنلىكىنى تەخمىن قىلغان تۈركىيچە - ئەرەبچە بىر رۇبائىسى قوللىمىزدا تۇرۇۋاتىدۇ. ئەگەر بۇ تەخمىن توغرا بولدىغان بولسا، قۇتبىنىڭ ئەسىرى بىرىنچىلىك شەرىپىنى يوقاتقان بولىدۇ. قۇتبىنىڭ بۇ نەزمىسى ئالتۇن ئوردىدا ھۆكۈمدارى بولۇپ، شائىرنىڭ بىشارىتىدىن قارىغاندا، شېئىر بىلەنمۇ ئالاقىسى بولغان تىنى بەي خان زامانىسىدا ۋە ئۇنىڭ ئەدەبىيات ھەۋەسكارى بولغان ئايالى نامىغا يېزىلغان ئىدى. نىزامىنىڭ مەشھۇر مەسنىۋىسى ئۆرنەك قىلىنىپ يېزىلغان بۇ ئەسەردە، شائىر كلاسسىك نەزم قائىدىلىرىنى ئاساس قىلىش بىلەن بىرگە، 4 خەلىپە ھەققىدىكى مەدھىيىنى «قۇتادغۇبىلىك»

ۋەزنى بىلەن يازغان بولۇپ، ئەجەم ۋە تۈركىي مەسنەۋىلىرىدە بۇنىڭدىن باشقىسىنى مىسال كەلتۈرۈش مۇمكىن ئەمەس. ھېكايىدە ئومۇمەن نىزامنىڭ تېكىستىنى ئىزدەش بىلەن بىرگە، بەزىدە ئۇنى قىسقارتقان ۋە بەزىدە ئۆز ئەينى تەرجىمە قىلغان قۇتبىنىڭ ئۇنىڭ تەسىرىگە خېلىلا ئۇچرىغانلىقىنى، مەسىلەن خۇسرەۋنى ئادەتتە ئالتۇن ئوردادا خانى دەپ تەسۋىرلىگەنلىكى كۆزىمىزگە چېلىقىدۇ. بۇ ئاتاقلىق سەنئەتكارنىڭ «تۈرلۈك - تۈرلۈك قىيىنچىلىقلارغا ئۇچراپ، يىراق يەرلەردىن كەلگەنلىكى» نى سۆزلىگەنلىكىدىن ۋە تىلىدا ئەدەبىي خاقانىيە دىئالېكتى تەسىرلىرىنىڭ چوڭقۇرلۇقىدىن ماۋەرائۇننەھر تەرەپتىن كەلگەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ. دەسلەپكى چاغاتاي دەۋرىنىڭ شۈبھىسىز ئەڭ قۇدرەتلىك ۋە تەسىرى ئەڭ زور شائىرى بولغان خارەزمى ھەققىدىكى مەلۇماتلىرىمىزنى بىۋاسىتە ئۇنىڭ «مۇھەببەتنامە» سىدىن ئالىمىز. ئېھتىمال ھەج قىلىش مەقسىتى بىلەن خارەزمىدىن چىقىپ، مۇھەببەت خوجا بېيىنىڭ يېنىغا كەلگەن ھەم ئۇنىڭ تەلىپى بويىچە قىشنى ئۇ يەردە ئۆتكۈزۈپ، بۇ ئەسەرنى يازغان شائىرنىڭ پارسچە ۋە تۈركىيچە شېئىرلىرىنىڭ شۆھرەتى پەقەت خارەزمىدىلا ئەمەس، ئالتۇن ئوردىدىمۇ تارقالغانلىقى مەلۇم بولغان بۇ شائىرنىڭ يېشىمۇ خېلى چوڭىيىپ قالغان ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇ ئەزىمىدىكى «قامۇغىن سىر ياقاسىندا بىتىدىم» دېگەن مىسراسى بىلەن ئەسەرنى سەيھۇن دەرياسى بويىدا يازغانلىقى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەن. بىز بۇ مەلۇماتتىن مۇھەببەت خوجا بېيىنىڭ ئۇ دەۋرلەردە ئالتۇن ئوردادا خانلىرى نامى بىلەن بۇ جايلارنى ئىدارە قىلغانلىقى ۋە باشپاناھ بولغانلىقىنى تەخمىن قىلالايمىز ھەم بۇنىڭدىن بۇ ئەسەرنىڭ شۈبھىسىزكى خارەزم ئەسەرلىرىدىن ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ ئالالايمىز. يۇقىرىدا نامى تىلغا ئېلىنغان خوجەندىنىڭ بۇ ئەسەر ھەققىدە ھۆرمەت تۇيغۇسى بىلەن توختىلىپ ئۆتۈشى، تۆۋەندە توختىلىپ ئۆتمەكچى بولغان سەيھى سارايى ئىسىملىك شائىرنىڭ ئۇنىڭ تۈركىيچە بىر غەزىلىنى مەجمۇئەسىگە كىرگۈزۈپ، ئۇنىڭغا نەزىرە يازغانلىقى، «مۇھەببەتنامە» نىڭ بەزى پارچىلىرىنىڭ ئىستانبۇلدىكى مىللەت كۈتۈپخانىسى تەرىپىدىن تەييارلانغان بىر مەجمۇئەگە كىرگۈزۈلگەنلىكى ۋە ئاخىر شاھرۇخ دەۋرىنىڭ نوپۇزلۇق ئادەملىرىدىن مىللىي ئەنئەنىلەرگە، تۈركىي تىلغا ۋە ئۇيغۇر يېزىقىغا مۇناسىۋەتلىكلىكى بىلەن تونۇلغان ئەمىر جالالىددىن فىروز شاھ نامىغا 835 (1430) - يىلى ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن پۈتۈلگەن بىر مەجمۇئەگەمۇ كىرگۈزۈلگەنلىكى ۋە ئاخىر بىرىتىش مۇزېيى نۇسخىسىنىڭ 16 - ئەسەرگە تەۋە بولۇشى، شۆھرەتنىڭ كەڭ تارقالغانلىقىنى ۋە داۋامىنى بىلدۈرىدۇ. مەفائىلۇن مەفائىلۇن فەئىلۇن ۋەزنى بىلەن يېزىلغان 2 نامەدىن مۇرەككەپ بولغان بۇ مەسنەۋىدە ئارىلاپ قىتئە نامى ئاستىدا غەزەللەرنىڭمۇ ئۇچراپ قېلىشى، شائىرنىڭ ئەجەم ئەدەبىياتى بىلەن ناھايىتى ئاز مەشغۇل بولغىنىدەك، پارسچە بەزى پارچىلارمۇ ئۇچرايدۇ. كلاسسىك نەزم تېخنىكىسىنى مۇكەممەل بىلگەن، ئۇسلۇبى گۈزەل، ئەدەپ - ئەخلاقلىق ۋە نازۇك تۇيغۇلارغا ئىگە بولغان بۇ ھەقىقىي سەنئەتكارنىڭ شۆھرەت دەرىجىسىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن «مىزانۇلئەۋزان» دىكى بىر قەيتىنى كۆرسىتىپ ئۆتمەكچىمەن. نەۋائى تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدىكى نەزم ۋە مۇزىكا شەكىللىرى ئۈستىدە توختالغاندا، «مۇھەببەتنامە» ناملىق بىر مۇزىكا نوتىسىنى تىلغا ئېلىپ، بۇنىڭ مەفائىلۇن مەفائىلۇن فەئىلۇن ۋەزنىدىكى تېكىستلەر بىلەن ئورۇنلانغانلىقىنى، لېكىن شۇ دەۋرلەردىلا تاشلىنىپ قالغانلىقىنى ئەسكەرتىپ ئۆتىدۇ. بۇ ئىزاھات بۇ نوتىنىڭ خارەزمىنىڭ «مۇھەببەتنامە» سىگىلا خاس ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ. نەۋائىنىڭ تۈركىيچە يازغان شائىرلار ئىچىدە «مەجالسۇن نەفائىس» ناملىق كىتابىدا ۋە باشقا ئەسەرلىرىدە خارەزمى ھەققىدە ھېچقانداق مەلۇمات بەرمىگەن، ئەمما «مۇھەببەتنامە» مۇزىكا نوتىسى ھەققىدە مەلۇمات بېرىش بىلەن بىرگە ئۇنىڭ نامىنى تىلغا ئالماسلىقى، بىزگە شەخسى بىر مۇددىئە بىلەن قىلىنغاندەك بىلىنىدۇ. بولمىسا شۆھرەتى شۇ قەدەر كەڭ تارقالغان بىر تۈركىي شائىرنى نەۋائىنىڭ

بىلمەسلىكى ئەقىلگە سىغمايدۇ. ئالتۇن ئوردىدا يېزىلىش بىلەن بىرگە، بۇلارنى توغرىدىن - توغرا ئاشۇ مۇھىت يېتىشتۈرگەن يەرلىك مەھسۇلاتلار دەپ ھېسابلىساق توغرا بولمايدۇ. ھالبۇكى ھۇسام كاتىپنىڭ 770 (1368) - يىلى «داستانى جۇمجمە سۇلتان» نامى بىلەن يازغان «ئەيسا پەيغەمبەر - كېسك باش ھېكايىسى» تېخىمۇ كەڭ خەلق ئاممىسىغا ئىختىاب قىلغان يەرلىك مەھسۇلات بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دەسلەپكى رۇس شەرقشۇناسى سالەماننىڭ دىققىتىنى تارتقان، فەرىدىدىن ئەتتارنىڭ دىيىلىۋاتقان «بىسەرنامە» ناملىق پارسچە كىچىك مەسئەۋىنى تەرجىمە قىلىپ، نەشرگە تەييارلىغان زۇكوۋسكىغا خەۋەر بېرىلگەن بۇ نەزمى ئەسەرنىڭ مەۋجۇت بولۇشى، ئۇنىڭ ماقالىسىدىكى بىر قەيتنىڭ بولۇشىغا قارىماي، ھەممىسىنىڭ دىققىتىنى تارتقان ئىدى. 995 - يىلى قىرىمدا قىلىنغان ئوسمانلىچە نەسرى تەرجىمىسىنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن، مەن تولۇق كۆرۈپ چىققان بۇ ئەسەرنى ئەڭ بۇرۇن «تۈرك ئەدەبىياتىدا دەسلەپكى تەسەۋۋۇپلار» دا توختىلىپ ئۆتكىنىمگە ئوخشاش، لېنىنگراد ئاكادېمىيىسى كۈتۈپخانىسىدىكى قولىيازىلارنى تەتقىق قىلغاندىن كېيىنمۇ، تۈرك ئەدەبىياتى تارىخىدا بۇ جەھەتتە ئەتراپلىق مەلۇمات بەرگەن ئىدىم. كېيىنكى يىللاردا يەنە باشقا قولىيازىمىلىرىمۇ بولغان بۇ ئەسەر، ۋەزىن، شەكىل ۋە ھېكايىنىڭ مەزمۇنى جەھەتلەردىن ئۇلاردىكى ئوخشاشلىقلارغا قارايدىغان بولساق، ئەتتارنىڭ ئەسەردىن تەرجىمە قىلىنغاندەك قىلىدۇ. لېكىن، توغرىدىن - توغرا خەلققە خىتاب قىلغان ۋە سەنئەت مەتبۇئاتىدىن تامامەن خەۋىرى بولمىغان مۇئەللىپ، ئاڭلىغان - بىلگەنلىرىنىڭ مۇناسىۋىتىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن، جەننەتلەر ۋە دوزاخلار ھەققىدە ئۇزۇندىن ئۇزۇنغا توختىلىپ، پارسچە ھېكايىدىكى كىشىگە بېرىدىغان ھۇزۇرنى بۇزغان ئىدى. قولىمىزدا بار بولغان نۇسخىلار بەكلا تىتىلغان بولغاچقا، تىل ۋە ئەدەبىي تېخنىكىلىق جەھەتلەردىن توغرا بىر يەكۈن چىقىرىش ئىمكانىيىتى بولمىدى. تۈرلۈك باسمىلىرىمۇ بولغان بۇ ئەسەرنىڭ ئالتۇن ئوردىدا دىنىي مەقسەت بىلەن يېزىلغان ئاددىي بىر خەلق ئەسىرى ئىكەنلىكى ۋە ھۇسام كاتىپنىڭ ئەسلىدە بىر سەنئەتكار ئەمەسلىكى ئېنىق ئىدى.

ئالتۇن ئوردىدا ئىسلام مەدەنىيىتى ۋە ئەجەم ئەدەبىياتىدىن تامامەن خەۋەردار بولغان يەرلىك شائىر ھەم مۇئەللىپلەرنىڭ يېتىشىپ چىقىشى، ئاساسلىقى 14 - ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ۋە ئايرىم - ئايرىم ھالدا ساراي شەھىرى بىلەن قىرىمدا بولغان ئىدى. سىياسىي ۋە سودا جەھەتلەردىن تەرەققىي قىلغىنىغا ئوخشاش، مەدەنىيەت جەھەتتىنمۇ تەرەققىي قىلغان بۇ مەركەزلەردە ھۆكۈمدارلارنىڭ، شاھزادىلەرنىڭ، ئەمىرلەرنىڭ ۋە باي مۇسۇلمان سودىگەرلەرنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، باشقا مەدەنىي تۈرك رايونلىرىدىن كەلگەنلەردىن باشقا، يەرلىك ئالىملار ۋە سەنئەتكارلارمۇ يېتىشىپ چىقىشقا باشلىغان ئىدى. بۇلارنىڭ بەزىلىرىنىڭ باشقا تۈرك مەملىكەتلىرىگە ۋە بولۇپمۇ مىسىر - سۈرىيە مەملۈكى ئىمپېراتورلۇقى مەركەزلىرىگە بېرىپ، ئولتۇراقلىشىپ قالغانلارمۇ بولغان ئىدى. 793 (1391) - يىلى مىسىر ئەمىرلىرىدىن بىرىنىڭ نامىغا سەئىدىنىڭ «گۈلىستان» ناملىق كىتابىنى تۈركىيچىگە تەرجىمە قىلغان سەيىف ساراينىڭ بۇ ئەسىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ، لەيدىن كۈتۈپخانىسىدا ساقلانغان بىر مەجمۇئە ئىچىدە مەشھۇر ئەزەربەيجان شائىرى ھەسەن ئوغلى بىلەن خارەزىمنىڭ ۋە ئۇنىڭدىن باشقا ئىسھاق، ئىماد مەۋلەۋى، قازى مۇھسىن، تۇغلۇق خوجا، سارايللىق ئەھمەد خوجا ۋە ئابدۇلمەجىد ئىسمىلىك شائىرلارنىڭ تۈركىيچە غەزەللىرى بىلەن سەيىف ساراينىڭ بۇلارغا يازغان نەزىرەلىرىمۇ بار ئىدى. شەخسىيەتلىرى بىزگە مەلۇم بولغان ئىككى شائىر بىلەن سەيىف ساراينى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ تۇرساق، يۇقىرىدا نامى تىلغا ئېلىنغان بۇ شائىرلار ئالتۇن ئوردىدا يېتىشىپ چىققانمۇ ياكى باشقا جايلاردا يېتىشىپ چىققانمۇ، بۇ جەھەتتە ئېنىق بىر نەرسە دېيىشكە ئىمكانىيەت

يوق. پەقەت ئەھمەد خوجانىڭ ساراي شەھىرىدىن ئىكەنلىكى ۋە قوللىمىزدىكى بىر غەزىلىگىلا قارايدىغان بولساق، ھەقىقەتەن ھۆرمەتلەشكە تېگىشلىك بىر شائىر ئىكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ. بۇلاردىن پەقەت ئابدۇلمەجىد ھەققىدە باشقا مەنبەلەردە مەلۇمات يوق. «ئابدۇل» تەخەللۇسى بىلەن يازغان بىر غەزىلىدىن سەنئەت جەھەتتىكى يۈكسەك تالانتىنى كۆرگىلى بولىدىغان شائىرنىڭ قىرغىلىق بولۇپ «مۇنەسل - ئۇششاق» نامى بىلەن «يۈسۈپ ۋە زىلەيخا» ھېكايىسىنى يازغان ۋە بۇنىڭ بۇ ماۋزۇسىغا دائىر يېزىلغان تۈركىيچە ئەسەرلەرنىڭ ئەڭ گۈزىلى بولغان «كەشغۇز - زۇنۇن» دا ناھايىتى ئېنىق كۆرسىتىلگەن ئىدى. مەشھۇر ئىبن ئەرەبشاھنىڭ قىرىمدا ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشكەنلىكىنى سۆزلىگەن «ئەلمىنھەش - شافى» نىڭ مۇئەللىپىنىڭ بۇ ئىپادىسىدىن قارىغاندا، بۇ شائىرنىڭ 814 - يىلىدىن كېيىنكى يىللاردىمۇ يەنىلا ھايات ئىكەنلىكى مەلۇم. سەيىق سارايغا كەلسەك «گۈلىستان» تەرجىمىسى بىلەن دەسلەپكى چاغاتاي دەۋرىنىڭ، بولۇپمۇ ئەڭ گۈزەل ئەدەبىي نەسىر ئۆرنىكىنى بەرگەن بۇ ئادەمنىڭ ناھايىتى ھۆرمەتلىك ۋە ئىقتىدارلىق بىر شائىر ئىكەنلىكى، ئىلگىرىكى باشقا نەزمىلىرىدىن ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇلارغا ئىلاۋە (قوشۇمچە) قىلىپ، 14 - ئەسىردە مەملۈكلەر رايونىدا ياشىغان ساراي شەھىرىدىن بولغان بەزى ئالىملارنىڭ پەقەت ئەرەبچە ۋە پارسچە ئەسەرلەرنىلا يېزىپ قالماستىن، تۈركىيچىمۇ بىرمۇنچە ئەسەرلەرنى يازغانلىقىنى، يەنە ئالتۇن ئوردىدىن جىھاد مەقسىتى بىلەن بۇ يەرگە كەلگەن بەركە فەقھنىڭمۇ تۈركىيچە ئاددىي شېئىرلارنى يازغانلىقىنى بىلىمىز. 736 - يىلى ۋاپات بولغان ئۆتەمىش باخشىنىڭ موڭغۇلچىنى ۋە موڭغۇل تارىخىنى بەك ياخشى بىلىدىغانلىقىنى ئىبن ھاجەر سۆزلىگەن بولسىمۇ، بۇنىڭ ئالتۇن ئوردىدىن ئەمەس، ئىلخانلىقلار رايونىغا مەنسۇپ ئىكەنلىكى ۋە بۇ يەردىكى موڭغۇلچە تەبىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ئەدەبىي تۈركىي تىلى مەنىسىدە ئىكەنلىكى ئىلگىرى سۈرۈلىدۇ. يۇقىرىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان بارلىق چۈشەندۈرۈشلەردىن شۇنىسى مەلۇم بولىدۇكى، ئالتۇن ئوردىدىكى ئەدەبىي تەرەققىيات، ئىلخانلىقلار ۋە چاغاتايلار رايونلىرىدىن خېلى كېيىن بولۇپ، ئۇلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ھەم مەيلى تىل ۋە مەيلى ئەدەبىيات جەھەتتىن بولسۇن كامالەتكە يېتىش جەھەتتە ئىز بېسىپ ماڭغان ئىدى. بۇ تەرەققىياتتا خارەزمنىڭ قايسى دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتكەنلىكى ھەققىدە تۆۋەندە توختىلىپ ئۆتىمىز. لېكىن يۇقىرىدا بېرىلگەن مەلۇماتنىڭ بارتولد - سامايلوۋىچ پەرەزلىرىنىڭ خاتا ئىكەنلىكىنى، كەسكىن ئوتتۇرىغا قويغانلىقىنى ۋە خارەزمنىڭ بۇ جەھەتتىكى رولىنى چۈشەندۈرىدىغان، بۇنىڭغا ئائىت باشقا يەكۈن خاراكتېرلىق پاكىتلارنىمۇ بەرگەنلىكىمنى ئەمدى چۈشەندۈرۈپ ئۆتىمەن. كېيىنكى يىللاردا ئالتۇن ئوردىدا تارىخى ھەققىدە ناھايىتى ياخشى بىر كىتاب چىقارغان ياكۇبوۋسكىي، ۋولگا دەرياسىنىڭ سول قىرغىقىدىكى پودگورنوي يېزىسىدا تېپىلغان بىر مازار ئىچىدە ياغاچ ئىشىككە ئۇيغۇر يېزىقى بىلەن «موڭغۇلچە ۋە بىر تۈرك دىئالېكتىدا» يېزىلغان 13 - ئەسىرگە ئائىت ئەدەبىي ئەسەرنىڭ ساقلانغانلىقىنى سۆزلىگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ مەزمۇنى ۋە ئالتۇن ئوردىدا بىلەن ئالاقىسىنىڭ بار - يوقلۇقى ھەققىدە ھازىرغا قەدەر بىر نەرسە دېيىلمىگەن. ئالتۇن ئوردىدا ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ كۈچىيىشى، ئىران ئەدەبىياتىنىڭ كۈچلۈك تەسىر قىلىشى، باشقا مۇسۇلمان، تۈرك مەركەزلىرى بىلەن كۈچلۈك رىقابەتتە بولۇشى ۋە بۇنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە، ئەجەم ئۆرنەكلىرى تەسىرىدە كلاسسىك بىر تۈركىي ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتى ھەر ھالدا ئۆزبېك خان زامانىسىدا (1312/1313 - 1340) بولغان بولۇشى مۇمكىن.

(داۋامى كېيىنكى ساندا)

«نۇسخا» (خەت) ھەققىدە نەرسە دېيىلمىگەن. ئالتۇن ئوردىدا ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ كۈچىيىشى، ئىران ئەدەبىياتىنىڭ كۈچلۈك تەسىر قىلىشى، باشقا مۇسۇلمان، تۈرك مەركەزلىرى بىلەن كۈچلۈك رىقابەتتە بولۇشى ۋە بۇنىڭ نەتىجىسى سۈپىتىدە، ئەجەم ئۆرنەكلىرى تەسىرىدە كلاسسىك بىر تۈركىي ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىياتى ھەر ھالدا ئۆزبېك خان زامانىسىدا (1312/1313 - 1340) بولغان بولۇشى مۇمكىن.

شەرق ئەدەبىياتىدا ئىسكەندەر زۇلقەرنەين ئوبرازى ۋە ئۇنىڭ مەنبەسى توغرىسىدا

مېھرىئاي مەمتېلى

ئىسكەندەر زۇلقەرنەين ھەققىدىكى كۆپلىگەن ئەپسانە - رىۋايەتلەرنىڭ مەنبەسى يۇنان تارىخىدىكى مەشھۇر ئىستېلاچى ئالېكساندىر ماكېدونىسكى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 356 - 323 - يىللار) نىڭ شەرققە يۈرۈشى بىلەن بىۋاسىتە باغلىنىدۇ. ئىسكەندەرنىڭ شەرققە يۈرۈشىدىن كېيىن، ئىران ۋە ئەرەب يېرىم ئارىلىدىن تارتىپ تارىم ئويمانلىقىغىچە، ئوتتۇرا ئاسىيادىن ھىندى دەريا ۋادىسىغىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيىدە ئىسكەندەر ھەققىدىكى ئاجايىپ - غارايىپ رىۋايەت - قىسسەلەر توقۇلدى. ئۇنىڭ ئاسىياغا قىلغان ئىستېلاچىلىق يۈرۈشلىرى داۋامىدا كەلتۈرگەن سۇرۇقچىلىقلىرى ئاستا - ئاستا ئۇنتۇلۇپ كەتتى. ھەتتا كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە ئۇنىڭ نامى «قۇرئان كەرىم» دەپ تىلغا ئېلىنىشى بىلەن ئۇنىڭ شەرق ئەدەبىياتىدىكى ئوبرازى تېخىمۇ كۈچەيتىلدى ھەمدە ئۇ پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمان دۇنياسىدا ئادىل پادىشاھ سۈپىتىدە غايىۋىلەشتۈرۈلۈشكە باشلىدى. ئېھتىمال شەرق دۇنياسىغا تونۇلغان جاھانگىرلار ئىچىدە بەدىئىي ئىجادىيەتتە ئىسكەندەرچىلىك مەدھىيەلەنگەن شەخس بولمىسا كېرەك.

ئىسكەندەرنىڭ نامى شەرقتىكى ھەر مىللەت خەلقلەردە، جۈملىدىن ئەرەبلەردە، پارسلاردا، ھىندىيلاردا، تۈركلەردە، ئافغانلاردا، تاجىكلاردا ۋە ئۇيغۇر، ئۆزبېكلەردە «ئىسكەندەر زۇلقەرنەين»، «ئىسكەندەر رۇمى»، «ئىسكەندەر مەقدۇن» دېگەن ناملار بىلەن مەشھۇردۇر.

ئىسكەندەر ھەققىدىكى دەسلەپكى خاتىرىلەر يۇنان تارىخچىلىرىدىن كالىستېن (مىلادىدىن ئىلگىرى 375 - 324)، ئارىئان (مىلادىدىن ئىلگىرى 175 - 117)، پلوتارىخ (مىلادىدىن ئىلگىرى 126 - 46) قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇچرايدۇ. شەرق ئەدەبىياتىدا «زۇلقەرنەين» نامىنىڭ كېلىپ چىقىشى ھەققىدە خىلمۇ خىل قاراشلار مەۋجۇت. بۇلارنىڭ ئىچىدە نىسبەتەن تىپىكرەك بولغان ئىككى خىل قاراش بار. بىرى «زۇلقەرنەين» دېگەن بۇ سۆز ئەرەب تىلىدىكى «زۇل» (ئىگە، ئىگە بولغۇچى) دېگەن سۆز بىلەن «قەرن» (باش، ئۈچ، يەنى ئالەم ياكى دۇنيانىڭ بېشى ياكى ئۈچى) دېگەن ئىككى سۆزنىڭ قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن. شۇڭا، بۇ سۆزنىڭ مەنىسى «دۇنيانىڭ ئىككى بېشىنى ئىگىلىگەن ھۆكۈمران» دېگەنلىك بولىدۇ، دەپ قارايدۇ. بۇ ھەقتە ئەرەب تارىخچىسى تەبەرى ئۆزىنىڭ «تارىخى تەبەرىي» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ چۈشەندۈرىدۇ: «ئىسكەندەر ئوتتۇز ئالتە يىل ئۆمۈر كۆردىلەر، ھەزرەتى ئىسكەندەرنى ئول ۋەجىدىن زۇلقەرنەين ئاتادىلەركىم (قەرن) دەپ باشنى ئەيتۈرلەر؛ بۇ ئالەمنىڭ بىر باشى مەغرىبىدۇر، بىر باشى مەشرىق. بەس، ھەزرەتى ئىسكەندەر مەشرىقتىن مەغرىبقە يۈردىلەر. ئەرسە، زۇلقەرنەين ئاتادىلەر. چۈنكى جاھان ئىككى باشنى ئالدىلەر ①. يەنە بىر خىل قاراشتىكىلەر «زۇلقەرنەين» سۆزى «قوش مۈڭگۈزلۈك ياكى قوش باشلىق ھۆكۈمران» دېگەن مەنىدە كېلىدۇ، چۈنكى ئىسكەندەر دائىم تۆپىسىگە ئىككى باغلام پەي ئورنىتىلغان دۈبۈلغا كىيىپ جەڭگە چىققاچقا شۇنداق ئاتالغان دەپ قارايدۇ ②.

مىلادى 7 - ئەسىرگە كەلگەندە، ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس دەستۇرى «قۇرئان» دا ئىسكەندەر زۇلقەرنەيننىڭ نامى تىلغا ئېلىنىدۇ. «قۇرئان» نىڭ 18 - پارە 82 - ئايىتىدىن 97 - ئايىتىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئىسكەندەرگە ئائىت مۇنداق بايانلار ئۇچرايدۇ: «ئۇلار

(يەنى يەھۇدىيلار) سەندىن زۇلقەرنەين توغرىلىق سورىشىدۇ. سىلەرگە مەن ئۇنىڭ قىسسىسىنى (ۋەھىي ئاساسىدا) بايان قىلىمەن دېگەن. ئۇنىڭغا بىز زېمىنىدا ھەقىقەتەن كۈچ - قۇدرەت ئاتا قىلدۇق. ئۇنىڭغا ئۆز مەقسىتىگە يېتىشنىڭ پۈتۈن يوللىرىنى ئاسانلاشتۇرۇپ بەردۇق، ... زۇلقەرنەين ئىككى تاغ ئارىسىغا يېتىپ بارغاندا ئىككى تاغ ئالدىدا ھېچقانداق سۆزنى چۈشەنمەيدىغان (يەنى ئۆزىنىڭ تىلىدىن غەيرىي تىلنى بىلمەيدىغان) بىر قوۋمنى ئۇچراتتى. ئۇلار: «ئى زۇلقەرنەين! يەجۇج بىلەن مەجۇج يەر يۈزىدە ھەقىقەتەن بۇزغۇنچىلىق قىلغۇچىلاردۇر. بىز بىلەن ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا بىر تۇسما سېلىپ بېرىشنىڭ ئۈچۈن، ساڭا بىر قىسىم مېلىمىزنى (باچغا ئوخشاش) تۆلىسەك بولامدۇ؟» دېدى. زۇلقەرنەين ئېيتتى: «ئاللانىڭ ماڭا بەرگەن نەرسىلىرى (يەنى كۈچ - قۇۋۋەت ۋە پادىشاھلىق سىلەرنىڭ ماڭا بېرىدىغان مېلىڭلاردىن) ئارتۇقتۇر. ماڭا ئادەم كۈچى ياردەم قىلىڭلار. ئۇلار بىلەن سىلەرنىڭ ئاراڭلارغا مۇستەھكەم بىر تۇسما سېلىپ بېرى. ماڭا تۆمۈر پارچىلىرىنى ئېلىپ كېلىڭلار (تۆمۈر پارچىلىرى دۆۋىلىنىپ) ئىككى تاغنىڭ ئارىسى تەكشى بولغاندا، كۆيۈكلەرنى بېسىڭلار». تۆمۈر پارچىلىرى قىزىپ ئوتتەك بولغاندا، ئۇ: «ماڭا (ئېرىتىلگەن مىسنى) بېرىڭلار، ئۈستىگە تۆكەي» دېدى. ئۇلار (يەنى يەجۇج - مەجۇج) ئۇنىڭ ئۈستىگە چىقىشقىمۇ، ئۇنى تېشىشكىمۇ قانداق بولالمايدۇ»^③. زۇلقەرنەيننى «قۇرئان» نىڭ كەينىگە بېرىلگەن ئىزاھات قىسمىدا مۇنداق چۈشەندۈرىدۇ: «كۆپچىلىك مۇپەسسىرلەر «قۇرئان» دا تىلغا ئېلىنغان زۇلقەرنەيننى مەشھۇر ئىشغالىيەتچى ئىسكەندەر مەقدۇن دەپ قارايدۇ. بەزىلەر ئۇنى يەمەننىڭ پادىشاھلىرىدىن بىرى دەپ قارايدۇ. بەزىلەر ئۇنى ئۇ بىر ياخشى بەندە بولۇپ، ئاللاھ ئۇنىڭغا بۈيۈك سەلتەنەت، ھېكمەت ۋە پايدىلىق ئىلىم ئاتا قىلغان دەپ قارايدۇ. زۇلقەرنەين ئىسكەندەر مەقدۇن ئەمەس دېگۈچىلەر ئىسكەندەرنىڭ قەدىمكى يۇنان ئىلاھلىرىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئارىستوتىلىدىن پەلسەپە ئۆگەنگەنلىكىنى، «قۇرئان» دا تىلغا ئېلىنغان زۇلقەرنەيننىڭ بولسا تەۋھىدكە، ئاللاغا ئىشىنىشكە مايىل ئىكەنلىكىنى دەلىل قىلىپ كۆرسىتىدۇ. ئىسكەندەرنىڭ قەدىمكى يۇنان ئىلاھلىرىغا ئېتىقاد قىلغان تەرەپلىرى بولسا، بۇ ئەينى ۋاقىتتىكى ئىجتىمائىي مۇھىتنىڭ ئۇنىڭغا تەسىر كۆرسەتكەنلىكىدىن، شۇنداقلا ئۇنىڭ ئۆزى ئىشغال قىلىۋالغان مەدەنىي مىللەتلەرنىڭ مەبۇدلىرىنى ھۆرمەت قىلغانلىقىدىن بولغان بولۇشى مۇمكىن، ئۇ مىسىرلىقلارنىڭ مەبۇدىي ئامۇنغا ئەنە شۇنداق مۇئامىلە قىلغان ئىدى. ئۇنىڭ ئارىستوتىلىدىن پەلسەپە ئۆگەنگەنلىكىگە كېلىدىغان بولساق، «رۇھۇل مەئانى» تەپسىرىنىڭ مۇئەللىپى مۇنداق دەيدۇ: «بىز ئىسكەندەرنىڭ ئارىستوتىل پەلسەپىسىگە پۈتۈنلەي ئېتىقاد قىلىدىغانلىقىغا قايىل ئەمەسمىز، چۈنكى بىر كىشىنىڭ يەنە بىر كىشىگە شاگىرت بولۇشى ئۇنىڭ ھەممە مەسىلىلەرگە بولغان قارشى ئۇستازىنىڭ قارشى بىلەن بىردەك بولۇشىدىن دېرەك بەرمەيدۇ». ئىسكەندەر مەقدۇننى مىلادىدىن 356 يىل بۇرۇن تۇغۇلغان ئاتىسى ئۇنى ئوبدان تەربىيىلىگەن، ئۇ پەلسەپە ۋە ئىلىم - پەن جەھەتتە كۆپ مەلۇمات ھاسىل قىلغان. ئۆز دەۋرىدە جاھاننىڭ كۆپ قىسمىنى ئىشغال قىلغان. مىلادىدىن 332 يىل بۇرۇن مىسىرنى ئىشغال قىلىپ، ئۇنىڭدىن پارسلارنى ھەيدەپ چىقارغان. ئۇ ئېران، ھىندىستان، ئوتتۇرا ئاسىيا قاتارلىق جايلارنى بويسۇندۇرغان. ئۇ مىلادىدىن 323 يىل بۇرۇن 33 يېشىدا باپىدا ۋاپات بولغان. ئۇنىڭ زۇلقەرنەين دەپ ئاتىلىشى شۇنىڭ ئۈچۈنكى، ئۇنىڭ كىيگەن دېۋىلىنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئىككى چوڭ باغلام ئوزۇن ئاق پەي بار ئىدى^④. شۇندىن باشلاپ تارىختىكى ئالىپكساندىر ماكىدۇننىڭ بىلەن ئىسلام رىۋايەتلىرىدىكى ئىسكەندەر زۇلقەرنەيننىڭ ۋەقەلىكىرى ئۆزئارا يۇغۇرۇلۇپ كېتىدۇ ۋە ئېران، ئوتتۇرا ئاسىيا، شىمالىي ھىندىستان، ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونلىرىغا قەدەر كەڭ تارقىلىدۇ. 9 - 10 - ئەسىرلەرگە كەلگەندە ئەرەب تارىخچىلىرىدىن تەبەرى، بەيامى قاتارلىقلار ئىسكەندەر ھەققىدىكى رىۋايەتلەرنى يازما خاتىرىگە ئالىدۇ. بولۇپمۇ پارس شائىرى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى ئۆزىنىڭ 10 - ئەسىردە يازغان «شاھنامە» ناملىق ئەسىرىدە

ئىسكەندەر ئوبرازىنى تۇنجى قېتىم يازما ئەدەبىياتقا ئېلىپ كىرىدۇ. شۇندىن باشلاپ ئىسكەندەر ھەققىدىكى رىۋايەتلەر شەرقتىكى ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ ئەدەبىياتىدىكى ئۆلمەس تېمىغا ئايلىنىدۇ. بۇ تېمىنىڭ ئىسكەندەر ھەققىدىكى رىۋايەت - قىسسىلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلەرى ئارىسىدىكى ۋارىيانتلىرىغا كەلسەك، خېلى زامانلار ئىلگىرىلا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى خەلقلەر ئارىسىدا بۇ مەشھۇر ئىستېلاچى ھەققىدىكى كۆپلىگەن خەلق رىۋايەتلىرى پەيدا بولغان ئىدى. چۈنكى، شەرققە يۈرۈش قىلغان ئالبېكساندىر ماكىدونىسكى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىغا چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغان ئىدى. ئۇنىڭ شەرققە يۈرۈشىدىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيادا گىرىك مەدەنىيىتى بىلەن شەرق مەدەنىيىتى ئۆزئارا قوشۇلۇپ، ئىللىنىزم مەدەنىيىتى يارىتىلغان ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇزاق ئاسىيانىڭ دەشت باياۋانلىرىدا ئالبېكساندىرنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان بىرمۇنچىلىغان شەھەرلەر بىنا قىلىنغان ئىدى. پەقەت ئۆز دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ باكتېرىيە بىلەن سۇغدىيانانى تايانچى قىلغان ئالبېكساندىر نامىدىكى 8 - 10 غىچە شەھەر بىنا قىلىنغانىدى. بۇلاردىن ھىرات قېشىدىكى ئالبېكساندىرىيە، قەندىھاردىكى ئالبېكساندىرىيە، ھىندىقۇش تېغى ئېتىكىدىكى ئالبېكساندىرىيە، كافكازدىكى ئالبېكساندىرىيە ۋە مەرىغىيانادىكى ئالبېكساندىرىيە قاتارلىقلارنى كۆرسىتىشى مۇمكىن ⑤. دېمەك، ئىسكەندەر ھەققىدىكى رىۋايەت - قىسسىلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا چوڭقۇر تارىخىي ئاساسى بار ئىدى. خۇددى ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەد ئىمىن كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك: «ئىسكەندەر ھەققىدە نىزامىدىن بۇرۇنلا يۇناندىن خوتەنگىچە بولغان ئارىلىقتىكى خەلقلەرنىڭ توقۇغان تۈرلۈك تۈمەن رىۋايەتلىرى جاھان كېزىپ يۈرگەن. بۇ رىۋايەتلەر مەشھۇر سەركەردىنىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرىنى بايان قىلىدىغان يېرىم تارىخىي، يېرىم ئەپسانىۋى كىتابلار بىلەن خەلق ئىپوسلىرىغا مەركەزلەشكەن. ئۇيغۇرلار ئىسكەندەر ھەققىدە ئۆز تۇرمۇشلىرىغا تەدبىقلاپ تۈرلۈك رىۋايەتلەرنى توقۇغان بولۇپ، ئۇنىڭدىن بىر قىسمى مەھمۇد قەشقەرنىڭ «دىۋان» ىدا ئەكس ئېتىلگەن. جۈملىدىن، ئالىم «ئۇيغۇر» سۆزى، «ئالتۇن قان» نىڭ ئېتومولوگىيىسى، قۇجۇ، جانبالىق، بەشبالىق، يېڭىبالىق قاتارلىق ئۇيغۇر شەھەرلىرىنىڭ بىنا بولۇشى ھەققىدە مەلۇمات بەرگەندە، ئىسكەندەرگە باغلاپ توقۇلغان ئۇيغۇر رىۋايەتلىرىدىن پايدىلانغان. ئەنە شۇ خەلق رىۋايەتلىرى ئەنئەنىۋى ئىسكەندەر تېماتىكىسىغا ئاساس بولغان ⑥. مەھمۇد قەشقەرى «دىۋان» دا «ئۇيغۇر» نامىنى مۇنداق ئىزاھلايدۇ: «ئۇيغۇر بىر ئەلنىڭ نامى... زۇلقەرنەين ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىنلاشقاندا، تۈرك خاقانى ئۇنىڭغا قارشى تۆت مىڭ ئادەم ئەۋەتكەن. بۇلارنىڭ قالپاقلارنىڭ قاناتلىرى لاچىن قاناتلىرىغا ئوخشايدىكەن. ئوقنى ئالدىغا قانداق ئاتسا كەينىگىمۇ شۇنداق ئۈستىلىق بىلەن ئاتىدىكەن. زۇلقەرنەين بۇلارغا ھەيران قاپتۇ ۋە: «ئىنان خۇز خورەند - بۇلار باشقىلارغا مۇھتاج بولماي، ئۆز ئوزۇقىنى ئۆزى تېپىپ يەيدىغانلار ئىكەن. بۇلارنىڭ قولىدىن ئوۋ قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ. قاچان خالىسا شۇ چاغدا ئېتىپ يېيەلەيدۇ، دەپتۇ. شۇندىن باشلاپ بۇ ئەل «خۇزخور» دەپ ئاتىلىپتۇ ۋە ئاستا - ئاستا «ئۇيغۇر» سۆزىگە ئۆزگىرىپتۇ» ⑦. ئۇندىن باشقا مەھمۇد قەشقەرى يەنە ئالبېكساندىرغا باغلىق بولغان يەنە بىر مۇنچە ناملارنى تىلغا ئالىدۇ: «بىر تۈرك ئەسكىرى ئىسكەندەرنىڭ بىر ئەسكىرىنى قىلىچ بىلەن چاپقاندا، ئۇنىڭ توۋرىسىمۇ چېپىلىپ كەتكەن. توۋرىدىكى ئالتۇنى چېپىلىپ قانغا مىلەنگەن. بۇ جايىنى شۇندىن كېيىن «ئالتۇن قان» دەپ ئاتاپ كەلگەن» ⑧. «ئەتىياز پەسلىدە تۈرك يېرىدە يامغۇر يېغىپ پاتقاقچىلىق بولغاندا ئىسكەندەر: «ئىين چې گىل ئىست؟ دەپ سوراپتۇ. بۇ سۆزنىڭ مەنىسى، بۇ نېمە دېگەن پاتقاقچىلىق دېگەندىن ئىبارەت ئىكەن. بۇ سۆزدىن «چېگىل» دېگەن سۆزى تۇغۇلۇپ قەبىلە ھەم يەر نامىنى بىلدۈرىدىغان بولۇپتۇ» ⑨. دېمەك، ئالىم مەھمۇد قەشقەرى «دىۋان» دا تىلغا ئالغان ئىسكەندەر ھەققىدىكى رىۋايەتلەر خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن ۋە قەلىكلەردىن ئېلىنغان. بۇ رىۋايەت - قىسسىلەر ئېغىزدىن ئېغىزغا تارقىلىپ

يۈرۈش جەريانىدا ئىسكەندەر ئوبرازى خېلى زور دەرىجىدە غايىۋىلەشتۈرۈلدى. ئوتتۇرا ئاسىيادا تارقىلىپ يۈرگەن ئىسكەندەر ھەققىدىكى تالاي قىسسەلەرنى شەرقچە ئوتتوپىك جەمئىيەت غايىسى بىلەن سۇغۇرۇپ، شەرق خەلقلىرى داستان ئەنئەنىسى بولغان «خەمسە» داستانلىرى قاتارىغا كىرگۈزگەن شەخس نىزامى گەنجىۋى (1114 - 1209) دۇر. نىزامى شەرق خەلقلىرىگە كەڭ تارقالغان خەلق رىۋايەتلىرىگە ئاساسەن بەش داستاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان «خەمسە» نى يېزىپ چىقتى ۋە شەرق ئەدەبىياتى، جۈملىدىن پارس ۋە تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتىدىكى «خەمسەچىلىك ھادىسىسى» گە بايراقدار سۈپىتىدە يول ئاچتى. نىزامى «خەمسە» نىڭ ئەڭ ئاخىرقىسى، يەنى بەشىنچىسى «ئىسكەندەرنامە» ئىدى. «نىزامى بۇ داستاننى ھاياتىنىڭ ئاساسىي مەھسۇلى دەپ قاراپ، ئۇنىڭغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن» ① نىزامى «ئىسكەندەرنامە» نى يېزىشتا تارىخىي يازما مەنبەلەر بىلەن خەلق ئىچىدىكى رىۋايەتلەرگە تەڭلا مۇراجىئەت قىلدى. ئۇنى قىزىقتۇرغىنى ئىسكەندەرنىڭ سىياسىي تارىخى ئەمەس، بەلكى غايىۋىلەشكەن ئىسكەندەر ئوبرازىدا ئەكس ئەتتىدىغان غايىۋى جەمئىيەت ئىدى. «ئىسكەندەرنامە» ئىككى قىسىمغا، يەنى «شەرەپنامە» ۋە «ئىقبالىنامە» گە بۆلۈنگەن بولۇپ، ئالدىنقى قىسىمدا، ئىسكەندەر يىراققا يۈرۈش قىلغان بىر جاھانگىر ئەمەس، بەلكى مىسىردىن ھىندىستانغىچە بولغان شەرق ئەللىرىنى زۇلۇمدىن، ئۇرۇش ماجىرالاردىن خالاس قىلغۇچى، ئادالەتنى ياقلاپ خەلققە بەخت كەلتۈرگۈچى شاھ سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ. ئىككىنچى قىسىمدا، يەنى «ئىقبالىنامە» دە شائىر نىزامىنىڭ غايىۋى تەسەۋۋۇرى تولۇق ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. ئىسكەندەر ۋەتەننى رۇمغا قايتىدۇ ۋە ئىران، ھىندىستاندىن كەلتۈرۈلگەن كىتابلارنى تەرجىمە قىلدۇرۇپ، ئۆز ئوردىسىغا ئارىستوتىل، سوقرات، ئەپلاتون، ۋەلس، ھەرمىس قاتارلىق ئالىملارنى توپلاپ ئىلمىي سۆھبەتلەرنى ئۆتكۈزىدۇ. ئاندىن ئىسكەندەر يۈز مىڭ ئەسكەر توپلاپ يىراققا يۈرۈش قىلىدۇ. ھەر تەرەپتىكى ئەللىرىگە بارىدۇ. يەجۇج - مەجۇلەرنىڭ يولىنى توسىغۇچى «سەدد» (تام) قۇرىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا ئىسكەندەر گۈللەپ ياشىغان، باي - كەمبەغەل بولمىغان، زۇلۇمدىن خالىي، ئادالەت ياقلىغان بىر مەملىكەتكە كېلىدۇ.

كىشىلەر پەقەت قېرىلىق يەتكەندە ئاندىن ئۆلىدۇ. ئىسكەندەر ئاخىر بەختىيار بىر جەمئىيەتنى تاپىدۇ ۋە قايتىشىدا شەھرىزوردا ۋاپات بولىدۇ... دېمەك، نىزامىنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى ئىسكەندەر شەرقچە ئوتتوپىك جەمئىيەت مەنزىرىسىنى يارىتىدۇ.

نىزامىدىن كېيىن، شەرقچە ئوتتوپىكىنىڭ راۋاجى ئەمىر خۇسرەۋ دېھلىۋى (1253 - 1325) نىڭ «خەمسە» سىگە كىرگۈزۈلگەن «ئىسكەندەر ئەينىكى» دە يەنە بىر بالداق كۆتۈرۈلدى، لېكىن ئۇنى ھەقىقىي كامالەتكە يەتكۈزگەن شەخس تۈركىي خەلقلەرنىڭ 15 - ئەسىردىكى بۈيۈك شائىرى، مۇتەپپەككۈرى ئەلىشىر نەۋائى ئىدى.

نەۋائى «سەددىي ئىسكەندەر» نى يېزىشتا نىزامىدىن بۇيانقى شەرق كلاسسىكىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى، ئىران تارىخىنى ۋە خەلق ئىچىدە تارقىلىپ يۈرگەن ئىسكەندەرگە ئائىت قىسسەلەرنى تىرىشىپ ئۆگەندى. نەۋائى ياراتماقچى بولغان ئوتتوپىك جەمئىيەتنىڭ كارتىنىسى بولسا ئىران باياۋانلىرىدىن تارىم ئويمانلىقلىرىغىچە بولغان خەلقلەر ئارزۇ قىلغان غايىۋى جەمئىيەت ئىدى. داستاندا تەسۋىرلىنىشىچە ئىسكەندەر بىر يۇرت ياكى بىر مىللەتنىڭ ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل يەر يۈزىنىڭ پادىشاھى ئىدى. ئۇ ئىستېلاچىلىق مۇستەبىتلىكىنى ئەمەس، بەلكى بىلىم ئادالەت ۋە قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىنىدىغان، تىنچ ۋە ئاسايىشلىق ھۆكۈم سۈرگەن، غايىۋى باياشات جەمئىيەتنى ئىزدىگۈچى «ئۆكۈمران» ئىدى. ئۇ قىرۋان دېگەن جايغا سۈرۈۋەتچىلىك كەلتۈرۈۋاتقان يەجۇج - مەجۇلەردىن مۇداپىئە كۆرۈپ، خەلقنى تىنچ ھاياتقا ئېرىشتۈرۈش ئۈچۈن نۇرغۇن قەبىلە ۋە تائىپىلەردىن مىڭلىغان ئۈستىلارنى تەكلىپ قىلىپ، غايەت زور سېپىل سالدۇرىدۇ. خۇددى نەۋائى «تارىخى مۈلۈكى ئەجەم» دە ئېيتقاندەك: «ھەر تەقدىر بىلەن ئىسكەندەر پادىشاھ ئەردىكىم، ئاندىن بۇرۇنقى ۋە سوڭىقى

مەلاتىن بۈگۈنگىچە ئۇل قىلغان ئىشنى قىلمادىلەر، ھەم ھەكىم ئەردى، ھەم ۋالىي، بەزى ئانىغا نۇبۇۋەت ئىسنادى ھەم قىلىپتۇرلەر، تۆرت يۈز ھەكىم ئانىنىڭ خىزمىتىدە ئەردىلەر. ئەفلاتون ئىلاھىي باشلىغ ۋە ئەرەستۇدەك ۋەزىرى بار ئەردى. سېكىز مىڭ شاھ ۋە شاھزادە خىزمەتن قىلۇر ئەردىلەر...» ⑩. دېمەك، نەۋائى پارس كىلاسسىكىلىرىنىڭ بەدىئىي ئىجادىيەتتىكى ئەنئەنىلىرىنى قوبۇل قىلىش بىلەن بىر ۋاقىتتا، تېخىمۇ مۇھىمى ئەسەرگە تۈركىي سۆزلىرىنى قوشتى. بىز بۇ نۇقتىنى نەۋائىنىڭ «سەددى ئىسكەندەر» داستانىدىكى ئىسكەندەر بىلەن چىن خاقانى ئوتتۇرىسىدىكى ۋەقەلەردىن مەھمۇد قەشقەرنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا خاتىرىلەنگەن ئىسكەندەر بىلەن چىن خاقانى «شۇ» ئوتتۇرىسىدىكى سۆلھى تۈزەشكە دائىر رىۋايەتلەردىكى زور ئورتاقچىلىقتىن چوڭقۇر ھېس قىلالايمىز. نەۋائى ئۆز داستاندا ئىسكەندەر ئوبرازىنى يارىتىشتا خېلى زور دەرىجىدە مەھمۇت قەشقەرى خاتىرىلەپ قويغاندەك ئىسكەندەر ھەققىدىكى تۈركىيلەشكەن رىۋايەتلەر ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلغان. ئۇندىن باشقا نەۋائى يەنە بۇ داستاندا نىزامغا ئوخشاش «پادىشاھسىز غايىۋى جەمئىيەت» ئىدىيالىنى ئەمەس، بەلكى يۈسۈف خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىگ» ئەسىرىدىكىگە ئوخشاش دۆلەتكە «ئادالەتلىك، بىلىملىك پادىشاھ ھۆكۈمرانلىق قىلغان» رېئال جەمئىيەت غايىسىنى ئوتتۇرىغا قويدۇ. بۇ نۇقتىدىن نەۋائى خۇددى رۇس ئالىمى بىرتىلىس ئېيتقانداكى نىزامغا ئەمەس بەلكى يۈسۈپ خاس ھاجىپقا يېقىنلىشىدۇ. نەۋائىدىن كېيىن نۇرغۇنلىغان كىلاسسىك شائىرلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە ياكى كۆپ، ياكى ئاز ھالدا «ئىسكەندەرنامە» لەرنى يېزىشتى. 19 - ئەسىردە ياشاپ ئۆتكەن زايىت ئاخۇن پازىلباي 1881 - 1882 - يىللىرى يازغان «ئىسكەندەرنامە» ناملىق ئەسەردە ئاپتور نەۋائى يازغان «سەددى ئىسكەندەر» داستاندا قوللانغان سۆزىنى ئاددىي ھالدىلا تەكرارلاپ قويماستىن، ئۆز دەۋرىنىڭ رېئال ئىجتىمائىي زىددىيەتلىرىنى، ئارزۇ - ئىستەكلىرىنى ئەسەرگە سىڭدۈرۈۋەتكەن. ئۆزىنىڭ لېرىك ھېسسىيات، مۇلاھىزىلىرىنى قوشۇپ ئىجادىي ئىشلىگەن. خەلق ئېغىز ئەدەبىيات مىراسلىرىدا ئىسكەندەر ئادىل پادىشاھ سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقتى. قىسقىسى، مەھمۇد قەشقەرنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىن باشلاپ تۈركىيلەشكە باشلىغان ئىسكەندەر ھەققىدىكى سۆزىتلەر رابغۇزىنىڭ «قىسەسسۇل ئەنبىيا» ئەسىرى ئارقىلىق ئەدەبىياتىمىزغا تېخىمۇ چوڭقۇر يىلتىز تارتتى.

15 - ئەسىردىكى نەۋائىنىڭ «سەددى ئىسكەندەر» ناملىق داستانى ئىسكەندەر ئوبرازىنى تۈركىي ئەدەبىياتتىكى ئۆلمەس تىپقا ئايلاندۇردى.

ئىزاھلار:

- ① تەبەرى: «تارىخى تەبەرى»، 201 - بەت، ش ئۇ ئاز سانلىق مىللەتلەر قەدىمكى ئەسەرلەر ئىشخانىسى باستۇرغان نۇسخا، 1986 - يىل نەشرى.
- ②③④ «قۇرئان كەرىم»، ئىزاھات قىسمى، 303، -، 304، -، 617، -، 618 - بەتلەر، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 - يىل نەشرى.
- ⑤ گاۋىن ھامبېلى [ئامېرىكا] «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخ تىزىملىرى»، 38، -، 39 - بەتلەر، سودا نەشرىياتى 1994 - يىل خەنزۇچە نەشرى، غاپۇروف [تاجىكىستان] «تاجىكلار تارىخى»، 1 - كىتاب، 106، -، 107 - بەتلەر، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988 - يىل نەشرى.
- ⑥ ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەد ئىمىن: «ئەلىشىر نەۋائى ۋە «سەددى ئىسكەندەر»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1985 - يىل، 4 - سان.
- ⑦⑧⑨ مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1 - توم، 135، -، 151، -، 152 - بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1984 - يىل نەشرى.
- ⑩ «نىزامى گەنجىۋى خەمەسسىگە ئىشلەنگەن قىستۇرما رەسىملەر»، 8 - بەت، ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى، «پەن» نەشرىياتى 1985 - يىل نەشرى.
- ⑪ «ئون بەش توملۇق نەۋائى ئەسەرلىرى توپلىمى»، 14 - توم، 202 - بەت.

ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرىدىكى مىللىي تۇس ھەققىدە

نۇرىسا باقى

ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرى ئۇيغۇر خەلق ئاغزاكى ئىجادىيىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. ئۇيغۇر مىللىي مەدەنىيىتىنىڭ ئىنكاسى بولغان ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرى ئەسىرلەر داۋامىدا پەيدىنپەي پىشىپ، تاۋلىنىپ، خەلق دانىشمەنلىكىنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەپ، خەلقنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىنىڭ يېقىن ھەمراھى ۋە يېتەكچىسى، مەنىۋى مەكتىپى سۈپىتىدە ساقلىنىپ كەلگەن تىل، تەپەككۈر جەۋھەرلىرىدىن ئىبارەت. ماقال - تەمسىللىر دۇنيانىڭ ھەممە قاتلاملىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان بىر خىل بەدىئىي قامۇس! ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرى تەبىئەت دۇنياسىدىكى خىلمۇ خىل ئۆزگىرىشلەردىن ئارتىپ ئىجتىمائىي ھاياتلىقتىكى تۈرلۈك مۇناسىۋەتلەر، كىشىلىك تۇرمۇشنىڭ ئەڭ نازۇك، ئەڭ ئىنچىكە قاتلاملىرىغىچە بولغان كەڭ مەزمۇنلارنى ئۆزىدە ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرىنىڭ مەزمۇنى ناھايىتى كەڭ، ناھايىتى رەڭدار، چېتىلىش دائىرىسى ئىنتايىن مۇرەككەپ. ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن مەزمۇنلار قانداقتۇر توغرىدىن - توغرا ئاددىي تىل بىلەن بايان قىلىنغان تۇرمۇش مەزمۇنلىرى بولماستىن، بەلكى قويۇق شېئىرىي پۇراق، يۈكسەك پەلسەپىۋى پىكىرلەرگە تۇيۇنغان بولىدۇ. بۇ ماقالىدا ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرىنىڭ ناھايىتى كىچىك بىر دائىرا ئىچىدە، يەنى مىللىي تۇرمۇشمىزنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ماقال - تەمسىللىرى ھەققىدە دەسلەپكى تەسىراتىمنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتمەن.

تۇرمۇش ناھايىتى كەڭ مەناغا ئىگە. ئىنسانىيەتنىڭ بارلىق پائالىيەتلىرىنى تۇرمۇش دېگەن مۇشۇ سۆزگە يىغىنچاقلاش مۇمكىن. تۇرمۇش ھاياتلىق، مەۋجۇتلۇق، ھەرىكەت، پائالىيەت، مۇناسىۋەتلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ھەر بىر مىللەتنىڭ ئۆزىگە خاس بولغان ئىجتىمائىي تۇرمۇشى شۇ مىللەتنىڭ پۈتكۈل مەدەنىيەت ھادىسىلىرىدە - سەنئەتنىڭ تۈرلۈك شەكىللىرىدە، ئەدەبىياتنىڭ ھەممە ژانىرلىرىدا، جۈملىدىن خەلق ئېغىز ئەدەبىياتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى بولغان ماقال - تەمسىللىرىدە ناھايىتى روشەن ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. خەلق ئاغزاكى ئىجادىيىتىنىڭ تۈپ خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرى بولغان تارقىلىش، ئالمىشىش، ئۆزئارا سىڭىشىش خۇسۇسىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بىر مىللەت، بىر خەلقنىڭ ماقال - تەمسىللىرى ئامبىرىغا جۇغلانغان بارلىق ماقال - تەمسىللىر جۇغلانمىسىنىڭ ھەممىسىنى پەقەتلا شۇ مىللەتنىڭ ئىجتىمائىي ھاياتلىق زېمىنىدىلا بەرپا بولغان دېيىشكە بولمايدۇ. دۇنيادا ساپ تىل، ساپ مەدەنىيەت بولمىغىنىدەك، بىر مىللەت ئىستېمالدىكى ماقال - تەمسىللىرىنىڭ ھەممىسىنى شۇ مىللەتنىڭ خۇسۇسىي مۈلكى، دەپ قاراشقا بولمايدۇ.

ئىنسانىيەت ماكان، زامان ۋە تىل شارائىتلىرى جەھەتتە روشەن پەرق، ئېنىق چەك، بەلگىلىك چېگراغا ئىگە بولسىمۇ، ئەمما ئىنسانىيەتنىڭ تەپەككۈرى، تەبىئەت ۋە جەمئىيەتنىڭ نېگىزلىك قانۇنىيەتلىرى ھەققىدىكى چۈشەنچىلىرى يەنىلا ئورتاقلىققا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، ماقال - تەمسىللىرىمۇ مەدەنىيەتنىڭ پۈتكۈل ھادىسىلىرىگە ئوخشاش مىللەتلەر ئارا، ئەل ۋە

دۆلەتلەر ئارا تارقىلىش، تەسىر قىلىش، قوبۇل قىلىش، سىڭىشىش، ئۆزلىشىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇيغۇر خەلق ئىستېمالىدىكى ماقال - تەمسىللەرنىڭ ھەممىسىنى، يەنى ئۇيغۇر خەلقى كۈندىلىك ھايات پائالىيەتلىرىگە تەدبىقلاپ قوللىنىپ كېلىۋاتقان ماقال - تەمسىللەرنىڭ ھەممىسىنى ئۇيغۇر مىللىي تۇرمۇشىنىڭ بىۋاسىتە روھى زېمىنىدا بارلىققا كەلگەن دېيىشكە بولمايدۇ. بىز ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرىنىڭ مەزمۇن ۋە ئۇنىڭ بەدىئىي شەكىللىرى ھەققىدە پىكىر يۈرگۈزىدىغان بولساق، ئۇيغۇر مىللىي تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ماقال - تەمسىللەرنى تېپىپ چىقالايمىز.

مەلۇمكى، تۇرمۇش كەڭ ۋە بىپايان، ئەمما پۈتكۈل ئىنسانىيەتنىڭ تەپەككۈر تارىخىدا نېگىزلىك ئوخشاشلىقلار بولغىنىغا ئوخشاش، تۇرمۇش دېگەن بۇ ئۇقۇم ھەم كەڭ ئورتاقلىققا، ھەم روشەن خاسلىقلارغا ئىگە. شۇڭا ماقال - تەمسىللەر ۋە ئۇنىڭدا ئىپادىلەنگەن مەزمۇنلار ھەم ئورتاقلىققا، ھەم روشەن مىللىي خاسلىققا ئىگە. كىشىلەر كۈندىلىك تۇرمۇشتا، كىشىلەر بىلەن بولغان ئالاقىلەردە، ئائىلە، نىكاھ، قائىدە - يوسۇنلاردا، تەربىيەلەش ۋە تەربىيىلىنىش جەريانلىرىدا ماقال - تەمسىللەردىن ئايرىلالمايدۇ. ئۇيغۇرلار تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان ماقال - تەمسىللەر ناھايىتى نۇرغۇن. ئۇيغۇر خەلقى كۈندىلىك تۇرمۇشتا يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىگە، كىيىم - كېچەك مەدەنىيىتىگە ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىدۇ. ئۇيغۇر خەلقى مىللىي مەدەنىيەت تۈسى بىر قەدەر قويۇق مىللەت. ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تاكى پەرزەنتلىرىنى تەربىيەلەش، توي - تۆكۈن، نەزىر - چىراغ، بايرام - مۇراسىم، يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك، پەرداز قىلىش، ياسىنىش، باردى - كەلدى مېھماندارچىلىق قاتارلىق جەھەتلەردە روشەن خاسلىققا، قويۇق مىللىي مەدەنىيەت تۈسىگە ئىگە مىللەت. ئۇيغۇر خەلقى ئەۋلادلىرىنى تەربىيەلەش ۋە ئۇلارنى ياراملىق، ئالىي پەزىلەتلىك قىلىپ يېتىلدۈرۈشكە ئەزەلدىن ئەھمىيەت بېرىپ كەلگەن خەلق.

بالاڭنى كۆر، جېنىڭنى كۆر،
 بالىلىق ئۆي بازار،
 بالىسىز ئۆي مازار.
 بالا بولسا شوخ بولسا،
 شوخ بولمىسا يوق بولسا.
 بالا دېسەم بالا بولدى،
 قىزىم يەپ قىرغا چىقتى،
 ئوغلۇم يەپ ئوۋغا (چىقتى).
 قازاننىڭ قاينىشىغا باق،
 بالاڭنىڭ ئوينىشىغا باق
 قاغا بالام ئاپئاق،

كىرىپە بالام يۇمشاق.
 بالاڭنى چوڭ قىلىپ موللىغا بەر،
 موللىدىن ئېلىپ ئوردىغا بەر.
 بارى يوقى بىر بالام،
 باش كۆزى تاز بالام.
 قىزنىڭ ئۆزلىكى ئانىغا تالىق،
 ئوغۇلنىڭ ئۆزلىكى ئاتىغا (تالىق).
 بېشى باش بولغاي،
 چاقىنى بۇزغان ئانىسى،
 قىزنى بۇزغان ئانىسى.

يۇقىرىقى ماقال - تەمسىللەردە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆز پەرزەنتلىرىگە بولغان قىزغىن دىل كۈيەرلىكى ئىپادىلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭغا ئاتا - ئانىلارنىڭ ئۆز بالىلىرىدىن پەخىرلىنىش ۋە خۇشاللىق تېپىشى، ئۇلاردىن كۈتىدىغان ئارزۇ - ئۈمىدلىرى، ئۇلارغا سىڭدۈرگەن

ئەجىر - مۇھەببىتى، ئۇلاردىن يېگەن دەشنىم ئازارلىرىنىڭ يۈرەك زەردىسى يۇقىرى بەدىئىي ماھارەت بىلەن سىڭدۈرۈۋېتىلگەن.

بۆشۈك بالىسى، بەگ بالىسى.

مۇشۇ ماقال - تەمسىلى تەھلىل قىلىدىغان بولساق، بۆشۈك دېگەن مۇشۇ سۆزنىڭ كەينىگە ئۇيغۇر دېگەن بىر ئوقۇم سىڭكەن. مۇشۇ بۆشۈككە ئۇيغۇر پەرزەنتى بۆلەنگەن. مانا بۇ ئۇيغۇر مىللىي تۇرمۇشنىڭ روشەن نامايەندىسىدۇر.

بالاڭنى مەكتەپكە بەر، بولمىسا مەشرەپكە بەر.

بۇ ماقال - تەمسىلدە بالىلارنىڭ ئىلىم - ھېكمەت ئىگىلىشىنىڭ نەقەدەر قىممەتلىك ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپلا قالماي، ئۇيغۇر مەشرەپلىرىنىڭمۇ مەكتەپكە ئوخشاشلا ئىلىم ماكانى ئىكەنلىكى كۆرسىتىلگەن. مەشرەپ ئۇيغۇرلارغا خاس بىر خىل مەدەنىي پائالىيەت. ئۇيغۇر مىللىي تۇرمۇشنىڭ سەنئەتلىك كۆرۈنۈشى.

ئۇيغۇر خەلق ماقال - تەمسىللىرىدە ئائىلە - نىكاھقا، ئەر - خوتۇنچىلىققا مۇناسىۋەتلىرىگە بېغىشلانغان ماقال - تەمسىللەرنى ئۇچرىتىمىز. ئائىلە جەمئىيەتنىڭ ھەم ناھايىتى كىچىك، ھەم ناھايىتى مۇھىم ھۈجەيرىسى. بىر ئائىلىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىدىن بىر مىللەتنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى چۈشىنىش مۇمكىن.

ياخشى ئۆي بىر جەننەت،
ئەرنى ئەر قىلغانمۇ خوتۇن،
ئەرنى يەر قىلغانمۇ خوتۇن.
خوتۇن ئەرگە قارايدۇ،
ئەر يەرگە قارايدۇ.
خوتۇننىڭ قاننى ئەر،
ئەرنىڭ قاننى يەر.
يارىمنىڭ تىللىغىنى چىللىغىنى،
بەرمەس قىزنىڭ توپىلىقى ئېغىر.
مېلىڭ يېگەك چىقسا بەردى خۇدا،

خوتۇنۇڭ يېگەك چىقسا ئۇردى خۇدا.
چىنە بولسا دەزى بولمىسا،
يىگىت بولسا قەرزى بولمىسا.
ئەر كۈنلىسە ئۆي تۈزىلەر،
خوتۇن كۈنلىسە ئۆي بۇزىلار.
ئېيىق بولسىمۇ ئېرنىڭ ياخشى،
ئۆڭكۈر بولسىمۇ ئۆيۈڭ (ياخشى).
ئەمىتىكام ئاچچىق،
نەشپۈتى تاتلىق.

بۇ ماقال - تەمسىللەر ئائىلە، نىكاھ، ئەر - خوتۇنلار مۇناسىۋىتى، سەمىمىي - ساداقەت، مېھرى - ۋاپا ھەققىدىكى ناھايىتى قىممەتلىك دەرسلىك. بىز بۇ ماقال - تەمسىللەرنى ئوقۇغۇنىمىزدا تۈرلۈك - تۈمەن ئائىلىلەردىكى تۈرلۈك - تۈمەن ھادىسىلەرنى چۈشىنەلەيمىز ۋە ئائىلە، نىكاھ ئىشلىرىنى تەرتىپلىك، نورمال، بىخەتەر بەخت - ئاسايىشلىق ئىچىدە بەرپا قىلىشقا ئۆرنەك ئالالايمىز.

قېينانام كەلسە كەلسە،
چار خالتىسى كەلمىسە.
ئېشەك ئالساڭ سوقتىياقتىن ئال،
خوتۇن ئالساڭ ئويتوغراقتىن ئال.

دېگەن ماقال - تەمسىللەردىن قويۇق مىللىي پۇراق ۋە يەرلىك پۇراق گۈپۈلدەپ تۇرىدۇ. «ئويتوغراق» ۋە «سوقتىياق» دېگەنلەر جاي ئىسىملىرى بولۇپ، بۇلار كېرىيە ناھىيىسىنىڭ ئىككى كەنتى. بۇ يۇرت خەلقى سوقتىياق كەنتىنىڭ ئىشەكلىرى پاراملىق، مەزمۇت، ئويتوغراقنىڭ خوتۇنلىرى ئىشچان، قاناتلىك كېلىدۇ، دەپ قارايدۇ. مانا مۇشۇنداق چۈشەنچە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۇزاق يىللىق تۇرمۇش تەجرىبىلىرى ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۇنى قويۇق يەرلىك پۇراق، يەرلىك ئادەت چۈشەنچىسىدە ئىپادە تاپقۇزغان.

نان ئۇيغۇرلارنىڭ يېمەك - ئىچمىكىدىكى ئەڭ ئاساسلىق يېمەكلىك. نان ۋە تونۇر ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ ئۆزىگە خاس ئىجادىيىتى. نان دۇنيادىكى نۇرغۇنلىغان مىللەتلەردە بولماسلىقى مۇمكىن. نان مېھماندۇستلۇقنىڭ بەلگىسى. مېھماننىڭ ھۆرمىتى. ئۇيغۇرلار كۈندىلىك تۇرمۇشنىڭ تۈپ كاپالىتى. ئۇيغۇرلاردا شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ نان ئىنتايىن قەدىرلىنىدۇ. ئۇيغۇرلار مېھمانلارغا ئالدى بىلەن نان ئەكىلىدۇ. پەرزەنتلەرنىڭ نىكاھ ئىشلىرىدا ئۇلارنى بەختلىك بولسۇن، دەپ تۇزغا چىلانغان ناننى يېگۈزىدۇ. ناننى شىپى كەلتۈرۈپ قەسەم ئىچىشىدۇ. نانغا بولغان مۇشۇنداق ئۇلۇغلاش ئېتىقاد نەتىجىسىدە ناننى ئۇلۇغلايدىغان ماقال - تەمسىللەر مەيدانغا كەلگەن. مەسىلەن:

نان — ئىمان. نان بەرگەنگە جان بەرگەنگە، نان دېمەك، جان دېمەك. ناننى يوقنىڭ جېنى يوق. نان ئىككى نان تاپسا بىردە داپ چاپتۇ. نان بەرگەننىڭ قولىنى چىشلەپتۇ.

قىسقىسى، ئۇيغۇر خەلقى يېمەك - ئىچمەك، ئاش - تائام ئىشلىرىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپلا قالماي، ئۇنى ناھايىتى قەدىرلەيدۇ. شۇنداق بولغانلىقى ئۈچۈن تاكى ناندىن تارتىپ تائامنىڭ ھەربىر تۈرىگىچە ئۇنى ئېتىش، يېيىش ۋە ئۇنى قەدىرلەش ھەققىدە نۇرغۇن ماقال - تەمسىللەرنى ئىجاد قىلغان.

پولو قورۇشتىن ئوخشايدۇ، شورپا سورۇشتىن (ئوخشايدۇ). ئۈگرە ئۆرۈلسە پىشار، چۆپ چۆرۈلسە (پىشار).

يۇقىرىقى ماقال - تەمسىللەر ئۇيغۇر يېمەك - ئىچمەك مەدەنىيىتىگە خاس چۈشەنچىلەرنىڭ بەدىئىي ئەدەبىياتىنىڭ بىر تۈرى بولغان ماقال - تەمسىللەردىكى روشەن ئىپادىسى.

دېمەك، ئۇيغۇر مىللىي تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان قويۇق مىللىي پۇراق، مىللىي ئالاھىدىلىك، يەرلىك تۈسكە ئىگە ماقال - تەمسىللەرنى قېزىش ۋە تەتقىق قىلىش ناھايىتى چوڭ تېما، يىرىك ئەمگەك. مەزكۇر ماقالا ئۇيغۇر مىللىي تۇرمۇشنىڭ ناھايىتى تار تارمىقى ھەققىدىكى ناھايىتى ئاددىي، يۈزەكى چۈشەنچىدىنلا ئىبارەت. بۇ خىلدىكى تەتقىقاتنى يەنىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇشقا ئەرزىيدۇ.

ئۇيغۇر تۇرمۇشىدا ناننىڭ ئورنى ناھايىتى مۇھىم. نان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇشىدا ناھايىتى چوڭ رول ئوينايدۇ. نان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تۇرمۇشىدا ناھايىتى چوڭ رول ئوينايدۇ.

1

2

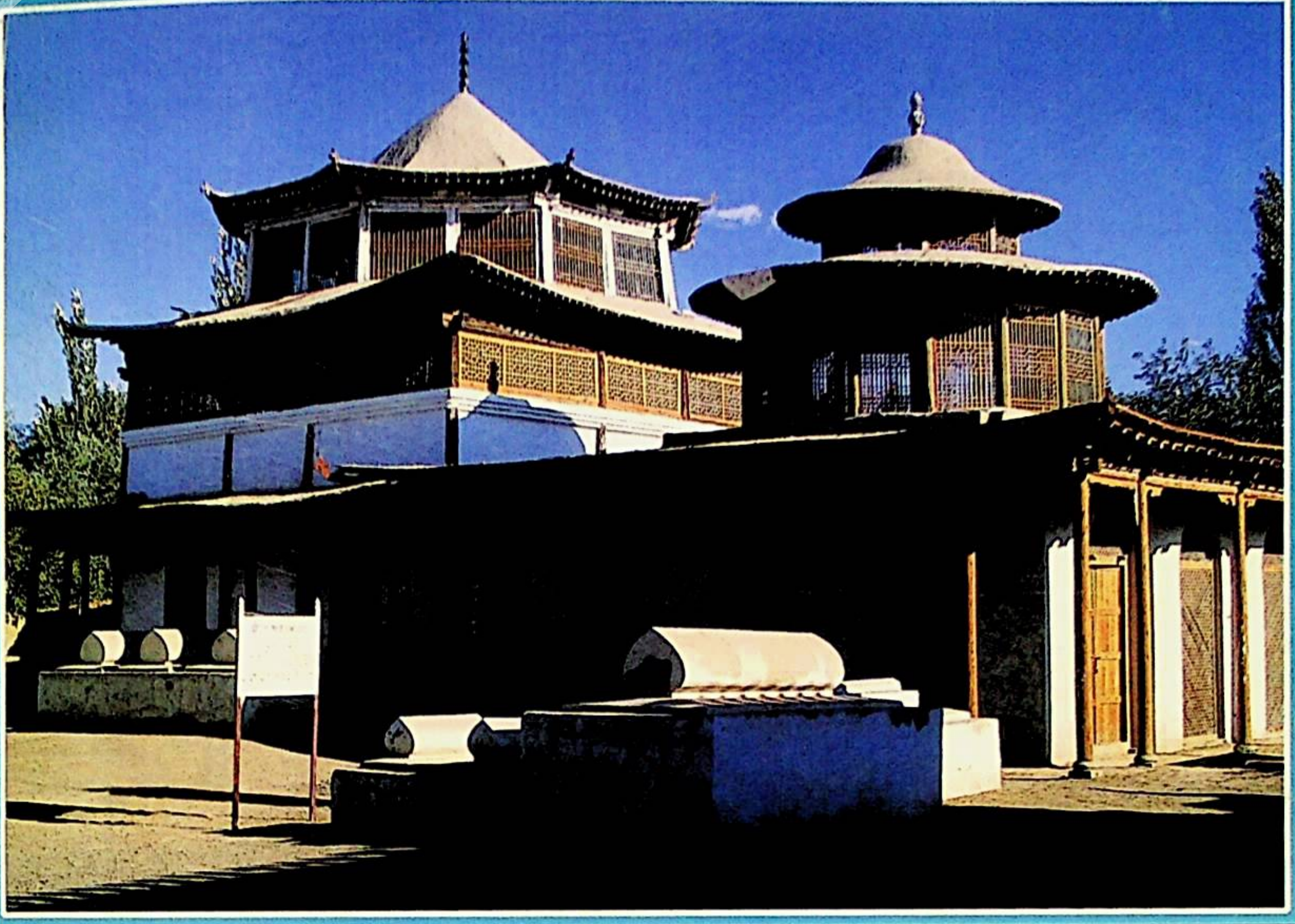

3

4

ئۇيغۇر كىتاب تور بېكەتى
www.uyghurkitap.com

源泉 (布拉克) (维吾尔文) 总 75 期 (قىش ئايلىق ژۇرنال) ئومۇمىي 75 - سان
MAGAZINE OF BULAK UIGHUR LANGUAGE

بۇلاق

新疆人民出版社编辑出版
(乌鲁木齐市解放南路 348 号)
乌鲁木齐市邮局发行
中国国际图书贸易总公司国外发行
全国各地邮局订阅

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تۈزدى ۋە نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 - نومۇر)
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلدى
جۇڭگو خەلقئارا كىتاب سودىسى باش شىركىتى چەت ئەللەرگە تارقىتىدۇ
جايلاردىكى پوچتا ئىدارىلىرى مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن ژۇرنال نومۇرى: CN65 — 1050/1
ۋاكالىت نومۇرى: 108 — 58 . باھاسى: 4.50 يۈەن
چەت ئەللەرگە تارقىتىش ۋاكالىت نومۇرى: Q1118
ISSN 1005 — 0876/ 国外代号: Q1118

ISSN 1005-0876

